

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

УДК94 “652” М.Драгоманов

ЛАГОДІНСЬКИЙ ВІТАЛІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

АНТИКОЗНАВЧІ СТУДІЇ М.П. ДРАГОМАНОВА

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник
Ставнюк Віктор Володимирович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	7
1.1. Джерела	7
1.2. Історіографія	15
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АНТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА РЕЦЕПЦІЇ ЇЇ ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	30
2.1. Михайло Драгоманов і антикознавчі студії. Початки підготовки Михайла Драгоманова як антикознавця	30
2.2. Дослідження М.П. Драгомановим давньогрецької історії	45
2.3. Дослідження Михайлом Драгомановим впливу античних ідей на Європу	63
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ РИМУ ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ В СТУДІЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	78
3.1. Оцінка М.П. Драгомановим античних римських авторів та їх впливу на історіографію нової доби	78
3.2. Михайло Драгоманов про історію Риму за царської та республіканської доби	90
3.3. Михайло Драгоманов про смисл історії Риму	97
РОЗДІЛ 4. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	103
4.1. Оцінка Михайлом Драгомановим принципу Августа	103
4.2. Дослідження Михайлом Драгомановим давньоримського суспільства за часів правління імператорів династії Юліїв-Клавдіїв	114
4.3. Дослідження Михайлом Драгомановим становища жінки в давньоримському суспільстві	142
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	169

ВСТУП

Актуальність вивчення антикознавчих студій Михайла Драгоманова обумовлюється увагою сучасного нам суспільства до пошуків національної ідентичності України, визначенням її як такої, що належить до європейської цивілізації. Серед іншого, європейськість проявляється і в ставленні до античної спадщини – звернення до надбань античної цивілізації є характерною ознакою всіх європейських народів. Переосмислена з урахуванням національних традицій, історії, менталітету, античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової і новітньої Європи. Суттєвими античними впливами визначався і духовний розвиток України, становлення світоглядних орієнтирів визначних діячів українського суспільства. Серед іншого, на античному, загальноєвропейському підґрунті формувалися наукові та суспільно-політичні погляди і Михайла Драгоманова.

Михайло Драгоманов, відомий широкому загалові в першу чергу як організатор київської «Громади» і видавець однойменного часопису, суспільно-політичний діяч і автор численних праць з різних галузей українознавства та слов'янознавства, розпочинав свою наукову діяльність в стінах Київського університету Святого Володимира саме як антикознавець. Вінцем його ранніх робіт з античної історії стала магістерська дисертація "Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит" (російською мовою), яка й досьогодні може вважатися найповнішим у вітчизняній історіографії компендіумом поглядів, висловлюваних з приводу одного з найважливіших, поворотних пунктів в історії античної, а отже – і європейської цивілізації взагалі, давніми та новими мислителями.

Грунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони здійснювалися на початковому етапі його наукової творчості, дозволяють стверджувати про значний вплив, який вони справляли на визначення основних світоглядних орієнтирів вченого, його кругозору.

Разом з тим, українознавчі студії і громадсько-політична діяльність

М. Драгоманова настільки вагомі, що зазвичай залишають у певному затінку його викладацьку діяльність, суттєву складову якої становила історія всесвітня, і особливо антична, греко-римська.

Метою дослідження є розкриття основних напрямків антикознавчих студій Михайла Драгоманова, античної проблематики та основних фактів греко-римської історії, які знаходилися в полі його наукових інтересів

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

- здійснити аналіз джерел та історіографії, присвяченої тематиці дослідження;
- виявити чинники, що впливали на формування Михайла Драгоманова як антикознавця;
- визначити проблематику античної грецької історії у дослідженнях Михайла Драгоманова;
- дослідити ідеї вченого щодо впливу античної спадщини на Європу нової доби;
- з'ясувати коло проблем з історії Риму за царської та республіканської доби у дослідженнях Михайла Драгоманова;
- проаналізувати погляди науковця на перехід від Республіки до Імперії, визначити своєрідність драгоманівських оцінок Римської імперії в контексті пошуків ним смислу римської історії.

Об'єктом дослідження є антична греко-римська цивілізація, представлена у науковій спадщині М. Драгоманова.

Предметом дослідження є рецепція М. Драгомановим античної цивілізаційної спадщини, його антикознавчі студії, науково-історичні погляди на історію Давньої Греції та Риму.

Методологічна основа дослідження. Методологічне підґрунтя дисертації становлять загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, індукції та дедукції), та загальноісторичні (порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний, ретроспективний) методи. Системний підхід уможливлює ти-

пологізацію доробку Михайла Драгоманова. Дослідження здійснюється як за хронологічним принципом, доцільним при вивченні біографій, так і за принципами історизму, дотримання якого дає можливість розглянути проблему в контексті конкретно-історичної ситуації; об'єктивності, що передбачає всебічне дослідження джерельної бази, системності, необхідним для кращого розуміння динамічних процесів, що одночасно охоплюють широке коло людей та подій.

Хронологічними межами роботи є п'ятдесяті – сімдесяті роки XIX ст. Нижня хронологічна межа визначена роками навчання Михайла Драгоманова в Гадяцькому повітовому училищі і Полтавській гімназії. Верхньою хронологічною межею нами визначено 1875 р. – рік його звільнення з Київського університету Св. Володимира та еміграції. З метою кращого дослідження проблеми ми входимо за встановлені межі і залучаємо до аналізу джерела з інших періодів життя Драгоманова та розвитку антикознавства.

Наукова новизна дослідження зумовлена як сукупністю визначеної мети і поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. Вперше в історіографії здійснено комплексний аналіз антикознавчої спадщини Михайла Драгоманова у всій її сукупності. Узагальнено і використано основні здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії, в якій представлені антикознавчі студії М. Драгоманова, антична проблематика, що стала об'єктом цих студій. Удосконалено вивчення чинників, що сприяли становленню вченого як антикознавця, дослідження проблем античної грецької та римської історії у творчості М. Драгоманова. Здійснено додатковий аналіз джерел, які є основою для дослідження антикознавчих студій М. Драгоманова. Отримали подальший розвиток основні положення щодо антикознавчих студій М. Драгоманова, які містяться в спеціальних дослідженнях сучасних вітчизняних істориків.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її основні положення, теоретичні матеріали та висновки, можуть бути використані для більш детального та поглиблленого вивчення наукової спадщини Михайла Драгоманова, а також при написанні розділів навчальних посібників з

античної історії, праць з історіографії та розвитку історичної науки в Україні.

Апробація результатів дослідження. Зміст деяких розділів та загальні висновки дисертаційної роботи були оприлюднені на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна концепція дослідження та його окремі аспекти знайшли своє відображення у доповідях та виступах на наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченої 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського (Київ, 2008 р.), круглому столі «демократія антична і сучасна» (Київ 2009 р.), II Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (Київ 2009 р.), тринадцятих джерелознавчих читаннях (присвячених 160-річчю Центрального державного історичного архіву України м.Київ) кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Державна архівна служба України (Київ, 2012р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли своє відображення шести одноосібних наукових публікаціях на сторінках фахових видань та тезах виступів на чотирьох наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

1.1. Джерела

Джерельну базу дисертації складають різноманітні за походженням, характером, формою й змістом архівні та опубліковані матеріали. Оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, слід відзначити достатність її документального забезпечення.

Нами вивчено наукові, популярні і публіцистичні праці М.П. Драгоманова, його листування, рецензії, спогади сучасників.

Твори ученого є надзвичайно важливим носієм інформації щодо висвітлення ним античної історії. За рівнем інформативності чільне місце у спадщині М.П. Драгоманова займають наукові праці, які є джерелом вивчення ідейних позицій ученого, виявляють авторську точку зору.

Першу групу джерел з нашої теми становлять власне антикознавчі праці Михайла Драгоманова. Вони в той же час є й найвагоміші і найінформативніші. Саме в цих працях Драгоманов постає як учений-антикознавець. Основною, підсумковою роботою з антикознавчої тематики ми вважаємо його магістерську дисертацію «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Вперше вона з'явилася в «Университетских известиях»¹, згодом була видана окремою монографією², а через понад сто років, уже в часи незалежності, зусиллями авторського колективу під керівництвом А.В. Толстоухова та В.П. Андрушенка, вона перевидана в новій літературній редакції в Україн-

---

¹ Университетские Известия. – Киев, 1869 - № 2.- С. 1-64; № 3. – С.1-50; № 4. – С.1-37; № 5. – С. 1-59; № 6. – С.1-34; №7. - С.1-24; № 8. – С. 1-21; № 9. –С.1-50 № 10. – С. 1-41; № 11. – С. 1-31.

² Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч.I. – VIII, 415 с.

ському культурологічному альманасі «Хроніка-2000»¹.

До цієї ж групи джерел належать і кілька інших праць з історії стародавнього світу Михайла Драгоманова, які були написані ним під час його викладання в університеті Святого Володимира. Серед них – пробна лекція для отримання звання приват-доцента. Її темою стали державні реформи Діоклєтіана та Константина Великого², що дотоді взагалі спеціально в російській історичній науці не досліджувалися³. У цій лекції ми вже знаходимо ідеї, які будуть розвинуті вченим у його подальших антикознавчих студіях. Послідовно проводиться думка про єдність римської історії від самих ранніх етапів і до встановлення домінату. Уточнюється періодизація історії Стародавнього Риму. Наголошується на важливості імператорської доби в Римі і рішуче заперечується традиційний погляд на неї як на період занепаду Риму. Особливо ретельно розглядається сутність реформ Діоклєтіана і Константина, які, в особливості «конституція Діоклєтіана», забезпечили внутрішній мир в римському світі, хоча й призвели до непомірного зростання війська та до бюрократизації державного управління⁴. Визначається роль античної спадщини в подальшому розвитку Європи тощо. Слід сказати, що подібний і ще рішучіший погляд на реформи Діоклєтіана ми знаходимо і в одного з небагатьох сучасних українських антикознавців, харківського вченого Сергієва І.П., який, також посилаючись на Моммзена, говорить про створення в результаті цих реформ «нової

¹ Михайло Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи и П. К. Тацит // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. – Вип. 84. Невідомий Драгоманов. – С. 5-418.

² Драгоманов М. Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира кандидатом М. Драгомановым, для получения звания приват-доцента) / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 2. – Отд. II. – С. 1-21. Нове видання також вміщене в «Хроніці-2000»: Драгоманов, Михайло Петрович. Государственные реформы Диоклєтиана и Константина Великого / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 142-161.

³ Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира / И. О. Князький. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 18-19.

⁴ Драгоманов М. Государственные реформы... – С. 19.

сутності держави»¹.

У цьому ж ряду стоїть і дисертація *pro venia legendi* (тобто на право читання лекцій), присвячена принципату Тиберія². У ній молодим науковцем були висловлені основні ідеї стосовно переходу від Республіки до Імперії, оцінок обох цих етапів римської історії, її періодизації, а також ряду інших важливих проблем, які одержали подальше обґрунтування і розвиток в його наступних працях.

Важливим джерелом для вивчення антикознавчих студій Михайла Драгоманова, сприйняття ним античної історії є й друга пробна лекція для отримання звання приват-доцента³. Вона була присвячена з'ясуванню становища жінки в стародавньому Римі. Тема ця була ще мало досліджена навіть у сучасній йому європейській історичній науці і тому її обрання свідчить про оригінальність і самостійність висвітлення Драгомановим античної історії.

До безпосередньо антикознавчих студій Михайла Драгоманова належать

¹ Сергеев И. Кризис III века и его место в истории Римской империи. Проблемы социально-политической истории. – Харьков: «Майдан», 1999. – С. 168.

² Император Тиберий (рассуждение *pro venia legendi* М. Драгоманова) // Университетские Известия. – Киев, 1864. - № 1.- С.1-55; № 2. – С.1-58. Нове видання також вміщене в «Хроніці-2000»: Драгоманов, Михайло Петрович. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 6-109. У своєму дослідженні ми базуємося саме на цьому, новому виданні дисертації Драгоманова, звичайно. вивіряючи текст з першодруком.

³ О состоянии женщин в первый век Римской империи : пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента //Университетские известия. – Киев, 1864. - № 5. – С.1-33.

Драгоманов М. П. О состоянии женщины в первый век Римской империи (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М.Драгомановым). — К.: Университетская типография, 1864. — 33 с. Нове видання також вміщене в «Хроніці-2000»: Драгоманов, Михайло Петрович. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 110-141.

жити і його стаття про археологічні дослідження Палатинського пагорбу¹. Вона була написана вченим під час його закордонного стажування, коли він ще мав намір продовжувати свою спеціалізацію в якості антикознавця. У цій статті узагальнено результати досліджень Палатину не лише у визначених автором хронологічних межах, а й більш ранніх, тих, що сягають ще доби Середньовіччя та Відродження. Цікаво, що І.Л. Маяк, одна з провідних фахівців з історії раннього Риму у сьогоднішній російській науці, називає цю працю Драгоманова, поряд з дуже авторитетним дослідженням В.І. Модестова, як таку, що заактеризують вершинні здобутки антикознавства в Російській імперії XIX ст.²

Якщо вказані вище джерела стосуються головним чином римської історії, то «Очерки историографии в древней Греции» присвячені історії античної Еллади³. В цій праці тоді ще зовсім молодий викладач університету Св. Володимира вперше в вітчизняній історичній науці здійснив огляд давньогрецьких наративних джерел. Оцінки античної грецької історіографії представлені Драгомановим досить аргументовані, а етапи її розвитку, визначені в цій праці, цілком співпадають з тими, що прийняті в історичній науці і сьогодні.

Важливим джерелом для вивчення антикознавчих студій Михайла Драгоманова є його міркування щодо перекладу Іваном Франком «Одіссеї» Гомера⁴.

Активно розробляється проблематика античної історії Драгомановим у

¹ Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847-1882): (посв. К.О. Полевичу) // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1873. – Ч. 169, № 10. – С. 221-259.

² Маяк И.Л. Греческие документы и формулы: проблема достоверности источников в русской науке (XIX — начало XX в.) // IVS ANTIQVM. Древнее право. – 2 (5). – 1999 – С. 69.

³ Драгоманов М. Очерки историографии в древней Греци // Университетские Известия. – Киев, 1868. - № 1. – С. 1-27; № 5. – С. 1-13; № 6. – С.1-12.

⁴ [Інформація про примірник «Гомерової Одиссеї» і новелу І.Франка «В поті чола» з передмовою М. Драгоманова] // Правда. – Львів, 1890. – Т.3, вип.10. – С. 296 – 304

його праці «Положение и задачи науки древней истории»¹. Тут найсильніше відчуваються намагання українського вченого застосувати щодо стародавньої історії позитивістську методологію, яка на той час уже ставала однією з найпопулярніших в історичній науці.

Другу групу джерел з обраної для нашого дослідження теми становлять рукописи і робочі матеріали до наукових публікацій М.П. Драгоманова, що головним чином зберігаються в архівних фондах України, хоча деякі з них і опубліковані у тому числі й ще при житті вченого.

Третю групу наших джерел складають науково-популярні, публіцистичні, фольклористичні, літературознавчі, політологічні праці вченого, які більшою або меншою мірою відображають його погляди на історію стародавнього світу.

До четвертої групи джерел ми віднесли офіційні документи, які відображають наукову і викладацьку кар'єру М.П. Драгоманова як дослідника стародавньої історії. Її розпочинають документи гімназичного часу. Значна їх частина опублікована М. Бужинським у його добірці щодо гімназичних років Михайла Драгоманова²: «Відомість про успішність учня IV класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова 1854 – 1855 р. р.»³, «Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова»⁴, «Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова»⁵, «Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова»⁶, «Відомість про успішність учня VI класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова»⁷, «З протоколу засідання

¹ Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории // «Журнал Министерства народного просвещения». – 1874. – № 10. – С. 152-181.

² М. Бужинський. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926.-№ 2-3.

³ М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.66.

М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.66-67.

⁵ М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.67.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

педагогічної ради Полтавської губернської гімназії, присвяченого розгляду рапорту наглядача пансіону про поведінку учня VII класу М. Драгоманова»¹, «Прохання П. Драгоманова до директора училищ Полтавської губернії звільнити його сина Михайла з гімназії»², «Свідоцтва про звільнення М. Драгоманова з Полтавської губернської гімназії»³. Інша частина документів щодо початкової і гімназичної освіти Михайла Драгоманова знаходяться в архівах України. Серед них ми використовували: «Свідоцтво М. Драгоманова про закінчення Гадяцького повітового училища від 11 (23) червня 1853 р.»⁴, «Протокол засідання педагогічної Ради Полтавської губернської гімназії про наслідки розслідування справи про поведінку учня VII класу М. Драгоманова»⁵, «Подання директора училищ Полтавської губернії О. Данилевського попечителеві Київського учебного округу М. Пирогову про виключення М. Драгоманова з гімназії»⁶, «Лист попечителя Київського учебного округу М. Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О.Данилевського з зауваженнями педагогічній раді з приводу виключення М. Драгоманова з гімназії»⁷, «Лист директора Полтавських училищ О.Данилевського до попечителя київського учебного округу про ставлення учителя Строніна до справи М. Драгоманова»⁸.

До цієї ж групи віднесені й джерела щодо перебування Драгоманова в Університеті Св. Володимира, його навчання, педагогічну діяльність та звільнення зі служби. Тут особливо цінними для нас стали документи з Державного архіву м. Києва (Ф.16)⁹.

---

¹ М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.68.

² М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.69.

³ М. Бужинський. До гімназіальних літ... – С.69.

⁴ Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. Кн. 4725, а-907.

⁵ ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп.25. Спр. 83. Арк. 23-24.

⁶ ЦДІА України у Києві. Ф. 707.Оп. 25. Спр. 83. Арк. 9-10.

⁷ ЦДІА України у Києві. Ф. 707.Оп. 25. Спр. 83. Арк. 29-30.

⁸ ЦДІА України у Києві. Ф. 707.Оп. 261. Спр. 6. Арк.29-5.

⁹ 1862 р., жовтня 24 (листопада 5). З доповідної записки екстраординарного професора В.Шульгина на історико-філологічний факультет Університету

Низка джерел, які так чи інакше стосуються нашої теми, містяться в ЦДІА України у Києві (Ф. 294, Ф. 707)¹.

Близькі за своєю тематикою до архівних джерел цієї групи і публікації на схожі теми в тогочасній періодиці, у тому числі й закордонній².

До п'ятої групи джерел ми віднесли листування і спогади М.П. Драгоманова. Вони достатньо інформативні і висвітлюють погляди вченого і громадського діяча на складні проблеми сучасної йому доби через призму вивчення античної історії. Тут значною мірою відбита рецепція античної греко-римської цивілізаційної спадщини Михайлом Драгомановим.

Шосту групу наших джерел становлять листування і спогади інших осіб, які висвітлюють спадщину вченого зі стародавньої історії та його творчий шлях. Особливо корисними для вивчення проблеми антикознавчих студій Михайла Драгоманова стало для нас його листування з Лесею Українкою, яка

Св.Володимира про успіхи студента М. Драгоманова у вивченні загальної історії. Державний архів м. Києва. Ф.16. Оп.301.

¹ 1863 р. листопада 2 (14). – Прохання директора училищ Київської губернії до попечителя Київського учбового округу про призначення М. Драгоманова на посаду молодшого вчителя географії Київської 2-ї гімназії. ЦДІА України у Києві. Ф. 707. Оп. 29. Спр. 467.Арк. 1.; 1863 р. листопада 13 (25). – З конкурсного списку претендентів на посаду вчителя в Київській 2-й гімназії.

² 1875 р., жовтня 3 (15). – Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира // Правда (Львів). – 1875. – Ч. 19. – 15 (3) жовтня. – С. 784; 1875 р., жовтня 15 (27). – Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира // Друг (Львів). – 1875. – 15 (27) жовтень. – С. 487-488; 1875 р., грудня 3 (15). Передрук з віденської газети «Die Presse» та часопису «Вперед» про звільнення М. Драгоманова з університету Св. Володимира. Правда (Львів). – 1875. – Ч. 23. – 15 (3) грудень. – С. 942-944; Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета университета Св. Владимира / декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий // Журнал Министерства народного просвіщення. – СПб., 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3 (март). – Отд. 4. – С. 3-20; Диспут в Університеті Св. Владимира // СПБВ. – 1870. – 20 февр. (№51). – С. 2; Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета Університета Св. Владимира / [А.И. Селин, В.И. Модестов, В.А. Бильбасов, В.Я. Яроцкий, С.С. Гогоцкий] // Журнал министерства народного просвіщення. – Санкт-Петербург, 1870. – № 3. Отд. 4. – С. 3-20.

під впливом свого дядька теж захопилася стародавньою історією і навіть уклала перший в Україні підручник з історії Стародавнього Сходу.

До сьомої групи ми віднесли історичні, філософські, соціологічні та інші праці, які вплинули на наукову творчість М.П. Драгоманова або були використані ним під час роботи над студіями з історії стародавнього світу.

Восьму ж групу, нарешті, утворюють наукові праці, які характеризують стан розвитку антикознавства і сходознавства у другій половині XIX ст., тенденції у дослідження окремих тем, до яких звертався український історик.

Здійснений огляд джерел дозволяє зробити висновок про те, що найважливішими для заявленого дослідження є праці з антикознавчої проблематики. Саме в них найповніше проявляються погляди Михайла Драгоманова щодо античної греко-римської історії, античної цивілізації загалом, її рецепції та впливу на розвиток європейського суспільства за доби Середньовіччя та в нові часи. Інші ж залучені джерела дозволяють з'ясувати основні обставини становлення його як антикознавця, особливості сприйняття ним античної історії. В цілому ж джерельна база дозволяє визначити коло проблем греко-римської історії, науково-професійні аспекти діяльності Михайла Драгоманова в якості дослідника і викладача історії античної греко-римської цивілізації.

1.2. Історіографія

Михайло Драгоманов відомий широкому загалу науковців як непересічний фольклорист, літературознавець, історик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Але цим значення діяльності видатного українця не обмежується. Поміж іншого, понад десять років свого свідомого життя він присвятив викладанню та дослідженю історії всесвітньої в античному її розділі. Як вказує О.М. Петречко, «М. Драгоманов зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняного антикознавства»¹. За його ж словами, «останнім часом цей аспект наукової спадщини історика дедалі більше привертає увагу науковців, але його ґрунтовне осмислення ще попереду»².

На нашу думку, недостатня дослідженість в українській історіографії антикознавчої спадщини М.П. Драгоманова зумовлена, по-перше, розрізnenістю архівних матеріалів, які зберігаються у понад десяти архівах та бібліотеках України, Росії та Болгарії, по-друге, зосередженістю більшості дослідників на суспільно-політичній спадщині вченого, по-третє, недостатністю систематичної розробки проблем античної історії в Україні.

Звідси випливають і наші підходи до з'ясування історіографії проблеми. Майже всі дослідження з драгоманознавства до останнього часу, коли з'являються перші по-справжньому наукові розвідки, присвячені антикознавчій проблематиці у творчості Драгоманова, зосереджені на інших, часто лише дотичних питаннях вивчення творчої спадщини вченого. Тому в межах нашого історіографічного огляду ми головним чином зосередимося на детальному аналізі історії вивчення власне антикознавчих студій Михайла Драгоманова, античної проблематики та основних фактів греко-римської історії, які знаходилися в полі його наукових інтересів, що й є основною метою нашої дисертації. Праці, присвячені цій проблематиці, становлять для нас особливий інтерес, а тому ми їх виділяємо в першу, основну групу використаної літератури.

---

¹ Петречко О. Античні студії Михайла Драгоманова // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – С. 439.

² Петречко. Античні студії... – С. 435.

З приводу антикознавчих студій Михайла Драгоманова активні відгуки засвідчені відразу ж після захисту ним своїх дисертацій. Тоді з'являються перші рецензії його опонентів – В.А. Більбасова та В.І. Модестова. Обидва вони були критичними. Так, В. Більбасов¹ закидає Драгоманову неточність перекладу ним окремих місць із Таціта, ігнорування археологічних джерел і написів, які в тогочасній історіографії, після публікацій епіграфічних корпусів А. Беком, Т. Моммзеном та іншими вченими, вже входили в активний науковий оборот. Звинувачує Більбасов молодого науковця і в невиваженості та не-послідовності висновків щодо об'єкта його дослідження, хоча офіційна рецензія його в цілому позитивна. Ще різкішими були відгуки В.І. Модестова, який у 1864 р., невдовзі після захисту Драгомановим своєї дисертації про імператора Тиберія, видрукує свою монографію, присвячену Таціту². У майбутньому відомий антикознавець, який все свої життя присвятить дослідженню античної цивілізації, Модестов звинувачує Драгоманова у викривленні поглядів Таціта, наведенні невірної інформації щодо нього та щодо суджень з цього приводу європейських дослідників, відсутності «научных приемов»³. Згодом, уже в своєму досліджені творчості Таціта і знову без спеціальної аргументації, Модестов звинуватить Драгоманова у таких самих недоліках, в особливості ж у використанні ним не оригінальних текстів, а їх перекладів з нових мов⁴. Слід сказати, що оцінки рецензентів, а зрештою і загалом негативна оцінка суспільно-політичної діяльності Драгоманова В.І. Леніним, позначиться на

---

¹ Бильбасов В. [Рец.:] Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. - Ч. 1. - М. Драгоманова. Киев, 1869 // Университетские известия. - К., 1870. - № 10. - Отд. II. - Ч. IV. - С. 1-5; його ж. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (В. Иконников и М. Драгоманов) // Русский вестник. – 1870. – № 11. – С. 293-308; Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета университета Св. Владимира / [декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий] // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3. – Отд. IV. – С. 3-20.

² Модестов В.И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. – Санкт-Петербург: Тип-я Н. Тиблена и комп., 1864.

³ Диспут приват-доцента Драгоманова..., особливо – С. 19.

⁴ Модестов. Тацит и его сочинения... – С. 204 прим. 1.

долі антикознавчої спадщини дослідника уже й у радянську добу. Його твори з цієї проблематики взагалі не перевидаватимуться, а оцінки антикознавців будуть здебільшого витримані у критичному ключі. Найповніше це відчувається в зауваженнях з цього приводу І.М. Грэвса¹ та І.М. Тронського², які, розходячись в деталях, сходяться в своєму захисті Таціта від критики його Драгомановим.

Інша лінія в оцінках антикознавчих студій Михайла Драгоманова бере свій початок ще в нейтральній оцінці його магістерської дисертації В.П. Бузескулом. Харківський вчений у своїй історіографічній праці сухо констатує, що Драгоманов захищає Римську імперію від критики її Тацітом³.

М.О. Машкін⁴ уперше в радянській історіографії віддає належне здійсненому М.П. Драгомановим аналізу поглядів європейських авторів на Римську імперію, зауважуючи при цьому меншу оригінальність власних поглядів дослідника. Віддає належне Драгоманову як досліднику Римської імперії, хоча й з урахуванням загальної тенденції в тогочасній радянській історіографії, і В.С. Шиловцева, яка долучилося до становлення антикознавства і в Харківському, і в Київському університетах⁵. Ще позитивніше відгукується про творчість Драгоманова професор і завідувач кафедри історії Давньої Греції та Ри-

¹ Грэвс И.М. Тацит. - Москва; Ленинград: АН СССР, 1946. – С. 182.

² Тронский И.М. Корнелий Тацит // Тацит К. Сочинения: В 2 т. / Пер. с лат.; отв. ред. С.Л. Утченко. - Ленинград: Наука, 1969. – Т. 2. – С. 247.

³ Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. - Ленинград., 1931. – С. 201-202; див. також нове видання: Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 т. – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – Т. 2. – С. 223.

⁴ Машкин Н.А. Изучение истории Рима // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В. Нечкиной (отв. ред.) и др. – Москва: АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 310-322; він же. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность. Москва-Ленинград, 1949. – С. 352.

⁵ Шиловцева В.С. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі // Вісник Харківського університету. – 1970. – № 45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42-43; вона ж. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII-XIX в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1970.

му Ленінградського (сьогодні – Санкт-Петербурзького) університету Е.Д. Фролов, який прямо наголошує на історіографічній цінності магістерської дисертації київського науковця¹.

Ця лінія щодо позитивної і аргументованої оцінки антикознавчих студій Михайла Драгоманова продовжена в сучасній російській історіографії у дослідженнях К.В. Вержбицького, який полемізує з колишніми рецензентами і критиками Драгоманова, вказуючи на самостійність висновків останнього². Поодинокі і теж цілком позитивні зауваження щодо антикознавчих студій Драгоманова знаходимо і в інших сучасних російських науковців – В. Летяєва³ та І. Князького⁴. Останній особливо наголошує на важливості досліджень Драгомановим реформ Діоклетіана, які взагалі в тогочасній російській науці ще не ставали об'єктом вивчення. Окремо слід сказати, що в сучасному російському антикознавстві високо оцінює дослідження Драгомановим Палатинського пагорбу такий знавець Раннього Риму яким є І.Л. Маяк⁵.

Спеціальні дослідження антикознавчих студій Михайла Драгоманова, особливостей рецепції ним греко-римської цивілізаційної спадщини, розпо-

¹ Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – С. 214-215; Историография античной истории / [В. И. Кузицин, А. И. Немировский, Э. Д. Фролов и др.] ; под ред. В. И. Кузицина. – Москва : Высшая школа, 1980. – С. 137-138.

² Вержбицкий К.В. Проблема политических преследований при раннем принципате в зарубежной историографии XX века // <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/>; він же. "Анналы" Тацита перед судом исторической критики (XIX-XX вв.) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Под редакцией профессора Э.Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 311; він же. Римлянин эпохи террора // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ. СПб., 2001.

³ Летяев В.А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала ХХ вв. – Волгоград, 2002. – С. 37.

⁴ Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира / И. О. Князький. – СПб.: Алтейя, 2010. – С. 18-19.

⁵ Маяк И.Л. Жреческие документы и формулы: проблема достоверности источников в русской науке (XIX — начало XX в.) // IVS ANTIQVM. Древнее право. – 2 (5). – 1999 – С. 69.

чинаються в Україні після набуття нею незалежності. Однією з перших у цьому відношенні є стаття В. Ставнюка, в якій сформульовано саму проблему антикознавчих студій Драгоманова як таку. І хоча стаття була присвячена головним чином з'ясуванню ролі античних студій у сформуванні історико-філософських поглядів вченого, в ній автор рішуче стає на захист антикознавчої спадщини Драгоманова від неаргументованої і упередженої критики¹. Слід взяти до уваги, що дослідник не використав праці Ф. Слюсаренка², яка передувала йому в таких суто позитивних оцінках антикознавчих студій Драгоманова, але не була ще введена в науковий обіг і залишалася практично непоміченою.

Федір Павлович Слюсаренко (1886 – 1958 рр.) не входить до когорти широковідомих українських істориків, як про це зауважила Ю. Куценко, котра і познайомила сьогоднішню громадськість з цією працею³. Український історик в еміграції, Ф. Слюсаренко закінчив історико-філологічний факультету Петербурзького університету, був співробітником Міністерства закордонних справ часів Гетьманату, а опісля емігрує закордон. Впродовж 1923-1938 рр. він прочитав 20 доповідей з історії та історіографії в Українському історико-філологічному товаристві у Празі, членом якого він серед іншого був. Серед цих доповідей для нас особливий інтерес представляє доповідь, присвячена магістерській дисертації Драгоманова. Ми не згодні тут з оцінками цієї праці В. Гарнагою, який вважає, що Ф. Слюсаренко «фактично переказує» погляди

---

¹ Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46-54.

² Слюсаренко Хв. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С. 243-257 / Куценко Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон:ХДПУ, 2009. – Вип. 30. – С. 198-210.

³ Куценко Ю.Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон:ХДПУ, 2009. – Вип. 30. – С. 198-200.

на Таціта за Драгомановим¹. Зроблена, на наш погляд, з близкучою логікою, вона і сьогодні є кращим рефератом великої за обсягом і досить складної для прочитання цієї праці Михайла Петровича, а крім того в ній постали оцінки і самого Драгоманова, і Таціта, і Римської імперії, зокрема й Тиберія, які сьогодні все більше знаходять відгуків серед фахівців.

У 2009 р. Юлія Куценко мала рацію, коли говорила, що в українській історіографії антикознавчим студіям Михайла Драгоманова присвячено всього «три спеціальні розвідки та невеликі огляди в межах більш широких досліджень з історіографії античної історії²». Сьогодні ситуація дещо змінилася і продовжує змінюватися. Щороку, майже щодня до «драгомановістики» додаються нові й нові праці, в яких, як і раніше, антикознавство згадується лише побіжно. Проте за ці роки з'явилася і низка спеціальних досліджень, авторами яких є вже згадані вище Ю. Куценко, В. Гарнага і О. Петречко, а також і на додаток – А. Ігнатьєва та. В них здійснюються спроби аналізу праць Драгоманова з історії античності, а також контексту, в якому вони перебувають.

Так, В.П. Гарнага розглядає не тільки античну проблематику у творчості Драгоманова, а й проблематику сходознавчу, ставить питання про вплив історичних студій останнього на творчість Лесі Українки та Івана Франка³. В інших працях черкаський дослідник робить спробу аналізу Драгомановим царського та республіканського Риму⁴, звертається до особливостей оцінок Драгомановим творчості Таціта⁵, та Дж. Грота¹. Окрім сказаного слід зазначити дослі-

¹ Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27-28.

² Куценко. Невідоме дослідження... – С. 198.

³ Гарнага В.П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 319-326.

⁴ Гарнага В.П. Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М. П. Драгоманова // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 86-102.

⁵ Гарнага. Творчість Корнелія Тацита... – С. 27-33.

дження В. Гарнагою чинників, що формували у Драгоманова-гімназиста інтерес до античності². Досліджує В. Гарнага і давньогрецьку проблематику в творчості Михайла Драгоманова, доходячи висновку, що, попри певну другорядність для останнього елліністичних студій у порівнянні з давньоримськими, вони займають суттєве місце в його антикознавчій спадщині, справили суттєвий вплив на суспільно-політичні та історико-філософські погляди вченого³.

А. Ігнатьєва також присвятила дослідженню античних студій Драгоманова кілька своїх розвідок, в яких досліджуються історико-філософські погляди вченого, його оцінки переходу від Республіки до Імперії та особливостей історіописання античних авторів⁴. Невеликі за обсягом, вони, можна сказати, тільки позначають напрямки для подальших досліджень як авторки, так і всіх, хто вивчає антикознавчу спадщину Михайла Петровича.

Третьюю в числі названих сучасних українських дослідників антикознавчих студій Драгоманова є вже згадана вище Ю. Куценко. Вона найбільше долучилася до вивчення творчості велета української нації, ввівши в науковий

¹ Гарнага В. П. «История Греции» Джорджа Грота и ее рецепция в российском антиковедении // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – 2010. – Вып. 2. – С. 66-73.

² Гарнага В. П. Формування наукових інтересів та методології М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя // Історичні етюди: зб. наук. праць. – 2010.– Вип. 2. – С. 146-149.

³ Гарнага В.. Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. збірник наукових праць. Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 259-264.

⁴ Ігнатьєва А. Проблема «римского мира» в творчестве М.П. Драгоманова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119-121; вона ж.. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185-193; вона ж. Філософія історії давніх (за працею М.П.Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит») // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2007. – Вип. 21. – С. 64-70.

обіг практично невідому науковому загалові наведену вище публікацію Ф. Слюсаренка. Їй належать і найгрунтовніші дослідження історіографічного образу Михайла Драгоманова, у тому числі і в діаспорної історіографії¹, а також стаття, в якій Ю. Куценко не тільки підсумовує стан розвитку драгоманознавства, а й позначає перспективи для подальшого його розвитку. Сподіваємося, що, як нам здається, наше дослідження спрямоване у тому числі і в те, русло, яке, серед іншого, вказує дослідниця².

І, нарешті, спеціально дослідженням античних студій Михайла Драгоманова, як і взагалі проблемами переходу Римської республіки в Імперію, вже тривалий час займається один із небагатьох в Україні фахівців у царині античної історії, доктор історичних наук О.М. Петречко. Найпослідовніше його погляди з цього питання представлені в спеціальній статті, підготовленій в межах реалізації масштабного проекту «Невідомий Драгоманов»³, у якій представлено короткий виклад поглядів вченого на концепцію переходу від Республіки до Імперії у Таціта. Крім того, у більшій чи меншій мірі ця проблема розглядається О. Петречком і в його ширших дослідженнях – починаючи від праць, виконаних у межах підготовки ним своєї кандидатської дисертації, і закінчуючи статтями, що з'являються за його авторством вже після захи-

---

¹ Куценко Ю.Ю. Відображення особистості Михайла Драгоманова в наративних джерелах // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2004. – Вип. 17. – С. 49-57; вона ж. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 54-59; вона ж. Образ Михайла Драгоманова в діаспорній історіографії // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 28-29. – С. 221-236.

² Куценко Ю.Ю. Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 63. Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 162-185.

³ Петречко О. Античні студії Михайла Драгоманова // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – С. 433-441.

сту дисертації докторської¹.

Справжньою подією для всіх, хто займається дослідженням антикознавчих студій Михайла Драгоманова, стало перевидання в межах проекту «Невідомий Драгоманов» його ранніх праць – обох дисертацій, пробних лекцій та нарисів з історіографії Давньої Греції². Проект, здійснений під керівництвом А.В. Толстоухова та В.П. Андрушенка, уможливив вільніший доступ до антикознавчих праць Драгоманова широкому колу науковців і пересічних читачів.

До цієї ж, основної групи в межах історіографічного огляду віднесено бібліографічний покажчик праць із драгоманознавства, підготовлений авторським колективом під керівництвом В.А. Короткого³. За своїм виконанням він є зразковим у сьогоднішній бібліографістиці та українській історичній науці і сам по собі вже є важливим кроком у справі систематизації, упорядкування досліджень античних студій Михайла Драгоманова від їхніх витоків і до сьогодні.

Другу групу в історіографії нашого дослідження становлять для нас праці, присвячені з'ясуванню усіх обставин життя Драгоманова, його історико-філософських та суспільно-політичних уподобань, методів і методології

¹ Петречко О. Оцінка Тиберія у творчості Михайла Драгоманова // Дрогобицький краснавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип.2. – С. 103-107; він же. Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н. е. Автореф. дис.... канд. іст. наук. Львів, 1998; він же. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від “відновленої” Республіки до сенатської монархії. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.; він же. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від “відновленої” республіки до сенатської монархії. Автореф. дис.... докт. іст. наук. – Ужгород, 2010; він же. Релігійна політика римського уряду в добу принципату (I–II століття н. е.): традиційні та чужоземні культури // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2009. – Вип. 44. Серія іст. – С. 13-38.

² Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2009. – 79. – 464 с.; Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – 640 с.

³ Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861 - 2011) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук. б-ка ім. М. Максимовича; [упоряд.: Короткий В. А. (кер. авт. кол.) та ін.; редкол.: Гриценко І. С. (голова) та ін.]. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.

наукових досліджень. В її межах виділимо дві підгрупи. До першої ми тут відносимо праці біографічного характеру. Особливо інформативними в цьому відношенні є низка статей, що з'явилися наприкінці XIX та на початку ХХ ст. і присвячена дитячим та юнацьким рокам Драгоманова. Серед них визначаються праці І. Айзенштока¹ та М. Бужинського² в журналі «Україна» – одному з перших вітчизняних часописів пореволюційної доби; доробок М. Бужинського для нас цінний ще й, якщо не передовсім, публікацією більшої частини архівних документів, які стосуються дитячих та юнацьких років Драгоманова, про що вже йшлося вище, в огляді джерел. Традицію дослідження дитячих та юнацьких років Михайла Петровича продовжено вже в наш час, у розвідці В.М. Кухар³, в якій здійснено спробу виявити основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова та їхні витоки. До цього ж напрямку можна віднести й низку праць, в якій розглядаються історичні реалії «гадяцько-полтавського» періоду життя Михайла Драгоманова – коло його сучасників, друзів, учителів, осіб, які так чи інакше були дотичні до його життя, виховання і становлення в якості майбутнього дослідника античної історії. Серед таких праць особливо виділимо праці довідкового характеру про Полтаву та полтавців⁴, розвідки Г. Волинки, в якій розглядаються взаєми-

---

¹ Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 61-66.

² Бужинський М. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова // Україна. – 1926.– № 2-3. – С. 65.

³ Кухар В. М. Основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова у дитячому та шкільному віці // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія). – С. 141-148.

⁴ Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии (Памятная книжка Полтавской губ. на 1865 и 1866 гг.); Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава, 1914.

ни Драгоманова і М.І. Пирогова¹, Н.І. Любовець², а також П. Гуревича стосовно у тому числі й подій, які, зрештою, привели до відрахування Драгоманова з числа гімназистів³. У цьому ж ряду поставимо й узагальнюючі праці щодо гімназичної освіти в Російській імперії XIX ст., викладання в них класичних дисциплін І. Альошинцева, С. Рождественського, Е.Д. Фролова та Г.С. Кнабе⁴. Вони залишаються нами з метою кращого розуміння освітянської атмосфери часів Драгоманова, а отже й чинників, які зумовили пробудження в нього інтересу до антикознавчих студій.

Продовжують цей напрямок праці, в яких процес становлення Драгоманова розглядається в більш широкому плані, не тільки у зв'язку з його вихованням і освітою. В їхньому довгому ряду знаходяться статті, розвідки, спогади про Михайла Драгоманова, завершені біографічні нариси, бібліографічні показники тощо. Однією з перших праць такого роду є стаття Ю. Кулаковського, поміщена в біографічному словнику викладачів Університету Св. Володимира⁵. Тематично близькою їй вважаємо і статтю Н. Дюк¹, яка

¹ Волинка Г. Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Філософія / редкол.: В.Д. Бондаренко, М.Г. Брата-сюк, П.М. Залюбовський та ін. – Тернопіль, 2008. – Вип. 16. – С. 40-44.

² Любовець Н.І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біо-бібліографії // Українська біографістика = Biographistica ukrainica: зб. наук. праць. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – С. 58-59.

³ Гуревич П. Дело о распространении малороссийской пропаганды // Былое: Журнал, посвященный истории освободительного движения. – Петербург, 1907. – № 7 (19). – С. 169.

⁴ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.). – СПб: Издательство О. Богдановой, 1912. – 346 с.; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 гг. – СПб.: Изд-во МНП, 1902. – 785 с.; Фролов. Русская наука об античности..., особенно третій і четвертий розділи; Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М.: РГГУ, 2000. – 240 с.

⁵ Кулаковский Ю.А. Драгоманов Михаил Петрович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834 – 1884) / под. ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 187-188, 809.

яка теж присвячена дослідженню університетського періоду життя і творчості Драгоманова, тобто саме тих років, коли він сформовується як антикознавець, і статті С.П. Стельмаха², розвідка О. Яся³, узагальнюючі праці Д. Заславського та Р.С. Міщука⁴. Спільним для всіх них є те, що вони становлять цінність для реконструкції життєвого шляху Драгоманова, його суспільно-політичних переконань, громадської діяльності, але зовсім мало приділяють увагу його антикознавчим студіям. Завдання дослідника антикознавчих студій Михайла Драгоманова полягає, таким чином, у тому, щоб, залучивши результати і цих досліджень, з'ясувати основні обставини та чинники, що навернули його до вивчення і викладання історії Давньої Греції та Риму, античної цивілізації як такої.

До другої підгрупи ми віднесли праці, в яких здійснюється аналіз творчості Михайла Петровича Драгоманова у контексті розвитку методології наукових досліджень в Україні і Росії у XIX – на початку ХХІ ст. З цієї теми існують десятки досліджень у вітчизняній, сучасній російській та в радянській науці. За тематикою їх можна розділити на декілька напрямків. Провідним і найважливішим для нас є напрямок, в якому здійснюються дослідження історичних та історіософських поглядів Михайла Драгоманова, розглядається методика та методологія його досліджень. Започатковується цей напрямок ще

¹ Дюк Н.М. Драгоманов у Київському університеті // 125 років Київської української академічної традиції // Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.121-132.

² Стельмах С.П. Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку ХХ століття: спроба створення колективного портрету // Вісн. КНУТШ. Історія. – Київ, 2000. – Вип. 46. – С. 4-10.

³ Ясь А. Украинский атташе в Европе: многоликие ответы Михаила Драгоманова // День. — 2010. — № 167-168. – 17-18 сентября.

⁴ Заславський, Д. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність [Текст] / Д. Заславський, І. Романченко. – К.: Дніпро, 1964. – 198 с.; Міщук Р.С. Сторінки великого життя / Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

Б. Кістяківським¹, з його тезою, що політичні погляди Драгоманова «... були оперті на твердому ґрунті широких наукових узагальнень, які були випливом його величезної ерудиції на полі вселюдської історії». Сьогодні ж найбільш ґрунтовними тут здаються роботи С.П. Стельмаха², в яких творчість Драгоманова досліджується в контексті загального розвитку історичної думки в Україні. Сюди ж можна віднести й праці В.Й. Борисенка³, О. Богдашиної⁴, А.П. Коцура⁵, В.А. Потульницького⁶ і одного з провідних драгоманознавців сьогодення, автора чи не першої інтелектуальної біографії Драгоманова, А.М. Круглашова⁷. Для нас тут важливим є перш за все висновок (щоправда, дещо умоглядний, без детальної аргументації) про витоки історичних та історіософських поглядів Драгоманова в його заняттях античною історією, антикознавчими студіями.

Інший напрямок в межах цієї підгрупи визначають дослідження не сті-

¹ Кістяківський Б. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. Кістяківський. Вибране. – Київ, 1996.

² Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку ХХ століття. – Київ: Академія. 1997. – 176 с.; він же. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок ХХ століття). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005; він же. Михайло Драгоманов – історик і громадський діяч // Історичний календар 2001. – Київ, 2001. – Вип. 7. – С. 349-351.

³ Борисенко В.Й. Михайло Драгоманов як історик / Перші Міжнародні драгоманівські читання, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.: матеріали: в 3-х вип. / МОІНУ; АПН України: НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Київ. 2003. – Вип. 1. – С. 42-46; він же. Михайло Драгоманов як історик // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 15-18.

⁴ Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок ХХ ст.) // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 13-20.

⁵ Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.

⁶ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – ХХ століть. – Київ: Либідь, 2002. – 480 с.

⁷ Круглашов А. Драгомановське бачення історизму // Наук. віsn. Чернів. ун-ту ім. Ю. Федьковича. Історія. Чернівці, 2000. – Вип. 96/97. – С. 234-243; він же. Наукова спадщина Михайла Драгоманова (1841 – 1885) // Трибуна. – Київ. 2001. – Київ, 2001. – № 9/10. – С. 32-34; він же. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.

льки історіософського, скільки філософського характеру, з акцентом саме на філософську складову аналізу творчості Драгоманова. Особливо важливими для нас тут стали дослідження А.В. Толстоухова та В.П. Андрушенка¹, В.Л. Лукеренка², Л.К. Андрієнко³, Л. П. Депенчука та М. І. Лука⁴, Г.Ю. Смирнової⁵, з її дослідженнями впливів Драгоманова на творчість Лесі Українки, а також низка праць щодо культурно-педагогічної і просвітницької діяльності вченого, підсумованих у дисертації О.І. Сич⁶. І тут для нас важливим став загальний висновок (знову ж таки, без спеціальної аргументації) про витоки філософських поглядів і уподобань Драгоманова в його заняттях античною історією, антикознавчими студіями.

І, нарешті, останній напрямок в межах цієї підгрупи визначають дослідження політологічного та соціологічного спрямування. І тут можна було б в якості одного з родоначальників цього напряму визначити вже згадуваного Б. Кістяківського. Серед сучасних же студій найважливішою для нас стала праця Т.А. Бевз, присвячена дослідженню діяльності одного з улюблених учителів Драгоманова, Олександра Строніна⁷. Зауважимо, що подібна про-

¹ Толстоухов А., Андрушенко В. З когорти творців суспільної думки // Хроніка – 2000: український культурологічний альманах. – Київ, 2009. – Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина. – С. 3-5; Андрушенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова // Пам'ять століть. – 2003. – № 5. – С. 6-14

² Лукеренко В.Л. Філософські погляди М.П. Драгоманова: Дис. – К., 1963. – 235 с.

³ Андрієнко Л.К. Історіософські засади наукової творчості М.П. Драгоманова // Інтелект. Особистість. Цивілізація. – Донецьк, 2006. – Вип. 4. – С. 294-300.

⁴ Депенчук Л.П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 210 с.; Лук М.І. Історіософія М. Драгоманова // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 3-17.

⁵ Смирнова Г.Ю. Через художні образи – до філософського осмислення категорії бога. Релігійні сюжети у творчості Лесі Українки / Вісник НАН України. – № 7. – 2001. – С. 48-54.

⁶ Сич О.І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2010.

⁷ Бевз Т.А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 96-109.

блема стала об'єктом досліджень російських дослідниць А.В. Маркової та Є.В. Симонової¹. У суті політологічному аспекті досліджується спадщина Драгоманова (щоправда, вже майже без спеціальних посилань на його праці з антикознавства) С.С. Троян і Р.Е. Метельський².

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що антикознавчі студії Михайла Драгоманова вивчалися, головним чином, в руслі критичної, нейтральної і позитивної оцінки його поглядів на Римську імперію та творчість Таціта, рецепції ним рецепції ним греко-римської цивілізаційної спадщини, а також у зв'язку з вивченням окремих обставин життя Драгоманова, його історико-філософських та суспільно-політичних уподобань, методів і методологій наукових досліджень. Напрацьований матеріал потребує узагальнення, а цілий ряд аспектів проблеми — додаткового дослідження, що й здійснено в межах нашої дисертації.

---

¹ Маркова А.В. Философия политики А. И. Стронина. Автореферат дис. ... канд. філософ. наук. – М, 1994; Симонова Е.В. Социологическая концепция А. И. Стронина: Автореферат дис. ... канд. социол. наук. – СПб., 2006.

² Троян С.С. Сучасне історико-політологічне прочитання наукової спадщини Михайла Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2000. – Ч.2. – С. 307-310; Метельський Р.Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 1998.

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ АНТИЧНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА РЕЦЕПЦІЇ ЇЇ ДУХОВНОЇ СПАДШИНИ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

2. 1 Михайло Драгоманов і антикознавчі студії. Початки підготовки Михайла Драгоманова як антикознавця.

Питання щодо початків антикознавчих студій Михайла Петровича Драгоманова є логічним і випливає з самої біографії великого українця. Його українознавчі студії і громадсько-політична діяльність настільки вагомі, що зазвичай залишають у певному затінку його викладацьку діяльність, суттєву складову якої становила історія: всесвітня і особливо – антична, греко-римська. Водночас, ґрунтовність античних студій Драгоманова, а також той факт, що вони здійснювалися на початковому етапі його наукової творчості, дозволяють стверджувати про значний вплив, який вони справляли на визначення основних світоглядних орієнтирів молодого вченого, його кругозору. Як дуже точно зауважив Борис Кістяківський у своїй передмові до політичних творів Драгоманова, що видавалися в Парижі у 1906 р., «Зовнішні умови примусили його (*тобто Михайла Драгоманова – В.Л.*) стати на позицію політичного агітатора. Але агітатором у точному сенсі слова він ніколи на був. Навіть у власність агітаційні видання він вносив свою широку наукову ерудицію і всю глибочінь своєї думки. Всі його політичні твори свідкують про багатство його знань з політичної історії передових народів і про домежну продуманість його головних засновок»¹. Для нас, таким чином, важливим є дослідити сам процес становлення Драгоманова як антикознавця.

Для формування людини як особистості надзвичайно важливими є умови цього формування, і попри всю загальність твердження Джеймса Локка про те, що немає вроджених принципів (*no innate principles*) і що людина — то є

---

¹ Кістяківський. М.П. Драгоманов... – Київ, 1996. Що ж до впливу на становлення його загальнонаукових поглядів і методів занять античною історією див особливо: Ставнюк. Роль античних студій... – С. 46-54.

продукт оточуючого середовища ми його, в цілому, сприймемо¹. І дійсно, «середовище дитинства»², значною мірою буває визначальним для сформування особистості, і весь шлях, яким іде людина впродовж всього життя, розпочинається з першої її «стежини за вікном»... Особливо це є характерним для другої половини XIX століття, коли гуманітарна складова в системі виховання та освіти привілейованих верств суспільства Російської імперії все поглиблювалася. Михайло Петрович Драгоманов, безумовно, теж належав до цих верств. Не вдаючись у детальний аналіз його біографії³, схарактеризуємо пе-

¹ Див. сумніви Плеханова щодо цієї тези Локка і її розгортання у французьких матеріалістів, хоча й у ширшому контексті: «Положение. Человек со всеми своими мнениями есть плод среды и преимущественно общественной среды. Это неизбежный вывод из основного положения Локка: no innate principles – нет врождённых идей. Противоположение. Среда со всеми своими свойствами есть плод мнений. Это неизбежный вывод из основного положения исторической философии французских материалистов: c'est l'opinion qui gouverne le monde» (мнения правят миром). – Г.В. Плеханов (Н. Бельтов). К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1949. – С. 13.

² Про середовище дитинства і його роль у формуванні людини див. у вітчизняній історіографії особливо: Ульяновський, Панчук. Микола Петров... – С. 5-67, особливо с. 16 наст., з посиланнями на: Зеньковский В. В. Психология детства. – Лейпциг, 1924 (перевид.: М., 1996); Павличко С. Націоналізм, секуальності, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – 2-е вид. – К.: Основи, 2001. – 328 с.

³ М. П. Драгоманов уже давно став одним із центральних об'єктів у дослідженнях вітчизняних (та й не тільки вітчизняних) науковців. Перші біографічні нариси розпочинаються, очевидно, з його автобіографії, вінчальних присвят, некрологів і розвиваються в справжню «Драгомановіану», усі розділи якої сьогодні вже й важко огледіти. Щодо виховання Михайла Драгоманова, його дитячих та юнацьких років див. особливо: Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 38-64. Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова / І. Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 61-66. Бужинський М. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова / М. Бужинський // Україна. – 1926.– № 2-3. – С. 65. Кухар В. М. Основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В.М. Кухар. // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія). – С. 141-148.

рші віхи, що можуть бути важливими для розкриття обраної для дослідження теми.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 року в Гадячі. Рід Драгоманових належав до козацької старшини. Один з його предків, грек за походженням, був перекладачем у війську Богдана Хмельницького¹, один із дядьків, Я.Я. Драгоманов, брав участь у декабристському повстанні, писав вірші², присвячуючи їх «... моєму генієві – Греції»³. Батько ж закінчив привілеїоване училище правознавства у Петербурзі, згодом з невідомих причин перебрався в Гадяч⁴.

У біографічних дослідженнях зазвичай наголошується на зацікавленості українською старовиною, яка була притаманна сім'ї Драгоманових, російською культурою, на тому, що й донька Драгоманових Ольга, відома більше як Олена Пчілка – мати Лесі Українки, немало прислужилася українській духовній культурі. Для нас же варто звернути увагу на той факт, що у творчості Лесі вельми рельєфно представлена антична тематика, що поетеса стала авторкою фактично першого підручника з історії стародавнього Сходу. Навіть більше. Як зауважує в своїй статті Г. Ю. Смирнова, біблійна та тісно пов'язана з

¹ За спогадами його сестри, Олени Пчілки, «...пращур нашого роду був заволока з Греччини, по національному походженню таки грек; служив він драгоманом при гетьманському уряді, за гетьмана Богдана Хмельницького, в Чигирині» (Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 38-64). Про це як факт йдеться у: Терент'єва Наталія, Балабанов Костянтин. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. I. – С. 70.

² М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867-1877). – І. Львів, 1889. – С. 4-5; пор. «Автобіография М. П. Драгоманова». – Былое» 1906, № 6. – С. 182-183.

³ Детально про нього див.: Айзеншток И. Поэтическая деятельность Я. А. Драгоманова / И. Айзеншток // Литературное наследство. – М : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 60. – Кн. 1. – С. 561-570.

⁴ Драгоманов М. П. Автожиттєпис. – К., 2009. – С. 8; Олена Пчілка. Спогади ... – С. 401-407. Див. також: До гімназіальних літ М. П. Драгоманова. (Архівні доповнення до споминів О. Пчілки) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926 – Кн. 2-3. – С. 65-69.

нею ранньохристиянська проблематика охоплює майже половину всієї драматургічної спадщини письменниці, причому до цієї проблематики вона звертається не без впливу свого дядька¹.

Дещо суперечливими здаються роки навчання у Гадяцькому повітовому училищі: з одного боку зауважується його непримітність², з іншого ж – що там він мав хороших педагогів³. Ще суперечливішими здаються роки його навчання у Полтавській гімназії (1853-1859 рр.), з її, як зауважується, «загалом рутинними порядками»⁴, які, однаке, не перешкодили гімназистові набути належної освіти: на думку Олени Пчілки «... Полтавська гімназія дала юнакові багато (хоч і була вона школою тих давніх часів, далекою від ідеалу і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі)⁵. Такий висновок робиться, як нам здається, з огляду на відомий інцидент, що ледь не обернувся для Драгоманова виключенням з гімназії⁶. Проте сам Михайло Драгоманов мав складніші враження про свої гімназичні роки. Чи не найпомітніше це проявляється в його автобіографічному нарисі «Два учителі», де він в якості прологу пише: «Вже кілька років назад написав я для «Народу» оці спомини, та вагався посилати їх у редакцію, не бачачи в них досить «політичного» матеріалу, а надто в першому. Аж ось недавно розмовляв я з одним українцем про теперішній стан гімназій у Росії і почув від нього, які зовсім холодні і навіть часто

¹ Смирнова Г.Ю. Через художні образи – до філософського осмислення катеринії бога. Релігійні сюжети у творчості Лесі Українки / Вісник НАН України. – № 7. – 2001. – С. 48-54.

² Див. таку оцінку: Міщук Р.С. Сторінки великого життя / Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С. 607.

³ Сич О.І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2010. – С. 11. Щоправда, тут мається на увазі не лише училище, а й Полтавська гімназія, з чим ми цілком погоджуємося.

⁴ Міщук Р.С. Сторінки великого життя... – С.607.

⁵ Олена Пчілка. Спогади ... – С. 428.

⁶ Про це особливо див. розлогі уже цитовані вище спогади його сестри та архівні доповнення до цих спогадів: Олена Пчілка. Спогади ... – С. 430-435; До гімназіальних літ... – С. 65-69.

ворохі там тепер відносини між учениками і учителями, і пригадались мені образи моїх двох учителів, із яких перший служив навіть у «миколаївські» часи, а вмів так гуманно, так тепло жити з учениками і піднімати їх інтелект і мораль. Контраст між моїми споминами про двох учителів і оповіданнями недавнього знайомого піддали мені «політичних» мотивів послати мої спомини в редакцію «Народа»¹. І далі: «Не для того тільки я мушу їх спом'янути, що сам я особисто вдячний їм більш, ніж кому-небудь з усіх людей, окрім батька моого, за те добро, яке вони зробили для моєї душі. Ні, то люди, що кожний по-своєму прислужились до морального виховання цілого ряду поколінь у Полтавщині, а через те й цілій нашій країні»².

Перший з цих двох учителів був Казимир Йосипович Полевич, про якого Драгоманов згадує з надзвичайною теплотою. Поляк за походженням, аскет у способі життя, близькучий педагог, він усе своє життя, на думку Драгоманова, поклав «на учеників, на те, щоб навчити їх латини». Його педагогічна діяльність у Полтавській гімназії обумовила належну філологічну підготовку випускників, що ставали студентами кращих університетів Російської імперії, у тому числі й славіста, етнографа, міфолога, фольклориста та бібліофіла – Олександра Олександровича Котляревського, «українця за походженням, який асоціюється зазвичай винятково з російською культурою»³. Останній закінчив Полтавську гімназію у 1853 році – році, в якому до неї поступив Михайло Драгоманов.

Цікавою є оцінка уже пізнім Драгомановим, з точки зору пройденого ним шляху, викладанню класичних мов у гімназіях часів його дитинства: «За ті

¹ Вперше надруковано в журналі «Народ» (1894, № 11-15) і окремим виданням у Львові (1902). Ми цитуємо за: Драгоманов М.П. Два учителі // Виране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С.575-604.

² Там само. – С. 575.

³ Див.: Любовець Н.І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії // Українська біографістика = Biographistica ukrainica: зб. наук. праць. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – С. 58-59.

часи, згадує він, – не було в Росії теперішнього класицизму¹. Ученики до 4-ої класи не знали ні греків, ні латинів, а з 4-ої ділились: одні пили на класицизм, другі – на законовідство. Після 1848 р. до царя Миколая дійшла чутка, що в Західній Європі консерватори жаліються, що класичні студії ведуть до республіканізму й соціалізму (про це єсть курйозний трактат Бастія «Le Bacchalaureat et le socialisme»²), і він вигнав греку майже зо всіх гімназій, замінивши її натуральною історією. Полтавська гімназія зосталась при одній тільки латині, замість якої, як сказано, ученики могли вибирати законовідство. Законовідам, зрештою, не трудно було дістатись до університету, бо їх приймали туди з обов'язком через рік держати екзамен із латини, дуже легкий»³.

За цих умов Полевич, хоч і любив більше давньогрецьку мову і навіть у приватному порядку читав її в Полтаві для усіх бажаючих⁴, викладав виключ-

¹ У примітках Міщука та Шандри до цього місця зауважується: «Тут йдеться про зміни в гімназійній освіті, коли за ухвалою нового міністра народної освіти Д. Толстого «мужиконенависника» (М. Драгоманов) «Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» (1874) почав відводити 45 % навчального часу на грецьку і латинську мови. Міністр твердив: «Ще шість років латини — і ви побачите, як угомониться молодь». – Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 576. Детальніше про історію гімназичної освіти в дореволюційній Росії див.: Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв.) / И Алешинцев – СПб: Издательство О. Богдановой, 1912 – 346 с.; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 гг/С В Рождественский. – СПб.: Изд-во МНП, 1902. – 785 с. З приводу викладання класичних дисциплін в гімназіях дореволюційної Росії див. особливо: Фролов Э. Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 544 с., особливо третій і четвертий розділи; Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – М.: РГГУ, 2000. – 240 с.

² Мається на увазі Фредерік Бастія (1801-1850) – французький економіст, державний діяч і публіцист, який не прийняв другу Французьку революцію 1848 р. і виступав з рішучою критикою соціалістичних та революційних ідей щодо перерозподілу власності, розуміючи це як *установленій грабіж*.

³ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 576.

⁴ «Зрештою, – згадує Драгоманов, – один мій товариш, якого ще в Полтаві Полевич учив добровільно по-грецьки, казав мені, що Полевич сам призвавсь,

но мову латинську. Читав він її блискуче, за власною методикою, як не читали її в подальшому навіть у Київському університеті: «все йшло во славу латини, – згадує Драгоманов невимушене спілкування гімназистів зі своїм учителем, – яку наші «полтавці» в університетах, при професорах-схоластах із німецьких «гуманістів» 3-го сорту, тільки забували після гімназії. Про себе я скажу, що, поступивши в університет київський, я пішов кілька разів на лекції професора латини Деллена¹, що написав по-своєму незлу працю «Beitraege zur Kritik der Satyren des Juvenalis²», я побачив, що мені там після Полевича абсолютно нічому вчитись, і коли під кінець моого курсу взявся до римської історії, то просто пішов далі від того, що робив із Полевичем, і не раз, і не два ставали мені в пригоді спомини «латинських чаїв» у Полтаві»³.

Власна методика Полевича полягала, як це можна зрозуміти, у «ненсхоластичному» вивченні граматики, а в читанні та коментуванні класичних авторів, при четырьох лекціях на тиждень з четвертого по сьомий класи гімназії включно, з запрошенням кращих учнів на квартиру на вже згадувані вище «латинські чаї». Результатом такого навчання було те, що, за спогадами Драгоманова, уже в перший рік навчання читали й перекладали Корнелія Непота, Саллюстія та Овідія, а під кінець курсу «... в 7 класі 2-4 чоловіка читали Таціта, більшість Гораций, меншість Лівія. І читали не які кусники, а цілі книги, часто цілі твори, читали не для самої вправи в граматиці, а для тексту, смакували картини, ідеї. Пам'ятаю, напр[иклад], як ентузіазмувавсь я, читаючи у

що любить більше грецьку мову, ніж латинську, і що радніший був би вчити завше дітей грецької мови...» (Там само. – С. 584).

¹ Слід зауважити, що загалом оцінка викладацької діяльності Олександра Людвіговича Деллена в університеті є позитивною і що він, разом з І.Я. Нейкірхом, котрий викладав літературу грецьку, справив помітний вплив на другого улюблленого вчителя М. Драгоманова – на О.І. Строніна (див. про це: Бевз Т.А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 97.

² Мається на увазі: Beiträge zur Kritik und Erklärung der Satiren des D. Jun. Juvenalis / von Alex. Ludw. Döllen / Kiew: Universitäts-Druckerei, 1846. – 426 + VIII s.

³ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 578.

Саллюстія кандидатську промову Кая Марія, а в ній слова: *fortissimum quemque generosissimum* і т. д. Добре, – іронізує далі Драгоманов, – що цар Микола не знов про мій екстаз, а то б і латину вигнав із гімназій!¹». Наведені слова Гай Марій – *homo novus*, «людина нова», «вискочка» з точки зору римської знаті – виголошує перед солдатами, звинувачуючи римську аристократичну еліту у корупції, ницості та підлості: «*Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo sed fortissimum quemque generosissimum*» (Sall. de Bell. Iugurt. – LXXXV, 10-15) – «Вони зневажають новину моого роду, я – їхнє боягувство: мені дорікають походженням, їм – підлотою. А втім, я вважаю, що природа у всіх одна і спільна, а **найхоробріший і є найблагороднішим**». Цей приклад, згаданий Драгомановим, дійсно яскравий. Він ясно ілюструє моральні і соціально-політичні уподобання юнака, загальну атмосферу, яка мала панувати на уроках латинської мови у Полевича.

Забігаючи наперед зауважимо тут, що Полевич прилучиться до навчання свого учня і в Києві, де він допомагатиме «полтавцям» опановувати давньогрецьку мову: «Полевич, – згадує Драгоманов, – узявсь учити нас грецької мови, яка викладалась у нас в університеті ще мізерніше, ніж латинська, професором-німцем і його ад'юнктом-українцем, великим поліглотом, який, однако, почув від мене зі здивуванням, що литовська мова, яку він вивчив, арійська (*incredibile memoratu*²). Ми, студенти-філологи, звісно, підскочили від радості, коли Полевич предложив нам учитись у нього грецької мови, і Полевич, повторивши з нами елементи граматики, посадив нас за Гомера, а потім за Софокла, виробляючи для нас спеціальні лексикони тих п'єс, що ми читали з ним. Кожний з нас старавсь здобути осібне видання читаного автора з коментарями, через що наші лекції получали спеціальний інтерес, а після лекцій за чаєм ... йшли розмови класичні й не класичні»³.

---

¹ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 578.

² Неймовірно подумати (лат.).

³ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 579.

Можемо, таким чином, із певністю сказати, що заняття латиною в Полтавській гімназії не тільки уможливили в подальшому становлення Драгоманова як антикознавця, а й значнов плинули на формування його сітогляду, його суспільно-політичних переконань.

Другим учителем – героєм спогадів Драгоманова – став вчитель історії Олександр Іванович Сtronін (1826-1889). На відміну від Полевича, який залишив свої методичні поради до латинських текстів, роздавав їх своїм учням¹ і навіть мав намір свої праці опублікувати², Сtronін став відомим не лише як учитель видатних діячів української культури (крім Драгоманова він долучився до виховання М. Лисенка та М. Старицького), а й як історик, просвітник, громадський діяч, автор «Народної енциклопедії», соціолог та, нарешті, політолог³. Завдяки останнім характеристикам Сtronін і сьогодні залишається в числі постійно досліджуваних особистостей другої половини XIX ст.⁴.

Сам Драгоманов у своїх спогадах пов’язує своє «історієлюбство із впливом батька, «що любив читати історичні книжки»⁵. Ще навчаючись у Гадяцькому училищі М. Драгомангов «прочитав немало історичних книг, в тім числі двічі «Історию государства Российского» Карамзіна»⁶. Слід, однаке, зауважити, що вже згодом, працюючи над курсами із всесвітньої історії в університеті Святого Володимира, він ремствуватиме над обмеженістю вибору істори-

---

¹ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 579-580.

² Там само.

³ В одній з кращих статей в українській історичній науці, присвячених безпосередньо Сtronіну, Т. Бевз прямо називає його у тому числі й політологом. Див.: Бевз Т.А. Олександр Сtronін та його роль у становленні політичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 96.

⁴ Дослідженю його соціологічних і політичних поглядів присвячені нещодавно захищені дисертації в Російській Федерації: Симонова Е. В. Социологическая концепция А. И. Сtronина: Автореферат дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01. – СПб., 2006 – 22 с.; Маркова А. В. Философия политики А. И. Сtronина. Автореферат дис. ... кандидата філософських наук: 09.00.03. – М, 1994. – 23 с.

⁵ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. ; Олена Пчілка. Спогади ... – С. 421.

⁶ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 580.

чної літератури¹. Ще гіршою була ситуація в його дитячі і гімназичні роки. Зішлемося тут на оцінки сучасника – автора «Петербурзьких нарисів» німецького письменника Едуарда Пельца, один з яких було видруковано в російському перекладі і коментовано А.І. Рейтблатором². Оглядаючи книги з історії, що були видруковані в Російській імперії за 1835-1837 рр., він констатує: «... тот, кому хотелось бы найти в этих книгах критический взгляд на историю или философичность и даже лишь подлинную правду, поистине предъявил бы к их авторам совершенно несправедливые требования, ибо цензура и прочие обстоятельства устанавливают им слишком узкие пределы, не позволяющие подобной свободы мыслей. Престол по праву требует осмотрительности в тех или иных вопросах; национальная спесь не терпит хулы, а национальные предрассудки надобно в конце концов щадить! Стало быть, если случайно обнаруживаются сносные хроники и хронисты, к числу коих, пожалуй, можно отнести Карамзина, то следует вполне удовлетвориться этим»³.

У Полтавській гімназії на Драгоманова чекало розчарування: його «історієлюбство» не знайшло відгуку в учителя історії Сорокіна, який навчав історії стародавнього Сходу «по методу т[ак] зв[аному] «отселе и доселе» без усяких розмов»⁴. Задля справедливості слід тут усе ж сказати, що навчання історії в третьому класі гімназії, попри досить іронічне його сприйняття самим Драгомановим, без сумніву вплинуло на його «історієлюбство» хоча б тим, що не збудило відрази до історії взагалі і до стародавньої історії в тому числі. Навпаки, як згадуватимем він у своїх спогадах, «... репутація історика була причиною того, що товариші вложили на мене обов'язок написати хронологій для

¹ Там само. – С. 580.

² Эдуард Пельц. Литература и литераторы (Перевод главы из книги Э. Пельца (Т. Вельпа) «Petersburger Skizzen», изданной в Лейпциге в 1842 г.) // Новое литературное обозрение. – М., 1999. – С. 58-86. Див. також низку спеціальних розвідок А.І. Рейтблата щодо кола читання в Російській імперії XIX ст., у т. ч.: Рейтблат А.И. Как Пушкин вышел в гении: Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи // Новое литературное обозрение. – М., 2001. – С. 30-35.

³ Эдуард Пельц. Литература и литераторы. – С. 59.

⁴ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 569.

кафедри, а іноді й для рукавного вжитку. Дякуючи цьому я відповідав Сорокіну без помилки про всяких Апріасів і Ціаскарів ...»¹. – Засвоюючи належним чином увесь, принаймні, фактичний матеріал – додамо ми.

У третьому ж класі Драгоманов отримає належний фундамент для розбудови своїх історичних знань і на наступні курси. «Як настали екзамени, – згадує він, – то я мусив наготовити кілька хронологій з усього курсу; ученики брали їх у рукави або клали в програми на той стіл, коло котрого сідали «обдумувати» викликані, поки один відповідав коло учительського стола. Чутка про таку функцію мою пішла по пансіону, і я отримав наказ виготовити такі хронології й для старших клас. Те я робив охоче раз через те, що здобув собі протекцію й трошки навіть повагу «старших», які тоді били «маленьких» ні за віщо, а вдруге через те, що це заповнило мій вільний час, якого в мене було багато, бо більшу частину науки своєї класи я знав іще з повітового училища. Така функція фабриканта хронологій зосталась зо мною років три, аж до «нової ери» в наших гімназіях, і через це я зарані вивчив усі учебники Кайданова (по якому ще вчилися старші класи), а потім Смарагдова, а надто визубрив хронологію так, що старші іноді бавились зо мною в таку гру: «Скажи німецьких імператорів з кінця через одного» з тим, що за кожну [помилку? — Р. М.] получиш по кулаку в спину, а як добре скажеш, то легеньку, а іноді й нелегеньку «шльопку» по потилиці з похвалою: «Молодець, історик!»².

Non est omen – «в імені – доля»! Жартівливе прозвисько Драгоманова визначало, навіть якщо він того сам не усвідомлював, його модель поведінки в гімназії, визначило й увесь його життєвий шлях. Схвалення гімназичним оточенням «історичних функцій» Драгоманова утвердило його в своїх нахилах. Особливо важливим для Драгоманова було спілкування з учнем сьомого класу Бекманом, який згодом, уже готовуючись до магістерського екзамену із римської історії в університеті Святого Володимира, буде засланий до Самарської губернії у зв'язку з проходженням у «Справі щодо розповсюдження

¹ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 563.

² Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 566.

малоросійської пропаганди»¹. «... Бекман, – згадує Драгоманов, – давав мені іноді читати книги, які брав із учительської бібліотеки, між іншим романи Вальтера Скотта, «Іліаду» та «Історію Греції» Джілліса² в рос[ійському] перекладі»³.

Щодо цього загалом непоганого перекладу Джілліса варто знову навести оцінку Едуарда Пельца, який, порівнюючи стан видання історичної літератури з юридичною, зауважує: «Несравненно богаче выглядит отдел истории, который вкупе с географическими штудиями насчитывает 141 сочинение. Выражение “богаче”, однако, здесь уместно лишь отчасти, скорее надлежало бы употребить слово “многочисленнее”; ведь при внимательном рассмотрении оказывается, что именно в отделе истории весьма мало значительных работ. Конечно, среди семнадцати переводов блистают имена таких авторов, как Герен⁴, Гилліс, Капфиг и Мишо; однако ж о том, как обошлись с творениями сих мужей, дабы только получить возможность представить их перед цензурою, и сколь безжалостно выхолостила их затем эта последняя, может судить

¹ П. Гуревич. Дело о распространении малороссийской пропаганды // Былое: Журнал посвященный истории освободительного движения. — Петербург, 1907. — № 7 (19). — С. 169.

² У примітках до видання праць М. Драгоманова помилково пояснюється, що «Джілліс (Жілліс) Йоганн – німецький історик (поч. XIX ст.), автор багатотомної історії Греції» (Див.: Драгоманов М.П. Вибране. – Прим. 14). Насправді йдеться про переклад російською праці відомого англійського історика Джона Джілліса (Гілліса), а саме: Гілліс. История древней Греции, поселений и завоеваний оной, от первобытного состояния сей страны, до разделения Македонского государства, содержащая в себе историю словесных наук, философии, изящных художеств: в 8 ч. / Гілліс; пер. с англ. А. Огинского.– СПб., 1830-1831; в оригіналі The history of ancient Greece: its colonies and conquests, from the earliest accounts till the division of the Macedonian empire in the East: including the history of literature, philosophy, and the fine arts.

³ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 562.

⁴ Мається на увазі переклад однієї з найвідоміших праць німецького історика Арнольда Герена (1760-1842): Герен А.Г.Л. Руководство к истории политической системы европейских государств и колоний их от образования оной, по открытии обеих Индий, до восстановления оной, через низвержение престола Французской империи, и до освобождения Америки: в 3 ч. – СПб.: Типография Х. Гинце, 1832-1834.

лишь читатель, способный сравнить переводы с оригиналами. Но совершенно очевидно, как сильно страдает в итоге ценность подобных сочинений!»¹. На Драгоманова, однако, цей переклад справив надзвичайне враження, про що він сам згадує: «В. Скотт тоді не дуже мене заінтересував (це сталося пізніше), а від Гомера й Джілліса я зовсім погречивсь, зрештою, більше на вояцький лад: робив собі з паперу шлеми, коня з палок, які «метав» на взгляд богорівних Пелідів і Атрідів»².

Основою ж вивчення давньої історії в гімназії залишалися підручники Кайданова і Смарагдова, за якими навчали і Сорокін, і учитель старших класів Михайло Павлович Стеблін-Каменський – син одного з палких поборників української культури і друга І.П. Котляревського, на могилі якого він на власний кошт спорудив пам'ятник³. Підручник Смарагдова⁴ на довгі роки став базовим для всіх середніх закладів Російської імперії, отримав низку урядових відзнак і, водночас, хоча і з критичними застереженнями, схвалення не тільки фахівців, а й широкого загалу. Для ілюстрації останнього характерною здається оцінка цього підручника В.Г. Белінським, який в своїй рецензії так його характеризує: «Вот книга, заслуживающая полного внимания публики, утомленной эфемерными явлениями нашей литературы. Это почти первый учебник истории, составленный добросовестно, отчетливо, умно, с знанием дела»⁵, «Автор очень счастливо осуществил руководившую его мысль и соста-

---

¹ Эдуард Пельц. Литература и литераторы. – С. 59.

² Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 566.

³ Щодо Павла Степановича Стеблін-Каменського див.: Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии (Памятная книжка Полтавской губ. на 1865 и 1866 гг.– С. 461.

⁴ Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. – СПб.: Тип. З-го департамента Министерства государственных имуществ. – 1840. – 497 с., VII и VIII с.

⁵ Белинский В. Г. Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. –

вил очень дельный учебник для средних классов. Смело можем сказать, что труд г. Смарагдова превосходит все, с такою же целью составленные у нас учебники истории¹», і, нарешті, «История Греции и Рима, занимающая, как и должно быть, большую часть учебника, составлена очень хорошо, и без всякого сравнения, как уже и было сказано, со всеми существующими у нас руководствами к преподаванию истории»².

І хоча впливи цих учителів на Драгоманова виявилися, як це випливає із спогадів останнього, мінімальними, його захоплення античністю в гімназії цілком розкрилося: «Зрештою, – згадує Драгоманов, – дедалі Мих. Павлович і ходити в класи став зовсім рідко. А я, не маючи ніякої ради, взяв наново перечитувати Джілліса і зовсім «сказився на греках», провернувши навіть зо свого «казу» й декого з товаришів, з якими я багато попсуваю паличок у «перилах» на сходах і на пансіонських вікнах, вживаючи їх як «метательные копья». Скінчилось тим, що інспектор (німець) перед вакаціями поставив усі бракуючі палички на мій рахунок і зажадав від моого батька щось рублів 3 — 5, пояснивши йому, що це за «метательные копья» — *a la grecque*. Батько, почувши від мене, що винні тут Гомер Гнєдича³ та Джілліс, тільки засміявся. На вака-

СПб.: Тип. З-го департамента Министерства государственных имуществ. — 1840. — 497 с., VII и VIII с. // Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 3. Статьи, рецензии и заметки. Февраль 1840 — февраль 1841. Подготовка текста В. Э. Бограда. — М.: Художественная литература, 1976. — С. 429.

¹ Там само. — С. 429.

² Там само. — С. 431.

³ Переклад «Іліади», здійснений полтавчанином за походженням Миколою Івановичем Гнєдичем (1784-1833) і сьогодні залишається найточнішим з перекладів цієї поеми російською мовою. Значення цього перекладу, його впливи на уми освічених людей в Російській імперії уже давно загальновизнані. Тут наведемо тільки оцінку Е.Д. Фролова, яка визначає Гнєдича як «... выдающегося поэта, обессмертившего свое имя переводом гомеровской "Илиады"» (Фролов Э. Д. Русская наука об античности... — С. 123). Доречно також зауважити, що Гнєдич заповів рідному місту — Полтаві — свою багату бібліотеку. Передана в Полтавську гімназію, вона нараховувала близько 1,5 тис. одиниць і складалася з двох частин: російського, що називався «Российский язык» і нараховував 710 одиниць, та іноземний, що називався *lingua graeca*, *lingua Italia* і нараховував 559 одиниць (Павловский И.Ф., Полтавцы: Иерархи,

ціях батько дав мені якусь римську історію, але в якомусь такому перекладі, що я її не міг читати, то зостався при Гомері, з яким ховався в сараї; там, залізши в коляску і набивши собі кишені сухими сливами та вишнями, заїдав собі ними Пелідів і Атрідів. Це було тоді моє найвище «блаженство»¹.

Уже згадане виключення Драгоманова з гімназії стало водночас і початком університетського періоду в процесі становлення Драгоманова як особистості і науковця. Саме в університеті Святого Володимира у повній мірі розкриється і схильність юнака до занять всесвітньою історією та її стародавнім, античним розділом в особливості. Там, виконуючи свої дисертації і перебуваючи на викладацьких посадах, він здійснить свої основні антикознавчі дослідження, напрацює і узагальнить значний джерельний та історіографічний матеріал з античної греко-римської проблематики. Проте уможливила такі заняття, як це випливає з проведеного тут дослідження, загальна інтелектуальна атмосфера тієї доби, його виховання у родинному колі, а особливо ж – навчання у Полтавській гімназії. Вивчення історії та іноземних мов, а особливо латини, під керівництвом К. Полевича і О. Сtronіна в Полтавській гімназії не тільки уможливили в подальшому становлення Драгоманова як антикознавця, а й значно вплинули на формування його світогляду, суспільно-політичних переконань, науково-історичних поглядів.

государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. – Полтава, 1914 – С. 156-157).

¹ Драгоманов М.П. Два учителі. – С. 580.

2.2. Дослідження М.П. Драгомановим давньогрецької історії.

Давньогрецькі студії Михайла Петровича Драгоманова зазвичай переважають у певному затінку його досліджень у римському розділі античної цивілізації, не кажучи вже про величезну спадщину, яку вчений залишив по собі в галузі вітчизняної історії, слов'янознавства та фольклористики, про що ми вже зазначали в спеціальній розвідці¹. Тому й не дивно, що давньогрецька проблематика оцінюється тими небагатьма дослідниками, які взагалі до неї звертаються, як другорядна. Найяскравіше і найпослідовніше вона представлена в невеличкій, але добре структурованих і інформативних статтях В. Гарнаги². Поміж тим, давньогрецька проблематика тісно вплетена в канву антикознавчих студій самого М. Драгоманова, представлена в його працях методологічного та просвітницького характеру. Короткі і не завжди послідовні замітки з цієї теми, які знаходимо в архівах, лише доповнюють наші уявлення не стільки про саму цю проблематику, скільки про, так би мовити, творчу лабораторію вченого.

Найбільш повно оцінки Михайла Драгоманова щодо історії стародавньої Греції ми можемо дослідити, здійснивши аналіз його основної праці з цієї проблеми – «Очерк историографии в Древней Греции». Видрукувана в «Университетских известиях»³, це найбільш закінчена його праця з античної грецької історії. Вона підготовлена в межах читання ним університетських курсів в період з 1867 по 1868 рр., як це справедливо зазначається в історіографії⁴. Лекції, присвячені логографам і Геродоту, і стали основою видрукуваних «Очерков».

Появу цієї праці обґруntовує сам автор, розпочинаючи її словами: «Бу-

¹ Лагодзінський В.В. Елліністичні студії Михайла Драгоманова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 61. (№ 6). – С. 109-114.

² Гарнага. Давньогрецька історія... – С. 259-264; він же. «История Греции» Джорджа Грота... – С. 66-73. Див. також: Ставнюк. Роль античних студій... С. 46-54.

³ Драгоманов М.П. Очерк историографии в Древней Греции // Университетские известия. – 1868. – № 1. – С. 1-27; № 5. – С. 1-13; № 6. – С. 1-12.

⁴ Гарнага. Давньогрецька історія... – С. 261.

дучи поставлен в необходимость преподавать студентам Киевского университета историю Греции в текущем академическом году, я должен был разбирать источники этой истории». Для нього це була перша спроба такого роду¹. Працюючи над новим для нього курсом, Драгоманов був свідомий того, що й для студентів матеріал буде маловідомий, або ж і невідомий зовсім: «Сколько я мог убедиться, – зауважує він, – большинство поступающих в университет не имеет и самых общих представлений о важнейших греческих историках»².

Слід сказати, що обрана тема не була легкою і для самого викладача. Університетська бібліотека була гарно укомплектована виданнями класичних текстів з філологічними коментарями³, але, як зауважує Драгоманов, не завжди можна було знайти нові видання грецьких письменників, забезпечені коментарями історичними: «... я не всегда имел под рукою новые хорошие и снабженные историческими комментариями издания греческих писателей (наша библиотека богата изданиями только с филологическими комментариями)»⁴. Ще менше було в його розпорядженні спеціальних праць з обраної теми, про що він згадує у роботі⁵. Самокритично налаштований, розуміючи складність задачі, котру він перед собою поставив, труднощі, які обумовлювалися уже вказаними обставинами, він зауважує: «Весьма многое замечательное у них [тобто в авторов згаданных выше монографий. – В.Л.] должно было таким образом ускользнуть от моего внимания, многое я должен был взять на свой личный (неопытный, конечно) труд. Потому то в предлагаемых очерках должно быть много неполноты и других всяких несовершенств, независимо от несовершенств человеческих дел вообще»⁶.

Цікавими здаються причини, які спонукали молодого викладача до ви-

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... — № 1. — С. 4.

² Драгоманов. Очерки историографии.... — № 1. — С. 6.

³ Колесник Е. А. Библиотека Киевского университета св. Владимира // Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – Киев, 1988. – С. 5-66.

⁴ Драгоманов. Очерки историографии.... — № 1. — С. 4.

⁵ Там само – С. 4.

⁶ Драгоманов. Очерки историографии.... — № 1. — С. 5.

дання свого університетського курсу. Навіть розуміючи всю недосконалість своєї такої першої спроби, він зважується на неї, оскільки російською мовою тоді жодної праці на подібну тему не існувало. Про це згодом справедливо зауважує в своїй передмові до перекладу Геродота інший київський антикознавець, Ф.Г. Міщенко¹. Про це говорить і сам Драгоманов: «Во-первых, – пояснюю він свій намір, – я желаю дать более удобную форму записок моим слушателями, по предмету, о котором на русском языке ровно ничего нет напечатанного»². Але далі він розгортає перед читачем справжню педагогічну аргументацію щодо необхідності такого кроку. Дороговказом для нього в цьому відношенні слугують роздуми М. І. Пирогова, якого він так шанував тоді і який сприяв йому в урегулюванні взаємин у Полтавській гімназії та вступі до університету. На той час герой Кримської війни, уславлений хірург і педагог був відряджений до Гейдельберга, де він мав опікуватися студентами та стажерами з Російської імперії, які навчалися в університетах Німеччини, і в своїх листах розгортає справжню програму змін в освітній сфері. До його авторитету і апелює Драгоманов, обґруntовуючи свій намір видрукувати свій університетський курс: «Вторую причину лучше всего скажу словами Н. И. Пирогова: "кому дают звание доцента, живое слово того признают, по моему мнению, уже никак не ниже, а выше печатного; его облекают правом учить публично, да не только публично, а учить избранную часть общества, его будущее поколение; потому его живое слово имеет значение более, нежели печатное; если же он, как все мы грешные, может на лекции ошибаться и заблуждаться, то эти ошибки и заблуждения ничем не ниже тех, в которые он может впасть, печатая свои мысли; напротив, по своим последствиям он во столько вреднее: когда он напечатает свою ошибку, ему заметят, его поправят, может быть и с насмешкой, но это не идет к делу; а его ошибку изустную,

---

¹ Мищенко Ф. Г. Геродот и место его в древнеэллинской образованности / Ф.Г. Мищенко // Геродот. История в девяти книгах / пер. с древнегреч., предисл. Ф. Г. Мищенка. – М., 1888. – Т. I. – С. I–CLXIX.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 5. Пор.: Гарнага. Давньогрецька історія... – С. 261.

сделанную на лекции, кто исправит. Для чего же не быть, а казаться?" При том же "ваши слушатели, на первый год, не будут избавлены от удовольствия посещать ваш общенаучный курс, в котором вы будете им излагать то, что успели собрать, и как иначе, и требовать нечего от молодого доцента; но за то на другой год, другие ваши слушатели уже могли бы распорядиться иначе, или, лучше, Вы бы с ними могли бы распорядиться иначе и по крайней мере половину вашего драгоценного времени могли бы выделить из вокальных упражнений". "Исправив записки и напечатав на прежних основаниях, на второй и третий год, – объявите вашим слушателям, чтобы они непременно прочли ваши печатные записки и не смели бы иначе являться на лекции, – и тогда, вместо 8 часов в неделю, назначьте (на общий, курс) два, в которые изложите им все новое, чего не было в ваших записках, да назначьте им, пожалуй, еще 1 или 2 часа в неделю, для объяснения того, что осталось темным из старого, ими уже прочитанного. Остальные четыре часа у вас в выигрыше – употребите их на специальные занятия"»¹.

Виходячи з таких задач і такого розуміння необхідності публікації свого нового курсу, Драгоманов, цілком у руслі розмірковувань Пирогова, планує і свою подальшу роботу. На долю студентів, при цьому, припадатиме значна частка самостійної роботи по засвоєнню відомостей, які він представляє у своїй праці: «... надеюсь, – пише Драгоманов, – что и те необширные сведения, которые заключаются в моих очерках, будучи усвоены заранее, дадут мне возможность, при вторичном курсе, обратиться к более специальному анализу предмета, – и затем представить настоящий труд в более совершенном виде»².

Як це випливає з праці Драгоманова, у даному випадку автор під історіографією має на увазі водночас і сам процес історіописання в Стародавній

¹ Н. И. Пирогов. Из Гейдельберга. 12 января 1864 года. Див. цього листа: Н. И. Пирогов. Письма из Гейдельберга по поводу занятий русских за границей // Избранные педагогические сочинения Пирогова Н. И / Сост. проф. В. З. Смирнов. – М.: Ак. пед. наук РСФСР, 1953. – С. 447-448).

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 5-6.

Греції, і розвиток історичної науки та поглядів на грецьку давнину в сучасній йому історичній науці: «Я, – зазначає він у вступній частині своєї праці, – счел необхідним вести этот разбор в историческом порядке и обратить внимание слушателей не только на то, что и как рассказано у греческих историков, но и с каким характером, взглядом, кем, где и когда (по характеру и настроению) рассказаны факты греческой истории, – дабы таким образом греческая историография послужила двойным источником для истории Греции¹». Останнє для автора здається тим більш важливим, що, на його думку, існує загальна залежність розвитку історіографії від розвитку суспільства: «В большинстве случаев, – как бы по-видимому выбор предмета, отношение к нему, самая манера изложения ни зависели от личных вкусов и особенностей, однакож внимательный взгляд во всех этих обстоятельствах найдет необходимые следы влияния времени и общества, в котором жил историограф²».

Подібне розуміння історіографічного процесу і самої історіографії обґруntовується Драгомановим досить детально. Уже на початку своєї праці він говорить про взаємозв'язок між історичним джерелом і автором цього джерела: «Изучение исторических сочинений может иметь двоякую цель и интерес. Мы можем изучать известное сочинение, чтобы узнать то, о чем в нем пишется, исследовать степень достоверности передаваемых фактов, степень совершенства их исторического изображения. Вместе с тем то же сочинение может быть любопытно со стороны идей, выраженных в нем по поводу передачи фактов, оценки событий, самого выбора предмета сочинения. В первом случае мы изучаем то, о чем писано, во втором – того и то время, кто и в какое пишет»³.

Драгоманов досить грунтовно аргументує свої методологічні позиції. Більш того, він переконаний, що все сказане не важко підтвердити прикладами розвитку історіографічного процесу у сучасних йому європейських народах.

---

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 4.

² Там само – С. 1. Пор.: Гарнага. Давньогрецька історія... – С. 261.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 1.

дів. До них він і звертається, обґрунтовуючи свою тезу¹.

Слід сказати, що вже у самому цьому зверненні до найавторитетніших представників європейської історичної науки, своїх сучасників і попередників, Драгоманов демонструє широку обізнаність з їхньою творчістю, визначає їх роль у розвитку історичної науки – роль, яка цілком підтверджується і сьогоднішніми вченими. Він високо і разом з тим критично оцінює німецьку історичну науку першої третини XIX ст., твори представників якої постійно залишає у своїх дослідженнях і в викладацькому процесі: «Всякому известно, как отразилось влияние романтизма и патриотической реакции в Германии на трудах немецких историков первой четверти нашего века, как самое это настроение немецкого общества обратило немецкую историографию к исследованию средневековой жизни, которое, несмотря на патриотические увлечения, все-таки помогло объяснению важнейших особенностей европейского общественного строя²».

Цілком позитивно і без жодних застережень молодий учений оцінює внесок в історичну науку французьких учених, зауважуючи, що парламентські ідеї мали значний вплив на школу французьких істориків 20-30-х років XIX ст. та дали світові видатного історика О.Тьєрі³.

Доповнюю їж Драгоманов свою аргументацію посиланням на англійську історіографію зазначаючи, що саме в Англії вперше в нові часи історія стала серйозною науковою, свідченням чому, на його думку, є зразкові історичні праці Гіббона⁴, Робертсона і Галлама. Цікаво у цьому зв'язку зазначити, що праці англійського історика Генрі Галлама (1777-1859) – «Огляд становища Європи

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С.1-2.

² Там само. – С.1-2.

³ Там само. – С. 2.

⁴ Специально щодо Гіббона див., в особливості: Яснитский. Проблема падения Римской империи. Эдуард Гибbon. Специальность 07.00.09. - историография, источниковедение и методы исторического исследования. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 2002. – 31 с.

в Середні Віки¹», як і праці згаданого вище Огюстена Тьєрі, використовував при підготовці до читання курсу в Петербурзькому університеті та написання своєї незавершеної драми «Альфред» і М.В. Гоголь².

І нарешті, підбиваючи підсумок усім попереднім розмірковуванням і формулюючи своє розуміння залежності розвитку історіографії від розвитку суспільства, Драгоманов констатує: «Если мы далее обратим внимание на самую по-видимому случайную сторону в исторических сочинениях, – личный талант изложения и честность в отношении к делу, – то и здесь, часто найдем, что maximum развития этих важных качеств историка совпадает с максимумом развития политической или культурной жизни народа (хотя это правило имеет и многочисленные исключения)³».

Що стосується конкретних проблем давньогрецької історії та історіографії у власному сенсі цього слова, то вони в тій чи іншій мірі представлені в його творах найрізноманітнішого характеру.

При цьому, для нас тут є важливою сама оцінка Еллади. Драгоманов вірно відзначає той факт, що Еллада як певна цілісність і єдність ніколи не існувала. Для нього Греція – це розмаїття «міських держав», тобто полісів, які одночасно знаходилися у вельми різних політичних, етнографічних і культурних умовах⁴.

Ці умови значною мірою були визначені історичною долею еллінів. Вони довго мандрували і, зрештою, розсіялися, не утворивши ні великих монархій, міцних жрецьких корпорацій, ні придворної чи храмової історіографії – на відміну від азійських деспотій і Єгипту. (Слід сказати, що історична наука тоді ще не відкрила Трою, Мікени, Кносський палац Міноса і всю мінойсько-ахейську цивілізацію).

¹ Henry Hallam. View of the State of Europe during the Middle Ages. 2 vol. – L, 1818.

² Алексеев М. П. Драма Гоголя из англосаксонской истории // Н. В. Гоголь. Материалы и исследования. – М.; Л., 1936. – Т. 2. – С. 242-285.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 2.

⁴ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 3; пор.: Драгоманов. Очерки историографии... – № 5. – С. 2.

Для Драгоманова, отже, вся найдавніша історія Еллади зберігається лише в пам'яті епічних поетів. Усякі спроби реконструювати із епосу послідовну хронологічну історію, навіть просто генеалогію, доводиться, – вважає Драгоманов, – визнати цілком намарно потраченими трудами: «Подробности касательно таких попыток и трудов желающие могут узнать из Клинтона *Fasti Hellenici* и из первой части сочинения Грота»¹.

Драгоманов на прикладі аттичної генеалогії демонструє можливість застосувати щодо неї «хронолого-историческу оброботку». В основі його аналізу – свідчення Гомера, Гомера, Гесіода, Гелланіка, Геродота, Аполодора щодо стародавніх царів Аттики. Перше, що зауважує Драгоманов, це те, що в різних джерелах на початку міфічної генеалогії Аттики стоять різні особи: Ерехтей, Кекропс, Актей, Кранай, Амфіктіон. Друге – це змішання міфологічних персонажів в різних місцях різних генеалогій (як, наводить приклад Драгоманов, Ерехтеос, Еріхтоніос, Ерісіхтон. Третє – це зв’язок міфологічних персонажів-родонаочальників, героїв-епонімів з країною; з цього і походять їхні імена, а не навпаки – назва країни від їхніх імен. Для Драгоманова ці особливості аттичної генеалогії обумовлені початковою роздробленістю Аттики на окремі поселення («містечка», «села» у Драгоманова), в кожному з яких складався свій цикл переказів про богів і героїв. Після ж об’єднання Аттики в одну державу об’єдналися і генеалогії. При цьому одні боги, як то Посейдон, став загальноприйнятим богом, інші ж перетворилися на героїв: «Так пришлось сводить разные генеалогии в одну, что, конечно, нельзя было сделать ловко. Сшивки ясно видны напр. в том, что Кекропса женят на дочери Актея, Краная заставляют наследовать бездетному Эризихтону, Амфикиона выгонять Краная, а его опять выгоняет Эрихтониос и т. п.»². «Якщо ж генеалогія Аттики знаходиться в такому вигляді, то що вже сказати про інші?» – запитує Драгоманов³. І сам же відповідає: всі вони характеризуються подібними ж рисами.

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 7.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 8-9.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 9.

Висновок звідси щодо епосу Драгоманов робить цілком у руслі тогочасного критичного підходу: «... трудно не прийти к заключению (особенно после трудов Грота), что, как гомеровский эпос, так и другие поэтические сказания греков о старых временах, не могут иметь с внешне-исторической стороны никакой цены»¹. Для нього ці джерела можуть бути використані лише для, по-перше, визначення приблизних меж «епічної Греції», і, по-друге, для характеристики в загальних рисах релігії, звичаїв, побуту народу грецького – як це, зазначає Драгоманов, в багатьох відношеннях зробив уже Дж. Грот. Але й цього, на думку науковця, цілком достатньо для Гомера. В його поемах Драгоманов бачить те, що знаходив у індійських священих книгах і поезії Ернест Ренан – саму душу індійського народу. «В истории мы нашли бы несколько фактов сухо рассказанных, которым критика с большим трудом придала бы истинный характер, – а басня даст нам, как отиск печати, верный образ индийского способа чувствовать и мыслить, нравственный портрет Индии, сделанный ею самой». «То же, – продовжує Драгоманов, – можно сказать еще с большим правом касательно гомеровской Греции»².

Іншу групу джерел з історії Стародавньої Греції (поряд з поетичними сказаннями) для Драгоманова складають написи та генеалогічні таблиці. В якості прикладу згадуються у нього «таблиця царів Сікіона, таблиця царів у Спарі і таблиця жриць Гери Аргосської, яку бачив Гелланік», інші написи і серед них знаменитий Паросський мармур Для нього всі ці написи відзначаються тими ж властивостями, що й генеалогії епічних поетів і кіклів³: «Таким образом надписи этого рода не могут иметь хронологического авторитета, равно как и генеалогии кикликов⁴, - тем более, что они также составлены по сказаниям мифическим, как и сочинения кикликов и при том в эпоху сравнительно

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 9; пор. с. 23.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С.9 прим. 2; пор. с. 23.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 11; пор.: с. 3, 21.

⁴ Про кікліків у зв'язку з початковими сторінками грецької історіографії див.: Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / Вступ. ст. и общ. ред. проф. Э. Д. Фролова.— СПб.: Издательский дом «Коло», 2005.— С. 97.

поздньюю». Слід сказати, що Драгоманов дійсно перший в російській історичній науці звертає увагу на ці пам'ятки у зв'язку з розвитком історичної думки в Стародавній Елладі. Після нього про них коротко згадає М. Куторга, потім – В. Шефер, і вже майже через п'ятдесят років і найповніше В. Бузескул¹.

Наступний період давньогрецької історіографії для Драгоманова це «період найвінчих і довірливих логографів»². Їх він характеризує услід за Страбоном як «все тих же поетів, тільки не в віршах»³. Тут Драгоманов також цілком відповідає прийнятій на той час у європейському антикознавстві її періодизації давньогрецької історіографії: саме в той час, у середині XIX ст. Л. Кройцер ввів у науковий вжиток сам термін «логограф», який утримався, як про це говорить Борухович, попри всі намагання його заперечити ще й сьогодні⁴. Драгоманов знає і використовує згадану працю Кройцера (у нього – «Крейцера»), як, зрештою, і передові на той час праці Б. Нібура, М. Дункера, Дж. Грота, К. Міллера, інших європейських вчених. До своїх досліджень він широко залишає статті з «Реальної енциклопедії класичних старожитностей» А.Ф. Паулі, перші шість томів якої виходили з 1837 по 1853 рр., уривки в першого видання Фрагментів грецьких істориків Т. Мюлера, англійський переклад Геродота, здійснений за редакцію Джорджа Роулінгсона – молодішого брата відомого перекладача Бехистунського напису Генрі Роулінгсона.

Для Драгоманова виникнення грецької історіографії і появі логографів історично обумовлені, виростають із самого життя грецького народу: «Уже

¹ Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / Вступ. ст. и общ. ред. проф. Э. Д. Фролова.— СПб.: Издательский дом «Коло», 2005.— С. 98-99.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 3; пор.: Драгоманов. Положение и задачи... – К., 2006. – С. 16-17.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 10.

⁴ «Термин «логографы» был введен в широкий научный обиход в середине XIX в. (L. Creuzer. Die historische Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung. Leipzig, 1845) и удержался, несмотря на то что были высказаны веские соображения, заставившие такого крупного исследователя, как Якоби, отказаться от него (см.: RE, s. v. Logographen)» – Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота. – С. 459, прим. 4.

первое столкновение греков с миром чуждым в новозанятых странах, – пишет Він, – вызвало потребность в географических и этнографических сочинениях, а завершение героического периода уничтожением царства пробудило потребности подвести итоги прожитой жизни по крайней мере составлением непрерывных генеалогий для каждого из греческих кантонов и важнейших городов. Ответом на эти потребности служила логография, как для героического периода была непосредственная народная поэзия»¹. Драгоманов перераховує весь список логографів: Кадм Мілетський, Діонісій Мілетський, Гекатей Мілетський, Діонісій Мітіленський, Акусілай Аргосський, Ферекід Леросський, Харон Лампакський, Ксанф Лідійський, Гіппес з Регія, Гелланік Мітіленський, Дамаст Сігейський. Він звертає увагу, що в цілісному вигляді до нас не дійшов жоден з творів логографів, а уривки з них представлені у Свіди, Стефана Візантійського, коментарях-схоліях головним чином Александрійського періоду.

З огляду на такий стан джерел Драгоманов зупиняється на детальній характеристиці (і знову вперше у тодішній російській історіографії) Гекатея Мілетского, Ферекіда Леросського и Гелланіка Мітіленського. Він зауважує особливість Гекатея – суперечність зовнішній, підкорений оглядовому принципу порядок викладу матеріалу, і констатує: «Этот чисто внешний порядок изложения составляет впрочем особенность географических курсов и до сих пор»².

Друга особливість Гекатея, а відтак і всіх логографів, полягає, на думку Драгоманова, у тому, що він все ще вірить у гомерівську і взагалі міфічну географію, у казкові народи, яким логографи приділяють навіть більшу увагу, ніж народам історичним. До цієї думки про пошуки міфічного ідеалу в казкових країнах Драгоманов буде звертатися і в своїх пізніших творах, найдетальніше – в статті «Положение и задачи...». Тут же Драгоманов висловлює думку, і теж цілком оригінально сформульовану, про історичну мінливість тако-

---

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 2.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 14. Про гарну обізнаність МД з географією може свідчити прямо – його звернення до географічних курсів у т. ч. і в цій праці (Ріттер), а непрямо – подальша співпраця з Реклю.

го погляду. Коли наївне відношення до казкового світу слабкішає, – пише він, – перші прояви раціоналізму зазвичай зводяться до намагання помістити міфічні народи в реальному місці на землі і пояснити походження міфу дійсним явищем. Такий раціоналізм збиває сучасних дослідників з толку набагато більше, ніж чисті, цілком наївні казки, – констатує він¹. Найвищий розквіт цього раціоналізму Драгоманов бачить у Геродота і особливо у представників останнього періоду історіографії і географії в Елладі, а перші його прояви знаходить уже в логографів, особливо в Гекатея. Цей логограф, приходить до висновку Драгоманов, вірить у перекази епічних і кіклічних поетів, але у нього вже проступає раціоналістичний підхід: «В начале генеалогий, – зауважує Драгоманов, – Гекатей говорит; «я описываю то, что мне казалось правдой, – потому что у греков есть много рассказов, которые мне кажутся смешными»².

Таким чином, завершує свій аналіз Драгоманов, «Гекатей есть начинатель так называемой исторической манеры толковать мифы, которая стремится, веря в сюжет мифа, объяснить его вероятнейшим способом и поставить его в определенное место и время»³. Всі інші з перерахованих вище логографів теж поєднують віру в перекази епічних поетів з скептицизмом і раціоналізмом по відношенню до міфів. З них у Гелланіка, на думку Драгоманова, стає очевиднішим перехід від логографа до історика – він рішучіше використовує критику при виборі та передачі фактів легендарної історії, використовує написи і документи⁴. Особливо це відчутно для Драгоманова у повідомленнях Гелланіка щодо Аттики, де логограф стає на міцний історичний ґрунт: «... обращает внимание от сказок к гражданским учреждениям, как демы и вообще разделение афинского народа, к законодательству и т. п. чисто историческим обстоя-

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 15-16; пор.: с. 21: «...вполне наивный поэт может часто проще, а потому и вероятнее представить факт, чем человек только что начавший критиковать факты. Но нельзя не отметить начала этой критики, к чему бы она ни приводила на первый раз, как явление все-таки прогрессивное».

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 17.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 18.

⁴ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 20-21.

тельствам, — хотя он возводит гражданские учреждения к страшно отдаленному времени»¹. Загальний же висновок щодо свідчень логографів повторює вже сказане ним вище про епос: «Ни генеалогии логографов, ни их хронологии не могут быть приняты серьезно историком»², «... генеалогия логографов, как и поэтов с внешней исторической точки зрения (хронология, походы и т. п.) не служат почти ни к чему. Но это не отнимает все-таки у них достоинства материала для внутренней истории религии, нравов, и даже отчасти отношений между городами»³. А крім того, вони ще й цікаві самі по собі: «...своими взглядами на мифологию и историю, они представляют материал для характеристики умственного состояния эпохи греческой цивилизации в половине VI почти до конца V века до Р.Х., тогдашней степени умственного развития и исторических приемов, которые необходимо должны были соответствовать этой степени развития»⁴. Логографія для Драгоманова була неминучим кроком, який повинна була зробити грецька історіографія для того, щоб перейти від «наївного епосу до таких творів, як праці Геродота і Фукідіда»⁵.

Якщо перший період в грецькій історіографії складають для Драгоманова епічні поеми та праці логографів, то другий започатковує «батько історії» Геродот. Тут Драгоманов знову бачить історіографічний процес не ізольовано, а в контексті розвитку Еллади після падіння «патріархальних монархій» чи ліквідації царської влади або ж «царств» – він по різному називає гомерівський період в історії Греції⁶. Ліквідація «патріархальних монархій» відкриває початок бурхливих змін в житті грецького народу. Драгоманов вказує на основне: колонізацію, викликану, на його думку політичними переворотами, і самі ці перевороти – боротьбу інтересів і партій, що наповнюють всю історію Греції

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 21.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 22.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 23.

⁴ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 25.

⁵ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 27; пор.: II. – С. 11-12.

⁶ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С. 9; Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 1-2.

до завоювання її римлянами¹. Подальший прогрес у міжнародних відносинах, перські війни і цілий ряд постійних зносин з Персією, – «а не случайных только набегов и выселков, как было в героическое время», зауважує Драгоманов, – виникнення демократичних тенденцій, боротьба тиранії з республіканським устроем і нарешті боротьба цілої системи демократичних держав з олігархічними – створили історію: «явились Геродот и Фукидид первые по времени образцы общечеловеческой литературы, служившие идеалами почти до самого XIX века и действительно превзойденные только с XVIII в. после образцов новой историографии, которые представили английские историки, вроде Робертсона, Гиббона, Галлама и др.»².

Розвиток життя інтелектуального і політичного в Елладі знаходиться у тісному взаємозв'язку і відрізняється дивовижною швидкістю та розмаїттям³. У політичному житті співіснують різні політичні організації. В Афінах – це демократія⁴, до якої Драгоманов часто звертається в своїх працях. У Спарті утримуються інституції героїчних часів, згармоніовані, як пише Драгоманов, з аристократичними і навіть частково демократичними началами⁵. «В то же время, – продовжує молодий науковець, – в Фессалии существует тирания, сохраняя в себе и черты старого воинственного царства, и правительства богатой землевладельческой аристократии и того военного кондотьерства, которое составило зерно для последующей тирании, какую представляют люди в роде сицилийских Дионисиев, – и сам Александр Македонский с Диадохами»⁶. Така оцінка грецької тиранії як явища складного і суперечливого характерна для Драгоманова і в його начерках до історії «сицилійських Діонісіїв»,

---

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – 2.

² Там само.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 2; пор.: С. 7 прим. 1.

⁴ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 3

⁵ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – 3.

⁶ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – 3.

сіракузьких тиранів, історію яких він планував дослідити¹.

Подібне співіснування явищ різних порядків Драгоманов знаходить і в інтелектуальному житті греків, у тому числі і в історіографії: «Логография продолжает существовать до самой пелопонесской войны: так Гелланик напр. умер около 400 г. До Р.Х. Но уже с исхода персидских войн складывались другие обстоятельства, которые у других лиц уже возбуждали иные исторические интересы, непохожие на интересы логографов. Одним из таких лиц был Геродот Галикарнасский»². На думку Драгоманова, Геродот ще має багато спільногого з логографами, але відрізняється від них інтересом до подій сучасних, а не міфічних, і справ людських, а не божеських. Його виклад подій і фактів зв'язаний однією керівною ниткою: «Этот то, – констатує Драгоманов, – интерес к чисто человеческим деяниям и к современности и эта группировка событий разных времен и народов по одной преобладающей идее и составляет причину, почему Геродота называют отцом истории»³.

Ми не маємо тут змоги детально аналізувати всі оцінки Геродота у Драгоманова. Скажемо тільки, що вони в цілому співпадають з пізнішими дослідженнями вітчизняних істориків та філологів дореволюційної та радянської доби: В. Боруховича⁴, В. Бузескула⁵, С. Соболевського⁶, А. Доватура⁷, Е. Фролова⁸ та ін. Для нас цікава його заключна констатація щодо біографії

¹ Драгоманов М.П. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф 1867] // Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. – Ф.1. – Спр. 44072. – Арк. 1-25.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 3; пор.: Драгоманов. Очерки историографии.... – № 1. – С.3.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 3.

⁴ Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот. История в девяти книгах. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972. Приложения. С. 457-499.

⁵ Бузескул В.П. Введение в историю Греции. 3-е изд. СПб., 1915. С. 57-82

⁶ Соболевский С.И. Геродот // История греческой литературы. Т. II. М., 1955. С. 28-68

⁷ Доватур А.И. Повествовательный и научный стиль Геродота. Л., 1957

⁸ Фролов Э.Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд. – Л., 1991. – С. 104-118.

«батька історії»: «Вот все, что можно извлечь из сочинения Геродота касательно дальнейшей судьбы его; – весьма достаточно для того, чтобы заключить о любознательности и добросовестности его как исследователя, но очень мало, для того чтобы составить понятие о личной судьбе его»¹. Ця констатація ґрунтується як на обізнаності Драгоманова з сучасними йому спеціальними дослідженнями щодо Геродота, так і на самостійному прочитанні джерел. Останнє добре видно в оцінках Драгомановим свідоцтва пізнішої, елліністично-римської традиції щодо загального захвату від читання істориком його твору на Олімпійських іграх та в Коринфі: сам зміст, зауважує Михайло Петрович, – не міг викликати загального захоплення через свою правдивість; Геродот «далеко не безусловный панегирист греков, а, главное, ни во время самой персидской войны, ни долгое время после, персидская война не представлялась таким общеэллинским делом, как казалось после сквозь призму веков, а особенно риторики»². Драгоманов, таким чином, повністю довіряє свідченням Геродота про проперську орієнтацію полісів Беотії та Аргоса, коливання Спарти, обережність чи навіть страх перед персами багатьох полісів Еллади. Він поділяє думку «батька історії» про те, що основна заслуга в подоланні перської навали належить Афінам і іх найближчим союзникам.

Вся достовірна біографія Геродота вплетена в складні міжполісні, міжетнічні і міжцивілізаційні взаємини тогочасної ойкумені. Він був людиною своєї доби і продуктом своєї доби. Під її впливами у нього сформувалися антитиранічні настрої. Він був учасником колонізаційного руху. Геродот – добре освічена як на той час людина: знав добре Гомера, поеми якого були відредактовані в Афінах за часів Пісістрата, і навіть наслідував йому в своєму творі, через що його часто називають «Гомером історіографії»³. Він виявляє знайомство з усією попередньою літературною традицією, знає і цитує Гесіода і кікліків, Арімаспію Арісттея Проконесського, поетів (Архілоха, Алкея, сапфо,

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 6.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 8.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 12-13; пор.: Драгоманов. Очерки историографии.... – № 6. – С. 9-10.

Сімоніда, Піндар), байки Езопа, трагедії Фрініха та Есхіла, твори орфіків, Гекатея та інших логографів. Сам відвідує низку країн і, оскілки не знає іноземних мов («недостаток свойственный всей древности»), знайомиться з історією та звичаями різних народів через посередництво перекладачів, які не раз вводили його в оману¹. «Таким образом, – констатує Драгоманов, – для величайшего историка времени Геродота считалось достаточным только старательное личное наблюдение, а как предварительная подготовка – только литературное образование»². Очевидно, ці обставини і пояснюють особливості праці Геродота: її анекдотичність і епізодичність, недосвідченість у групуванні історико-етнографічного матеріалу. Геродот, на думку Драгоманова, визначив наперед лише загальну ідею свого твору – посилення перської монархії і її сутичку з греками, а подробиці наводив не стільки за чітким логічним планом, скільки за зовнішньою асоціацією уявлень.

Проте значення Геродота у Драгоманова наближене до значення поем Гомера: і там і там відбувається зведення воєдино місцевих еллінських переказів, подібно до того, як на час греко-перських війн почав складатися «... тот общий облик, которым отличаются народы эллинские»³.

Таким чином, історія античної Еллади представлена в антикознавчих студіях М.П. Драгоманова нарисами з історіографії, конспектами лекцій, нотатками і начерками майбутніх праць (у т. ч. й праці, присвяченій сіракузьким тиранам), а також численними відступами і зауваженнями на сторінках досліджень іншої тематики. Як це випливає із здійсненого аналізу, під давньогрецькою історіографією дослідник має на увазі водночас і сам процес історіописання в Стародавній Греції, і розвиток історичної науки та поглядів на грецьку давнину в сучасній йому історичній науці. Думки Михайла Драгоманова щодо цього питання, як і щодо грецької історії загалом, значною мірою оригінальні, принаймні – для тогочасної російської історичної науки. Цей висновок

---

¹ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 13; пор.: Драгоманов. Положение и задачи... – К., 2006. – С. 17.

² Драгоманов. Очерки историографии.... – № 5. – С. 13.

³ Драгоманов. Очерки историографии.... – № 6. – С. 9-10.

підтверджується тим, що спеціальних праць стосовно грецьких істориків та сицилійських тиранів не тільки оригінальних, а й перекладених російською мовою просто не існувало. Разом з тим, інтенсивне використання ним текстів класичними мовами, з філологічними коментарями тільки посилює аргументи на користь самостійності поглядів молодого науковця.

2.3. Дослідження Михайлом Драгомановим впливу античних ідей на Європу.

Драгоманов досить часто розмірковує про роль, яку зіграла і продовжує відігравати антична спадщина, ідеї греко-римської античності у долі європейських народів і країн, у тому числі, якщо не передовсім, України. Так, у своїй праці «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876)», роздумуючи про долю українського народу, він пише: «...двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян»¹.

Драгоманов також неодноразово звертає увагу щодо впливу ідей античних, і особливо римських, письменників на формування поглядів новоєвропейських істориків. Так, він пише: «Обозрев в подробностях понятия римских писателей о ходе римской истории, мы могли наглядно убедиться, что понятия эти почти целиком нашли себе место и в сочинениях новых европейских писателей». Більшість з них, на думку Драгоманова, не вважало за необхідне у своїх розмірковуваннях щодо римської історії критично ставитися не тільки до фактів, а й до висновків («мнений», пише він) римських істориків та моралізаторів («нравописателей»). Винятком є хіба що Меріваль, який уміє «вільно відноситися до Римської імперії», подібно до того, як Гrot «вільно відноситься» до Афінської Республіки². Проте приклад Меріваля є для Драгоманова практично поодиноким і таким, який ще не швидко знайде однодумців у тогочасному антикознавстві. Особливо тенденційною, на думку Драгоманова, виявилася для історичної критики доба Римської імперії³. Причини цього для нього полягають у тому, що римська історія в цілому, через свій зв'язок з історією «юних народів», обумовлювала більш тенденційні погляди, аніж історія грецька. Для Драгоманова античність, – і особливо римська

---

¹ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством. – С. 238-241.

² Див., напр.: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 234.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 33.

античність, – це європейська за своїм духом історія, а римський народ – це народ європейський¹. Ось тому, зауважує він, з давніх давен ідеї та свідчення римських письменників тільки вар'ювалися відповідно до різних тенденцій піхніших письменників.

Драгоманов визначає багато античних чинників, які впливали на розвиток нової Європи після вторгнення варварів. Він повністю відкидає ідею про те, що нова Європа завдячує своїм становленням варварським, а особливо германським племенам і народам. Драгоманов неодноразово полемізує з такими «філобарбарами»², з таким германофільством. На це, хоча й побіжно, звертає увагу у своїй праці і В. Лєтєєв³. Ми ж тут розширимо аналіз цих поглядів М. Драгоманова. Так, коментуючи досить суперечливу в цьому відношенні християнську традицію, що знайшла своє відображення особливо в творчості Орозія і Сальвіана, він пише: «Когда осели варварские племена, духовенство стало обличать и их в тех же пороках, что и римлян: в той же роскоши, пьянстве, обжорстве, в том любострастии, тех же притеснениях, том же равнодушии к религии и т.д., с тою разницею, что роскошь и пиры варваров получили менее изящности и более грубый характер, да по большей части место театров, цирков заменили на долю кабаки и странствующие гаеры, да ко всему этому прибавилось страшное отсутствие общественной безопасности и социальное неравенство не только свободных и рабов, но и между свободными⁴». Та й саме сприйняття варварськими племенами античної спадщини відбулося не відразу. На думку Драгоманова, варвари стояли остронь світу античної греко-римської цивілізації. Вони не брали участі у виробленні його моральних і державних зasad. Як «фізична лихо», вони увірвалися в цей світ, і якщо («на щастя» – пише Драгоманов) й піддалися його впливу, прийнявши християнство, то прийняли вони відразу далеко не всі елементи цивілізації римського

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 124.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С.157.

³ Летяев В.А. Восприятие римского наследия ... – С. 37-38.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 42; пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 144.

світу¹. Більш того, навіть те, що вони взяли від античної цивілізації, не відразу ввійшло в їхнє життя: «Сколько веков прошло, – пише Драгоманов, – прежде чем европеец с гордостью мог сказать, что он видит, наконец, communionen orbis universi? Когда, наконец, новая Европа поднялась до такого состояния, в каком была старая в IV в., когда из Скифии, Сирии, Эфиопии, Британии съезжались на великие конгрессы вожди христианской цивилизации!»².

Разом з тим, не слід думати, що Драгоманов цілковито протиставляв варварів і античну цивілізацію у процесі творення нової Європи. На його думку, сприйняття ними християнства, що саме зросло в цій цивілізації, мало надзвичайно благотворний результат. Покірність варварів духовним особам, прославлена вже згаданим вище Сальвіаном, їхній союз з духовенством стали явищем надзвичайно благодійним для них самих і рятівним для цивілізації християнства: «Бог знает, – пише Драгоманов, – что бы было с европейской цивилизацией, если бы у варваров успело сформироваться свое плотное жречество и систематическая национальная религия. Тогда вся нравственная работа древнего мира погибла бы окончательно. Теперь же, благодаря этому посредничеству духовенства, традиция древней цивилизации была спасена»³. Щоправда, Драгоманов, ще раз повертаючись до цього питання, робить застереження: «Повторяем, такое отношение церкви к новым народам было в высшей степени благодетельно для дальнейшей истории европейской цивилизации среди варваров, но в научно-историческом отношении оно привело к ложным и односторонним взглядам: к преувеличению недостатков Римской империи и идеализации варваров во имя предвзятых взглядов и из частных пристрастий и интересов»⁴.

Слід тут сказати і про бачення Драгомановим особливостей сприйняття християнством античної, язичницької культури в очах отців церкви і

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 354.

² Там само.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 356.

⁴ Там само.

пізніших, як пише Драгоманов «клерикальних¹», письменників. Особливо він підкреслює їх віру у провіденційну необхідність падіння Риму і призову варварів на прикладі Боссюе (Боссюет, як називає його Драгоманов). Детальний аналіз його поглядів приводить Драгоманова до висновку: «Это убеждение в провиденциальной необходимости падения древнего Рима и призыва варваров, а особенно франков, под которыми, неизвестно почему, подразумевают французов, стало принадлежностью французской клерикальной литературы. Длинным рядом писателей от сенгалленского монаха, через Фруассара, через Боссюэта и Фенелона до Шатобриана, Ж. де Местра, Ламене, писателей, обладавших большим литературным талантом, представленные в настоящей главе исторические понятия входят в сознание значительной части образованного французского общества, а затем и других европейских обществ»².

Найповніше ці погляди він прослідковує у абата Фелісіте-Робера де Ламене – знаменитого французького письменника і філософа, працю якого «Essai sur l'indifférence en matière de religion» 1844 р. видання він і використовує³. Ламене, якого навіть називали «останнім отцем церкви»⁴, критично оцінює здобутки античної цивілізації. Особливо виділяє Драгоманов негативну оцінку, яку дає Ламене античній, грецькій в своїй основі філософії. Для французького мислителя ця філософія була «супротивна природі», такою, що руйнує людський розум, оскільки «розриває зв'язок, що з'єднує уми між собою та з божественним розумом». Перенесена до римлян, ця філософія привела дуже швидко до тих же наслідків, що і в Греції: усе ставало предметом критики і суперечки – не було речі, про яку б не сперечалися. «Сумніви змінили віру, а поколебаніє встановлених істин привело до падіння законів,

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 358.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 170.

³ Félicité de La Mennais. Essai sur l'indifférence en matière de religion. – Paris: Pagnerre, 1844. У Драгоманова аналіз поглядів Ламене здійснюється на сторінках 170-175 цитованої вище праці.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 170.

звичаїв, самої держави»¹. Навіть на саме християнство, підкреслює Драгоманов думку Фелісіте де Ламене, антична філософія впливає негативно. За оцінками останнього, світ гинув, коли з'явився Христос. Він прийшов з великими ліками для народів, авторитетом віри. Народи слухають, вірують, корятися, і релігія стає єдиною філософією християн, як була вона спочатку єдиною філософією всіх людей. Але кілька умів, «нагодовані філософськими ідеями Греції», взялися узгодити їх з догматами християнства. Вони взялися бути суддями істини, захотіли підпорядкувати її своєму розуму, – і народилися ересі: «Опять, как прежде, – цитує Драгоманов слова Ламене, – всякое заблуждение стало с какой-нибудь точки зрения отрицанием традиционального учения, бунтом против авторитета»².

Не дивно тому, що французький мислитель, висловлюючи найповніше думку цілого напрямку в тодішній релігійній літературі, вітає прихід германських племен. Цікаво прослідкувати, як ретельно Драгоманов відбирає цитати з його твору, як він вибудовує логічний ряд релігійної думки сучасної Ламене Європи. Для цього останнього є очевидним, що вторгнення північних народів призвело до припинення наукових пошуків у межах Римської імперії, римського світу. Філософія і література залишилися ніби похованими під руїнами Римської імперії. Для Ламене – це був час спокою для умів, сприятливий для укріplення віри і моральності в суспільстві: «Они погрузились в веру, и, вещь неслыханная до тех пор в истории церкви, целый век прошел без появления какой бы то ни было ереси. Это был, говорят, век невежества; нет, это был век веры! Науки человеческие, без сомнения, были мало возделываемы; после они сделали большие успехи, равно как и искусства. Мы этого не отрицаем. Но какая Истина, необходимая народам, какая обязанность, какая добродетель была открыта с тех пор? Что мы прибавили к религиозному и нравственному учению тех народов, которых называют варварами? Счастливы, слишком счастливы мы были бы, если бы мы могли остаться такими, как они!». Проте, бі-

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 171.

² Там само.

дкається Ламене, «... после этой эпохи мира к нам была принесена философии Аристотеля, усвоенная арабами. Скоро вновь родились разделения...¹».

Таке ставлення до наук і мистецтв, до філософської спадщини античної цивілізації було характерне, на думку Драгоманова, для всіх «клерикальних письменників» від V до XIX ст., які висловлювались практично однаково щодо історичного значення Римської імперії та її падіння². Драгоманов оцінює, як це випливає з його слів, роль науки, літератури, а також свободи, у цьому процесі зовсім по-іншому. Після вторгнення варварів, пише він, зникла література, наукова цивілізація, схильність до вільнодумства та інші риси античного світу, котрі потім довелось відновлювати в епоху Відродження³.

Не менш детально Драгоманов аналізує і погляди на становлення нової Європи, на співвідношення у цьому процесі впливу античної греко-римської спадщини і варварського, особливо германського елементу мислителів «світських» – «політичних лібералів і германофілів⁴». Вірніше, ним аналізуються не стільки ці погляди, скільки особливість рецепції античності вказаними мислителями. Для Драгоманова перш за все важливі витоки цих поглядів, цієї рецепції. Важливе місце в ряду мислителів доби Середньовіччя належить Макіавеллі, якому Драгоманов приділяє особливу увагу. Для нього знаменитий італієць з його працею «*Discursus ad historiam Titi Livii*» (так у Драгоманова, мається ж наувазі: «*Discorsi sopra la prima Deca di Tito Livio*») за основними підходами до рецепції античної спадщини здається схожим з Блаженним Августіном часів занепаду Римської імперії, Монтеск'є у XVIII ст. і французьким імператором Наполеоном III для середини XIX ст.⁵. Трохи далі в своїй праці він продовжує цей список і називає в цьому ж зв'язку ще Й. Готомана (Отмана) «*Franco-Gallia*⁶», про якого ми детальніше скажемо нижче. Це пояс-

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 171.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 172.

³ Там само.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 193.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 32.

⁶ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 194.

нюється тим, що, на думку Драгоманова, з історії давнини важко вибрati момент, зручніший для тенденційної обробки, ніж римська епоха, а особливо ж час Римської імперії¹. Він вказує у цьому зв'язку, що близькість ідей Макіавеллі з античними ідеями відчувається на кожному кроці². Це, для Драгоманова, пояснюється тим, що римська історія та література за своєю мовою та за зв'язком із історією новоєвропейської цивілізації виявились найбільш придатними для нових письменників³. При цьому, що особливо відзначає Драгоманов, Макіавеллі бачить свій ідеал в античності і закликає до цього інших⁴. Драгоманов проти такої безоглядної ідеалізації: «Писатели, как Маккиавелли, хорошо резюмируют и ловко показывают безотносительные достоинства свободного правления в государстве и такие же безотносительные недостатки правления единоличного. Но вместе с тем quasi-исторические сочинения политических либералов имеют очень мало значения со стороны научно-исторической, ибо история должна оценивать явления в их относительном значении, и если уж вполне логично провести безотносительную точку зрения на ход прошлого, то окажется, что нет ни одного исторического явления, ни эпохи, которая бы могла удовлетворить последовательного идеалиста»⁵. Історик повинен оцінювати історичні полії, а не гадати про те, що могло би бути⁶.

Якщо Макіавеллі і інші італійські «політичні ліберали» у пошуках ідеалу звертаються до античного Риму, то «варварофіли» і особливо «германофіли» у Римі бачать гноблення і придушення свободи, яка була властива германцям в доримські часи. На їхню думку, вторгнення варварів привело до звільнення народів від римської тиранії. Драгоманов тут особливо детально зупиняється на праці «Франко-Галлія» знаменитого французького юриста, знев-

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 32.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 195.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 196.

⁶ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 202.

ця римського права та латинської літератури, гуманіста і кальвініста за переконаннями Франсуа Отмана (чи Готмана, у Драгоманова взагалі «Готомана» – як це читається у латинській транскрипції). У цій праці, що з'явилася ще в 1573 р.¹, Отман славить франків, які повернули свободу галлам і виводить свій ідеал королівської влади, заснованої на народному суверенітеті. За логікою Отмана, зауважує Драгоманов, завоювання Галлії франками являє собою звільнення її від римського рабства, започаткованого ще завоюваннями Гая Юлія Цезаря. Для Драгоманова очевидна тенденційність і наукова недостовірність таких оцінок, які, тим не менш, продовжують впливати на уми ще й сьогодні².

Він, разом з тим, відзначає: галлофіли і кельтофіли посприяли більш об'єктивному погляду на роль власне античних ідей, інститутів і явищ у становленні нової Європи. Це особливо важливо зауважити з огляду на те, що загалом для Європи за часів життя згаданого Франсуа Отмана був характерним пістет перед античністю. Класична освіта, яка домінувала в Європі, передбачала вивчення латинської та давньогрецької мов, римського права, римської літератури та мистецтва тощо, захоплення античністю як такою. Драгоманов у примітках наводить слова з листа до мадам де Рамбуйє одного з перших членів Французької академії, протеже кардинала Ришельє, державного радника та історіографа Франції Жана-Луї Геза де Бальзака (1597-1654 pp.). Ці слова сповнені захватом перед античністю: «Adorons ces grands morts ... Et portons notre encens ощ l'on cherche vos temples ...»³. Слід сказати, що Гез де Бальзак вважається одним з тих, чия творчість вплинула на розвиток французького класицизму, а класицизм у свою чергу виявив, на думку Драгоманова,

---

¹ Драгоманов користується тут виданням: *Francisti Hotomani Jurisconsulti, Francogallia. Ex officina Jacobi Stoerij, 1573.* – 174 р.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 203-205.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 249 прим. 35. Повна цитата звучить так: «Adorons ces grands morts, ces antiques exemples, Et portons notre encens ощ l'on cherche vos temples».

вплив на французьку літературу XVIII ст.¹: – Гельвеція, Вольтера, Руссо, Робесп'єра. Тут варто знову зауважити обізнаність Драгоманова з європейською думкою його епохи. Так, щодо останнього висновку про вплив класицизму, він посилається² на вже згадані вище працю Ф. Бастія³ і Ф. Лорана⁴.

Особливо відзначає Драгоманов вплив античних ідей на Європу напередодні французької революції, вказуючи на те, що у XVIII ст., в обставинах пошуку кращого державного устрою мислителі знову взялись відшуковувати зразки такого устрою, а також доводили, що ідеї свободи є старовинними, а не новітніми обставинами⁵.

Проте Драгоманов бачить проблему впливу античних ідей на нову Європу більш суперечливо. І цю суперечливість варто зауважити й тут. Мається на увазі, що сама античність відзначалася найрізноманітнішими характеристиками. У античності можна знайти дуже різні ідеї. Ці ідеї випливали з внутрішньо суперечливої практики. Ми тут свідомо не визначаємо, була ця практика суспільно-економічною, політичною, ідеологічною, ментальною і т. д. В залежності від уподобань поціновувачів античності, кожен з них знаходив у ній те, що йому пасувало найбільше: «Все благоприятствовало тому: и антипатия к католицизму и монархии, и сентиментальная реакция изнеженной аристократической жизни, сходная с идиллическим направлением века Августа»⁶.

Для французьких лібералів, тих, хто прагнув ліквідації монархії і встановлення демократичних форм державності, привабливими були постаті царевбивць і тирановбивць, але водночас вони віддавали належне й «філософу на імператорському престолі» Марку Аврелію, спартанському реформатору Лікургу, борцю з християнством у Римській імперії Юліану Відступнику. «У

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 249 прим. 35.

² Там само.

³ Bastiat F., Baccalaureat et Socialisme, Paris 1850.

⁴ F. Laurent. La revolution franzaise.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 205.

⁶ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 205-206.

французских либералов, пише Драгоманов, – не сходили с языка Бруты, Цинциннаты, М. Аврелии, Юлианы, особенно первые; при этом искренние демократы, увлекаясь ненавистью к «тиранам» и симпатией к *regicides* и *tyrannicides*, и не думали, что Бруты и Цинциннаты были закоренелые аристократы, что между древними тираноненавистниками было очень мало Тимолеонов. Странно, а между тем это было так: свободолюбцы, Руссо … и Мабли … восхищались Ликургом, который «наложил на свой народ железное иго, какого не нес никогда ни один народ, и из этого постоянного принуждения родилась эта любовь к отечеству, которая стала единственной страстью спартанцев»¹.

Слід сказати, що зауваження Драгоманова щодо подібних оцінок античних громадянських общин, за якими ідеал навіть ліберальні мислителі нової доби шукають не в демократичних обшинах, а в Спарті чи в Римі часів сенатської республіки, знаходить своє продовження і в сучасних дослідженнях. Тут нагадаємо лише про два приклади. Так, один з найвідоміших дослідників античної Еллади Ю.В. Андреєв висловлювався навіть дещо парадоксально в тому дусі, що спартанський, Лікурсовий устрій і є найбільш демократичним по своїй суті², у чому він перегукується чеєрез півтори століття з Драгомановим, який вбачає до певної міри демократичне начало в ефораті³. Інший же авторитетний учений, Ю.М. Лотман у своїй праці «Радищев и Мабли»⁴ роз'яснює цей парадокс, цитуючи відповідне місце з твору французького мислителя: «Придавая законодательству Ликурга в Спарте черты идеального общественного порядка, Мабли в первую очередь выделяет уничтожение частной собственности на землю: «Ликург, желая граждан сделать достойными истинную вкушати вольность, учредил в имении их совершенное равенство; но он не ос-

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи… – С. 206.

² Щодо цього див.: Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. – СПб.: Нестор-История, 2008. – С. 293-302.

³ Драгоманов. Очерки… – № 5. – С. 2.

⁴ Лотман Ю.М. Радищев и Мабли // XVIII век. Сборник З. М.-Л., 1958. – С. 277-308.

тановился при новом земель разделе. Природа вселила в лакедемонян без сомнения неодинаковые страсти; не тот же замысел в приращении своих наследств: и для того он опасался, чтобы сребролюбие не собрало поместья в единую рук. Ликур изгнал употребление серебра и золота и пустил в обращение железную монету. Он учредил народные столы, где каждый гражданин принужден был непрестанный подавать пример воздержания и строгости»¹.

Багато Драгоманов говорить і про вплив на розвиток новоєвропейського суспільства римського права, про його рецепцію. Так, критикуючи варварофілів за ідеалізацію германських племен, їх звичаїв і суспільного ладу на противагу порядкам пізньої Римської імперії, він зауважує, що дивно лунають скарги на відсутність безпеки у римській державі V-го ст., та вважати за панацеюв торгнння германців, у котрих ще до XVI ст. процвітало кулачне право. І навіть те, що європейські держави дійшли з часом до певної суспільної безпеки, то й тут слід завдячувати римському².

Драгоманов намагається об'єктивно підходити до оцінки впливу рецепції римського права, як і взагалі античних політико-юридичних інститутів та ідей, на новоєвропейське суспільство. Тому він не відкидає беззастережно думки тих мислителів, які, подібно до Гізо чи Тьєрі, говорять про роль Великого переселення народів в утворенні нової Європи, про негативне у римському впливі³. Драгоманов проти абсолютизації такого негативного впливу. Все, вважає він, було складніше, оскільки навіть у тих випадках, де вплив римського права відображався невигідно на деяких сторонах суспільного устрою Європи..., навіть там, поруч із невигідними правами йшли вигідні⁴. До таких вигідних наслідків Драгоманов зараховує залучення юристів болонської школи, гласаторів, до обґрунтування влади Фрідріха Барбаросси на Ронкальському сеймі, з якого, можна вважати, розпочався рішучий вплив римського

¹ Лотман Ю.М. Радищев и Мабли. – С. 289-290.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 130.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 240.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 244-245.

права на політичні ідеї нової Європи¹. Особливо наголошує Драгоманов на тому, що юристи імперії, у відповідності до норм римського права, не забувають при цьому народ як джерело влади. Така апеляція до народу як джерела влади збережеться і в наступних середньовічних публіцистів, які захищатимуть королівську та імператорську владу від зазіхань аристократії та духовенства. Драгоманов тут посилається на Арнольда Брешіанського і Марсілія Падуанського – прямого родоначальника юридичної школи легістів. Він особливо підкреслює вплив ученья Марсілія Падуанського на подальший розвиток суспільно-політичної думки, на реформаційний рух в Європі: воно, це вчення, напряму повязує нові ліберальні ідеї, які розвинулись за часів Реформації, з поняттями про державу римських юрисконсультів та грецьких політиків².

Усі ці розмірковування про участь класичних взагалі і римських зокрема ідей і начал у виробленні вільних державних понять і установ у новій Європі дозволяють Драгоманову зробити узагальнення широкого характеру. Їх можна звести до наступних загальних положень.

Перш за все, – констатує Драгоманов, – міцна громадська та політична свобода нової Європи є результат цивілізаційного розвою, що ґрунтуються на началах і принципах, вироблених в межах греко-римської античності. Цивілізація, таким чином, є теж дитям цивілізації, аж ніяк не варварства. Неорганізовані форми первісного суспільства можуть містити в собі найпрекрасніші зародки різnobічного розвитку. «Но отчего, читая и изучая судьбу этих прекрасных задатков и самородков, мы так часто видим их преждевременную и притом бесследную гибель?»³ – риторично запитує Драгоманов. Історики, особливо ж представники національних історіографічних шкіл, – констатує він, – замість відповіді на це питання, переймаються жалем та скорботами, звинувачують несприйнятливі умови та перепони на шляху розвитку прекрасних начал. І не помічають основного: головною особливістю цивілізованого

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 245.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 245.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 246.

життєвого устрою є визначеність форм і усвідомленість ідей – «и их-то не имеют самородки»¹. Усвідомленим ідеям властиво не гинути, а жити і розвиватися, що не властиво природним задаткам: «от того последние так часто гибнут, а не было еще примера, чтоб какая-нибудь идея погибла даже со смертью народа, ее выработавшего», – зауважує Драгоманов. І наочності констатує: «Классические, и в частности римские, начала и формы быта отличались такою определенностью сознательных идей, а потому они не только устояли после варварского нашествия, но покорили и варваров. Они помогали подавлению иного заслуживавшего лучшей участи в формах быта варваров, нонесли определенность и сознательность в общественную жизнь последних, питали и развивали ее в течение средних веков и, окончательно наполнив умы во время от XV-XVIII вв., подверглись самостоятельной обработке новых обществ и послужили выработке таких идей и форм, которые, превосходя древность широтою и многогранностью, превосходят первобытные и варварские самородки сознательностью»².

Від безпосереднього впливу класичних взагалі та римських зокрема ідей та начал у напрацюванні вільних державницьких понять і установ в новій Європі, від рецепції античної спадщини слід відмежовувати тлумачення цих явищ сучасними дослідниками. Ці тлумачення для Драгоманова обтяжені впливами сьогодення, вони заангажовані, упереджені і тому не завжди об'єктивні. Оскільки вони мають більш публіцистичне або патріотичне значення, ніж наукове, ці поняття частково обумовлюються штучною філософською системою побудови загальної історії, проте найбільше вони підживлювались політичними рухами сьогодення та національними почуттями³. Драгоманов і в цих своїх положеннях посилається на Огюстена Тьєрі, якого він при цьому нагороджує близкучими характеристиками: він – найбільш талановитий історик Франції з усього ліберально-конституційного напрямку і ледь не

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 247.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 246-247.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 247.

найвидатніший історик «на материкову Європи»! «Во все времена и во всех странах больше всего вредит исторической истине влияние, производимое зреющим настоящего и современными идеями на воображение тех, кто хочет описывать сцены прошедшего. Будут ли эти идеи ложны или истинны, достойны рабов или благородны – но извращение, которое они наносят фактам, имеет всегда один результат: превращение истории в настоящий роман, роман монархический в одном веке, философский или республиканский в другом. Невозможно, чтобы удовольствие видеть наши идеи до некоторой степени освященными древностью не увлекло умы с истинных путей истории. Эти ошибки тем труднее указывать, чем более чист их источник, чем более, порицая сочинение во имя науки, нужно воздавать уважение патриотизму автора»¹.

Остання цитата Драгоманова з приводу рецепції античної спадщини істориками нової доби, патріотично налаштованими особистостями тощо виявляє глибоке розуміння ним глибинних механізмів такої рецепції. Під впливами сучасних ідей, явищ і процесів суспільно-політичного характеру, у пошуках підстав для дій, реформ, а почавсти і війн сучасники вдаються до історичних паралелей, шукають витоки нових явищ у сивій давнині свого народу, вдаються до справжньої «історичної політики», яка має на меті обґрунтувати усякі дії авторитетом історії. Рецепція ж античної цивілізаційної спадщини новою Європою натомість утверджує в житті принципи свободи, громадянськості, народоправства, прагнення до розвою мистецтв і наук, вивільнення людського суспільства від тенет марновірства, деспотії політичної та духовної, тиранії і тиранічних режимів. Що в сукупності і зробило Європу властиво Європою.

Основною ідеєю в методології, яка, починаючи з 60-х рр. XIX ст. набуває все більшого впливу, був позитивізм в дусі О. Конта. Михайло Драгоманов у своїх дослідженнях також тяжіє до нього, чому свідченням є застосування ним позитивістських підходів у процесі вивчення історії стародавнього

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 247-248.

світу. Проте його історико-наукові та загальнотеоретичні погляди значно ширші, універсальніші. Для нього в історії завжди є глибокий сенс, і історик має уміти його визначати. У своїх дослідженнях античної греко-римської цивілізації він, на відміну від істориків, які послідовно дотримуються позитивістської методології, тяжіє до широких узагальнень, порівнянь і навіть до певної модернізації історії. Для нього історія античності є невичерпним джерелом для переосмислення та рецепції впродовж усіх періодів європейської історії – від християнських авторів доби Середньовіччя починаючи, і до Нового часу включно. Драгоманов досить часто розмірковує про роль, яку зіграла і продовжує грати антична спадщина, її ідеї в історичному і культурному розвитку європейських країн і народів. Одним з основних для нього є висновок про те, що вже з доби Відродження «думка про вольність» в Європі підтримувалась у тому числі й освітою, «читанням книг про народоправства у греків та у римлян». Класична освіта, яка домінувала в Європі, передбачала вивчення латинської та давньогрецької мов, римського права, римської літератури та мистецтва, захоплення античністю як такою. Драгоманов визначає багато античних чинників, які впливали на розвиток нової Європи після вторгнення варварів. Він високо оцінює у цьому процесі роль науки, літератури, а також свободи і всієї греко-римської цивілізації у всій сукупності її політико-юридичних інститутів, ідеології і різноманітних практик.

РОЗДІЛ 3.

ІСТОРІЯ РИМУ ЦАРСЬКОЇ ТА РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ДОБИ В СТУДІЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА.

3.1. Оцінка М.П. Драгомановим античних римських авторів та їх впливу на історіографію нової доби.

У попередніх наших розділах ми вже говорили про актуальність для історичної науки вивчення антикознавчої спадщини Михайла Драгоманова. Ця спадщина, як і її дослідження, є неодмінною частиною «драгоманознавства» – при всій умовності цього терміна¹. Можна погодитися з висновком Юлії Куценко про недостатню дослідженість античних студій Михайла Драгоманова², обмеженість джерельної бази при виконанні цих досліджень³. Звичайно, певною мірою ці студії отримали свою оцінку ще в працях В.С. Шиловцевої⁴. Сьогодні в українській історичній науці ситуація поступово змінюється. З появою спеціальних розвідок В. Гарнаги⁵, А. Ігнатьєвої⁶, О. Петречка⁷, В. Ставнюка⁸ і тільки-но згаданої Ю. Куценко розширюється не тільки коло залишених джерел, а й тематика досліджень. У них, вже традиційно, приділяється увага його історико-теоретичним та методологічним працям, вивченю римської історії доби громадянських воєн та імперії, а в статтях В. Гарнаги здійснена спроба аналізу уявлень Драгоманова про давньогрецьку історію, історію

¹ Див. про «драгоманознавство»: Куценко. Сучасне драгоманознавство... – С. 162-185. Див також інші її праці, присвячені творчості М. Драгоманова: Куценко. Історіографічний образ Михайла Драгоманова... – С. 54-59; вона ж. Відображення особистості Михайла Драгоманова... – С. 49-57; вона ж Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова... – С. 198-210.

² Куценко Ю.Ю. Сучасне драгоманознавство.... – 162-185.

³ Там само.

⁴ Шиловцева. Проблема кризиса и падения Римской республики... – С. 12, 13; вона ж: Дворянські та буржуазні історики Росії ... – С. 42–43.

⁵ Гарнага В. П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині... – С. 319-326; він же. Творчість Корнелія Тацита... – С. 27-33; він же. Царський і республіканський Рим... – С. 86-102.

⁶ Ігнатьєва А. Судження римських істориків... – С. 185-193; вона ж. Проблема «римского мира»... – С. 119-121.

⁷ Петречко О. Античні студії Михайла Драгоманова... – С. 433-441.

⁸ Ставнюк В. В. Роль античних студій... – С. 46-54.

Риму царської доби та періоду ранньої республіки, залучено для аналізу історичних поглядів твори популярного характеру, таких, в особливості, як «Рай і поступ» та «Заздрі боги»¹. У цьому ж підрозділі нашого дослідження ми спробуємо ще розширити коло досліджуваних в рамках «драгоманознавства» питань, звернувши увагу на оцінки Драгомановим античних римських авторів, особливостей їх сприйняття римської історії, впливів їх «присудів», за термінологією Драгоманова, на судження істориків нової доби.

Для Драгоманова очевидна схожість поглядів письменників грецьких і римських. Він неодноразово підкреслює вплив оцінок античних авторів щодо історії Греції і Риму на всю пізнішу історіографічну². Це особливо помітно при оцінках творів європейських мислителів XVIII ст., як, наприклад, Монтеск'є³. Про нього Драгоманов схиляється до оцінок Ам. Тьєрі, якого й цитує: «Монтескье, блестящий мыслитель и гениальный политический аналитик, в конце концов есть не что иное, как патриций оппозиции времен первых Цезарей, Тацит, одаренный пророческою силою, обозревающий всю историю римскую с чувствами, предрассудками и огорчениями современника Домициана⁴».

Але подібний вплив зберігається, на думку Драгоманова, і для всієї першої половини та середини XIX ст., як це видно із аналізу творів Г. Вебера, що, у свою чергу, спирається на присуди з цього питання Теодора Моммзена⁵. Моммзена⁵. Особливо це відчутно, вважає дослідник, у судженнях нових істориків з приводу причин занепаду Риму, які залежні у цьому питанні від присудів давніх авторів – Саллюстія, як зауважує дослідник, та інших давніх

¹ Драгоманов М. Рай і поступ. – Б. м., 1915. – 75 с.; він же: Заздрі боги (із серії популярних видань) // Пам'яти Михайла Драгоманова: збірник / за ред. Я. Довбищенка. – Х.: ПОЮР, 1920. – С. 91–111.

² Див., напр.: Драгоманов. Положение и задачи... – К., 2006. – С. 16-19.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 290.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 310-311; з приводу оцінок Доміціана у Драгоманова див.: Драгоманов. Государственные реформы Диоклекиана... – С. 144.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 10.

істориків та моралістів¹. Це й зрозуміло. Для Драгоманова очевидно, що вплив оцінок римських авторів на присуди мислителів нового часу завжди буде відчуватися, і кожний, хто читатиме Салюстія чи Таціта, буде знаходитися перед спокусою розділити їхні думки щодо Римської республіки та її занепаду, щодо громадянських війн і переходу до Імперії: «Предилекция наших отцов к внутренней истории Рима, – солидаризуется Драгоманов з Амедеем Тьєрі, – объясняется ... еще одной причиной: поэтичностью и картинностью этой истории с высоты Капитолия»². Мова тут йде фактично про рецепцію античних ідей, присудів та образів усією пізнішою європейською духовною культурою, про що неодноразово говорилося й говориться у сучасній вітчизняній історіографії³ і про що вже йшлося у попередньому розділі нашого дослідження. Ще яскравіше механізми цієї рецепції, її прояви Драгоманов розкриває у своїй тезі про сприйняття античної історії, в особливості історії Давнього Риму, його сучасниками, європейським суспільством XIX ст. «Мы любим, – пишет він, – представлять себя римлянами, и без больших колебаний мы становимся патрициями, современниками Сципионов и Гракхов⁴, актеров во внешних завоеваниях и во внутренней политической борьбе. Мы всходим в нашем воображении на трибуну на форуме, где гремели такие красивые бури; мы занимаем место на скамьях сената, который приветствовали далекие цари и народы как собрание богов. Свобода бросает на сцену магический свет, который, увеличивая людей, поставленных на первом плане, вырезывает их из тени, облекающей остальное. Такова поэтическая иллюзия, которая окружает аристократию, что она продолжается и в ее истории. Увлеченный интересом зрелища, ни читатель, ни автор не заботятся о том, на чей счет игралась в республиканском Риме, на театре форума домашняя драма, которая имела

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 69.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 311.

³ Див., напр.: Ставнюк. Роль античных студій... С. 46.

⁴ Противостояние Сципионов і Гракхів див. також: Драгоманов. Государственные реформы Диоклекиана... – С. 144.

своим последствием порабощение рода человеческого и опустошение мира»¹.

Тому то для Драгоманова й очевидна необхідність критичного ставлення до свідчень і суджень античних авторів. При цьому, для грецьких авторів це вже, на його думку, значною мірою зроблено завдяки зусиллям Дж. Грота².

Вітає він подібний підхід і до римських джерел, вбачаючи його початок у працях Ам. Тьєррі та Мерівела («Меріваля» у транскрипції Драгоманова): «то самое, что сделано в отношении к греческой истории и литературе, должно быть сделано и над римской. Начало положено, и опять англичанином – Меривалем»³. Очевидно, саме такі високі оцінки названих істориків і дало привід критикам Драгоманова звинуватити його в залежності від висновків та присудів цих авторитетів. Особливо це характерно для В. Модестова⁴, який, попри всю його наукову ерудицію, не зумів розгледіти прикінцеву самостійність у судженнях тоді ще зовсім молодого київського історика.

Драгоманов вважає за необхідне з'ясувати об'єктивність античних авторів у їх висвітленні ходу римської історії, задаючись питанням, чи наскільки безпристрасним істориком можуть бути виправдані твізнаті симпатії й антипатії давніх письменників, яким було те мірило, ті ідеали, з якими ставились давні до різних періодів своєї історії, наскільки вірно вони могли зрозуміти причини історичних явищ і зміни епох, тобто якою була філософія історії давніх та як вона впливала на винесення ними суджень щодо тої чи іншої історичної епохи, чи явища⁵.

Драгоманов вважає, що для античних, та й взагалі стародавніх письменників, характерні віра у те, що історичні факти залежать від волі вищих сил, віри у втрату золотого віку і поступовий занепад людського щастя через непокору людей волі богів, послаблення пошани до богів, посилення

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 311.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 234.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 94.

⁴ Модестов. Тацит и его сочинения... С. 204.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 35.

людської погорди та занепад моралі, у те, що боги та фортуна дають людям та народам, щастя чи нещастя, як винагороду за добрі справи та як покарання за проступки¹. Для Драгоманова це особливо помітно у творах давньогрецьких авторів – Гомера², про якого він буде неодноразово згадувати в своїх працях з антикознавчої проблематика та навіть у відгуці на спробу перекладу «Одісей» І. Франком³, Геродота⁴ та інших. Але прикладів такого впливу вищих сил багато і в літературі, як пише Драгоманов, «римських моралістів». Він зосереджується в своєму аналізі цього питання на творах римських істориків, особливо Саллюстія і Таціта⁵, і, навівши приклади з цих авторів, робить висновок, що такого роду пояснення історичних подій не примушували давніх істориків внутрішні чинники явищ, причини зміни побуту, форм державності та їх темних і світлих сторін, швидше це були готові, упереджені висновки, і історику залишалось лише прилаштувати до них факти⁶.

Ця філософія історії визначається відсутністю ідеї прогресу⁷, ідеалізацією минулого та віддалених країн чи народів¹, пошуками етичного ідеалу в минулому – «стародумством», за влучним висловом Драгоманова².

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 40.

² «Не будем останавливаться на всем известных понятиях о непосредственном вмешательстве богов в действия людей и народов, которые высказываются в гомеровских поэмах». – Цит. по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 38.

³ Див.: [Інформація про примірник «Гомерової Одиссеї» і новелу І. Франка «В поті чола» з передмовою М. Драгоманова] // Правда. – Львів, 1890. – Т.3, вип.10. – С. 296-304.

⁴ «Обращаемся для характеристики понятий об этом вопросе у греческих историков к Геродоту, который представляет особенный интерес потому, что у него можно найти различные оттенки мнения о вмешательстве богов в судьбу отдельных лиц и народов». – Цит. по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 39.

⁵ Див.: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 221, 228, 256.

⁶ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 42.

⁷ «Древние не имели понятия об идеи прогресса; древние также мало признавали и законосообразность в исторических явлениях и мало обращали внимания на внутренние, социально-политические причины исторических

Така ідеалізація минулого помітна як у грецьких, так і в римських авторів. При цьому, віра в ідеї «золотого віку» в античному суспільстві в ході історичного розвитку тільки посилюється. «Основные идеи легенд о золотом веке, – пише Драгоманов, – до того были крепки в умах древних писателей, что только немногие из них, сравнивая настоящее с прошедшим, сознавались в том, что первое превосходит второе, а по большей части самым произвольным образом идеализировали прошлое, и чем более шел прогресс нравственных и политических идей, чем более поэтому возбуждалось недовольство настоящим, тем более идеализировалось прошлое, тем более

явлений, мало были в состоянии понять органичность роста в учреждениях и вообще жизни народа и связь между собою различных периодов истории одного народа». Цит. по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 37.

¹ «У древних писателей, рассуждавших о ходе истории и причинах исторических фактов, можно различать два рода понятий для объяснений исторических явлений. Оба цикла понятий на этот счет идут почти параллельно и одновременно между собою. Первый ряд таких понятий представляет убеждение, что исторические факты зависят от воли нескольких или одного верховного существа, которое, то по капризу, по злобе и зависти, то вследствие нарушения человеком его распоряжений, оскорблении святыни или недостаточного усердия в заявлении почтания, или, наконец, нарушения человеком известных нравственных понятий, вследствие преступлений, наносит человеку и народу бедствия, и наоборот, то по капризу же, то в награду, возвышает человека и народ к счастью и величию. Второй ряд понятий о ходе исторических явлений сводится к положению, что в давно прошедшем люди пользовались полным счастьем, но чем дальше, жизнь становится хуже. Это мнение связывается с предыдущим тем, что первая утрата золотого века и постепенный упадок человеческого счастья обусловливается неповиновением человека воле богов, а далее ослаблением почтении к богам, усилением гордости и упадком нравственности». Цит. по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 37-38.

² «Таковы основные черты понятий древних, преимущественно римских, писателей о старых временах, о настоящем и, отчасти, о будущем, таковы представления их о ходе римской истории. Эти представления, как видим, весьма неблагоприятны для эпохи гражданских войн в римской истории и эпохи Римской империи, и напротив чрезвычайно благоприятны для древнейших времен вообще и времен старой республики в частности. Кажется, мы не очень ошиблись, если, за неимением другого, более удобного, термина для такого рода идей, назвали его стародумством». Цит. по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 89.

прошлому навязывались такие черты, которых у него не могло быть ни под каким видом»¹. В Греції це знаходить своє вираження в характерній зміні оцінок минулого країнами письменниками Еллади. Так, Фукідід, який, на думку Драгоманова жив у часи, коли ще відчувалася різниця сучасного йому цивілізованого стану Афін і варварством минулого часу та низьким рівнем цивілізації сусідів, говорить, що первісний час не дав нічого величного ні у військовому відношенні, ні в будь-якому іншому². Але вже його молодші сучасники (очевидно, під впливом того прогресу, про який говорить Драгоманов) ідеалізують минуле і шукають моральний ідеал в інших країнах: «Прошло несколько времени, и греческие историки начинают навязывать древнейшему времени не только идеи справедливости и великодушия, но даже миролюбия, отыскивают, наконец, в прошлом такое лицо и страну, к которой привязывают все свои идеальные стремления, Ликурга и старую Спарту, о которых, как известно, греческие историки раннего времени говорили далеко не то, что последующие, начиная с Ксенофонта и до Плутарха. Параллельно с этой идеализацией прошлого шли или идеализация отдаленных стран и пародов, или утопические представления о таких странах, как Платонова Атлантида»³. У примітці № 24 до цього тексту Драгоманов значно деталізує пошуки цього морального ідеалу. При цьому він посилається на Плутарха та Діодора Сицилійського, знову згадує Гомера з його ідеалізацією народів, що живуть північніше Еллади, порівнює цю ідеалізацію з характеристикою їх же у Гесіода і доходить при цьому висновку, що ідеалізація блаженних віків з часом трансформується в ідеалізацію далеких народів, у яких античні автори шукають моральні чесноти на противагу зіпсованому світу.

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 45.

² Там само.

³ Тамс амо.

Римські письменники, за словами М. Драгоманова, також не мали уявлення щодо ідеї прогресу та іdealізували минуле та віддалені землі¹. Для деяких з цих письменників, подібно до Фукідіда в Елладі, теж існував час, коли в сучасності бачили багато хороших рис, яких бракувало минулому, – принаймні недавньому минулому. Це був час при початках імперії, так званий «вік Августа». Щодо нього одночасно декілька римських письменників висловили ряд суджень, які деякими пізнішими мислителями сприймалися за початок усвідомлення ідеї прогресу, а деякими навіть за передчуття язичниками народження Христа і настання царствія Божого². Тут Драгоманов наводить в якості найяскравіших прикладів знамениту четверту еклогу «Буколік» Вергелія і деякі місця з Сенеки³. В наші задачі не входить детальний аналіз цих прикладів. Зауважимо тільки, що для Драгоманова, попри загалом високу оцінку цих письменників, очевидна відсутність у них послідовних історичних понять, а наводячи найяскравіші приклади їхніх історичних поглядів, підсумовує, що наведені витримки із Вергелія та Сенеки являють собою виклад теорії щодо обертання по колу життя людства від щастя до беззаконня, нещастя та знову до щастя⁴.

Ще пессимістичнішими, а для Драгоманова історичні погляди античних авторів загалом здаються пессимістичними⁵, виглядають погляди Горація (для Драгоманова він «представник римської буржуазії»⁶), Лукреція та Лукана, для яких коло розвитку життя у світі закінчується не відродженням, а просто знищенням⁷.

Таким чином, робить висновок Драгоманов, обидва погляди римських письменників на хід історії різняться в деталях: одні очікували відродження

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 44.

² Тамс амо.

³ Тамс амо.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 44-49.

⁵ «... все они действительно большие пессимисты». Цит по: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 51.

⁶ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6.

⁷ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 49.

світу, інші не очікували на нього¹, але сходяться в головному, у ставленні до ходу життя світу та людства, всі вважають, що золотий вік позаду, а попереду лише поступове погіршення людей².

Не тільки поети та філософи, а й римські історики склонні до ідеалізації минулого і пессимізму щодо сучасного їм життя. Драгоманов зараховує до них і уже згаданого Лукреція, і Ціцерона, а також Тіта Лівія і Таціта.

Своєрідність оцінок римськими авторами історії Риму, її ходу, на думку Драгоманова, полягає в тому що це саме «римські письменники», «дети Рима латинского и квиритского» – цитує Драгоманов Амедея Тьєрі³. Звідси й зосередження на зображені життя аристократії і двору столиці при одночасному ігноруванні життя провінцій: «... те черты, на которые жалуются сатирики и моралисты, относятся почти исключительно к киши столицы, и преимущественно аристократии и двора, а отнюдь не могут служить выражением жизни провинций, добрые нравы которых признают сами римские писатели»⁴. Звідси і нерозуміння «зовнішнього» значення історії Риму, а отже – й нездатність вірно зрозуміти й історію «внутрішню»⁵. Драгоманов зауважує: не лише старі римські письменники, а й нові захоплювались лише внутрішньою історією Риму та не надавали значення зовнішній історії. Подібні підходи характерні навіть для Таціта, зазначає Драгоманов. При всьому своєму бажанні бути безпредубідним він не зміг змовчати про те, що провінції підтримували встановлення імперії та не довіряли сенату, проте натякав на ці обставини у негативному ключі спрямовуючи свої симпатії до часів «консульства та свободи», що ж стосується епохи громадянських війн то навіть Гракхів він відніс до числа «трибуунів-заколотників»⁶.

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 51.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 50.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 310.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 52-53.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 310-311.

⁶ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 88.

Лише юрисконсульты, на думку Драгоманова, становлять виняток в ставленні до Римської імперії і до періоду громадянських війн. «С течением времени, – пише він, – из римской интеллигенции выделилась часть, которая присоединилась к правительству, старалась о продолжении дела, начатого в революционную эпоху, т. е. уравнения сословий и облегчения младших членов семьи, общества и государства, слишком угнетенных староримским строем. Это были юрисконсульты. Но огромное большинство римских писателей и историков до конца пребыло верно староримским идеалам, до конца не хотело видеть во времени после древнего Катона ничего, кроме разврата, кровопролития и постыдного рабства»¹.

Причина, на думку Драгоманова, полягає в «дивовижній асиміляційній силі» Риму², яка навіть вихідців з провінцій, людей нових, подібних Цицерону та Лукану, примушувала ставати на точку зору консервативної партії та староримських ідеалів.

Ще одна своєрідність римських авторів полягає в їх неувазі до питань соціально-політичних, усе зводиться до морально-педагогічних причин³, навіть до, на перший погляд, педагогічної, а насправді – майже дитячої наївності.

Особливо яскраво це проявляється в творах Саллюстія, на що звертає увагу в своєму дослідженні й А. Ігнатьєва⁴: «в разных местах истории заговора Катилины и Югуртинской войны, – пишет Драгоманов, – в двух политических письмах к Юлию Цезарю, в оставшихся фрагментах истории Рима⁵». На думку Драгоманова, Саллюстій найхарактерніше резюмував

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 78.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 313, 315.

³ Про це в своїй статті слушно зауважує А. Ігнатьєва: Ігнатьєва. Судження римських істориків... – С. 189.

⁴ Ігнатьєва. Судження римських істориків... – С. 188.

⁵ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 60.

морально-політичну лексикологію римських письменників¹, і його судження чудово характеризують римські історичні та політичні погляди². «...Мы, – зауважує Драгоманов, – не видим почти вовсе внимания к политическо-социальной стороне быта республики; нет речи ни о значении народа, ни учреждений, все сводится исключительно к морально-педагогическим причинам и мерам. Страх врагов напугал римлян – раздоры прекратились; немногие честные люди взяли в руки правление – и наступило царство отличных нравов и величайшего согласия. ... с завоеванием Карфагена и расширением римского господства, не только прошел спасительный страх врагов, но возросли гибельные богатства; «спокойствие и обилие привели за собою то, что обыкновенно бывает в счастии, роскошь и гордость; стали почитаться не более добродетельные, ибо все были равно развращены, но более богатые и сильные; вдобавок, нравы предков изменились с необыкновенною быстротою, молодежь испортилась от роскоши и жадности (*luxu atque avaritia*) до того, что все поколение ни само не могло жить скромно, ни терпеть скромности у других. Начались ссоры, власть сената превратилась в деспотизм, народная свобода в своеволие»³.

Таке бачення ходу римської історії характерне не тільки для Саллюстія. Саме таким чином пояснюють зміни у житті республіки практично всі римські письменники, а саме: Лукан, Веллей Патеркул, Флор, Тацит, Ювенал – стверджує Драгоманов, посилаючись на відповідні місця в указаних авторів⁴. Консервативний, винятково моралістичний погляд римських письменників на епоху громадянських війн і перехід до імперії мав і цілком практичні наслідки. Драгоманов негативно їх оцінює. Він пише, що головна біда та головне джерело заворушень полягали не в тому, що римська держава

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 65. Про моралізаторство римських авторів в оцінках Драгоманова у вітчизняній історіографії див. особливо: Ігнатьєва. Судження римських істориків... – С. 187.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 60.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 64-65.

⁴ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 60-69.

була велика та багата, а в тому, що права у ній були розподілені нерівномірно. І саме цієї соціально-правової причини практично і не помітили в часи громадянських війн та імперії римські моралісти-історики, як не помітили того ж недоліків під час республіки. Причиною ж усього цього, вказує Драгоманов, була, крім упередженого стародумства, політично-соціальна, а часто й моралістична точка зору на історичні явища¹. Для Драгоманова стародумство римських письменників відвертало їх від революційного руху. Вони, подібно до Катона і Ціцерона, ставали в ряди захисників *status quo* і таким чином, як зауважує Драгоманов, відкривали дорогу закінченим егоїстам², справляли шкідливий вплив на практичний хід справ у державі³, – а навіть і ті, котрі давали поради правителям, звертали їх увагу зовсім не на головні сторини питання⁴.

Таким чином, оцінки Драгомановим античних і в особливості римських авторів характеризуються самостійністю, що значно вирізняє його праці з поміж як сучасної йому історіографії, так і поглядів наступних поколінь антикознавців. Для Драгоманова очевидна схожість поглядів письменників грецьких і римських. Для них характерна неувага до питань соціально-політичних, все зводиться до морально-педагогічних причин, до майже дитячої наївності. Антична філософія історії визначається вірою у залежність долі людей, а отже і перебіг людської історії від волі божества, відсутністю ідеї прогресу, ідеалізацією минулого та віддалених країн чи народів, пошуками етичного ідеалу в минулому – «стародумством», за влучним висловом Драгоманова.

---

¹ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 70-71.

² Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 84.

³ Пор.: Ігнатьєва. Судження римських істориків... – С. 189.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 84.

3.2. Михайло Драгоманов про історію Риму за царської та республіканської доби.

Історія Стародавнього Риму за доби царів не була спеціальною темою антикознавчих студій Драгоманова. Цій темі він не присвятив окремої роботи. Тому й не дивно, що до неї нечасто звертаються сучасні науковці, які вивчають творчу спадщину Михайла Петровича. Поодинокі зауваження розкидані в працях загального характеру. Більш грунтовними здаються дослідження В.С. Шиловцевої, яка аналізувала погляди Драгоманова на кризу та падіння римської республіки російських дослідників другої половини XVIII-XIX ст. в своїй кандидатській дисертації¹ та окремих статтях². Спеціальна стаття з цієї теми з'явилася за авторством В. Гарнаги³.

Поміж тим, у працях М.П. Драгоманова з античної історії сама тема ранніх часів римської історії звучить досить часто. До історії Стародавнього Риму VIII-I ст. до Р.Х. М.П. Драгоманов звертався у своїй дисертації *pro venia legendi* (на право читання лекцій в університеті) «Імператор Тиберий», магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», у наукових статтях «О состоянии женщины в первый век римской империи», «Государственные реформы Диоклециана и Константина Великого», «Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847-1872)», «Положение и задачи науки древней истории», популярних виданнях «Рай і поступ» і «Заздрі боги» – тобто у переважній більшості своїх антикознавчих досліджень.

Слід сказати, що в історіографії можна зустріти закиди про ангажованість Драгоманова в характеристиці переходу від Республіки до Імперії, у намаганні принизити республіку задля ідеалізації Імперії. Так, В. Гарнага пише, що звернення вченого до історії царського і республіканського Риму можна охарактеризувати такими його словами: «захищаючи римську імперію від

---

¹ Шиловцева. Проблема кризиса и падения римской республики... Харьков, 1970.

² Шиловцева. Дворянські та буржуазні історики Росії ... – С. 42-43.

³ Гарнага. Царський і республіканський Рим ... – С. 86-102.

звинувачень і принижень, які здавались нам несправедливими, ми повинні були звернутись до аналізу також несправедливих піднесень республіки»¹. На думку В. Гарнаги така мета історичного дослідження ставить під сумнів можливість зваженого підходу автора до аналізу історичного матеріалу. Щоправда, в даному випадку дослідник скоротив слова Драгоманова, які повністю мали б звучати так: «Захищаючи римську імперію від звинувачень і принижень, які здавались нам несправедливими, ми повинні були звернутись до аналізу також несправедливих піднесень республіки *i варварського вторгнення*»². Крім того, ці слова написані Драгомановим уже після того, як він написав свою працю, що стала, фактично, заключною в його розробці антикознавчої проблематики: більшість інших написана і опублікована ним раніше. Можна не погодитися і з деякими іншими зауваженнями щодо методологічних і загальнотеоретичних поглядів Драгоманова під час розробки цієї теми, але обсяг нашого дослідження змушує нас відмовитися від такого відступу.

Щодо царського Риму Драгоманов висловлюється не те що непослідовно. Скоріше, він розглядає його лише у зв'язку з загальною логікою римської історії, її внутрішнім смыслом. Так, вчений критикує широко поширену періодизацію римської історії, за зразок якої він бере поділ Вебера, «о трех курсах которого все говорят, что они представляют резюме признанных современной наукой взглядов на историю человечества»³, – зауважує він. За цією періодизацією вся історія Риму поділяється за такою схемою: I) Рим під владою царів і патриціїв (753-366); II) Героїчний період Риму (366-146); III) Моральний занепад Риму; IV) Римська імперія⁴. Драгоманов з цим не погоджується: «Оставим в стороне неестественную непропорциональность приведенного деления римской истории ... это деление поражает субъективностью и отсутствием исходной точки»⁵. Для нього, як для історика, такою висхідною точкою має

¹ Гарнага. Царський і республіканський Рим... – С. 90.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 396.

³ Драгоманов. Государственные реформы... С. 142.

⁴ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 142.

⁵ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 142.

бути хід розвитку римської *держави*¹ – від Республіки до Імперії причому, як справедливо зауважує О. Петречко² з посиланням на М. Павлика, Імперія розглядається не стільки як занепад римського світу, скільки як свого роду прогрес: коли не політично, то соціально і культурно³.

Але при цьому Драгоманов виділяє два аспекти розвитку Стародавнього Риму як держави. Перший – це перехід від держави міської до територіальної, «всесвітньої». Другий – влаштування, «устройство» завойованого світу, в якому слід бачити не тільки історію власне римлян, а історію всього населення, що ввійшло до складу «всесвітньої держави»⁴. Він співчутливо відгукується на зауваження Теодора Моммзена про те, що римська історія є не що інше, як поступова інкорпорація в середовище переможених. У такому випадку, робить свій висновок Драгоманов, весь хід римської історії набуває внутрішньої єдності: «Если действительно в этом главный смысл римской истории, то весь ход ее от допущения Сервием Тулием плебса в войско до признания права римского гражданства за всем свободным населением империи, совершенного Антонинами и законченного уже законодательством Юстиниана, представляет одно органическое целое»⁵. А в іншому місці, кількома сторінками нижче, узагальнюючи все сказане, констатує: «Такою представляется нам история римского государства, если смотреть на нее как на историю государства, т. е. историю политических учреждений и всего населения стран, которые находились в соприкосновении с Римом»⁶.

Таким чином, обидва аспекти римської політичної історії взаємозв'язані, а сама історія та зміна політичного устрою у римській державі отримує всесвітній інтерес, оскільки його форми сприяли більшому чи меншому поширенню римського впливу та полегшували інкорпорацію і ріvnість

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 15.

² Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії ... – С. 8.

³ Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов ... – С. 342.

⁴ Драгоманов. Государственные реформы Диоклесиана... – С. 142-143; він же. Вопрос об историческом значении... – С. 25.

⁵ Вопрос об историческом значении... – С. 11.

⁶ Вопрос об историческом значении... – С. 15.

у правах¹. Звідси і поділ римської історії, хоча й дуже схематичний, який пропонує Драгоманов ще в своєму дослідженні часів Діоклетіана і Константина і продовжує в своїй узагальнюючій монографії: «I) Рим – государство городское: сначала патриархальная монархия, потом патрицианская республика, далее патрицианско-nobilitansкая; II) Римское государство территориальное: сначала борьба аристократического государства с новым, потом торжество последнего и завершение его в систему правительственной опеки и монархической централизации»².

Неважко помітити, що в такому поділі римської історії на два основні етапи другий етап представляє собою фактично Римську імперію в її поступово му утвердженні та еволюції. Що ж до первого етапу, то в ньому Драгоманов об'єднує царську добу і часи Римської республіки. Спільним для вченого у цих часах є те, що на цьому етапі Рим являє «державу міську», якщо буквально слідувати його термінології, а по-суті – ця держава є державою власне римлян, тобто античною громадянською общину, римською цивітас.

Царська доба при цьому характеризується як «патріархальна монархія». Вдаючись до порівняльно-історичного методу, Драгоманов уподоблює її іншим народам.

Тут варто зауважити, що Драгоманов дійсно критично ставиться до ідеї стадіальності в історичному процесі, як це справедливо зауважується в сучасній історіографії³. Він дійсно піддає критиці висновки і підходи з цього при воду і Гердера, і Гегеля, про що неодноразово і цілком справедливо говорило ся в дослідженнях поглядів Драгоманова⁴, а також висновки стосовно всесвітньої історії Лорана⁵. Але критика ця конструктивна. В її основі – відкидання ідеї закріплення певних ступенів історичного розвитку за певними народами,

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 11.

² Він же. Государственные реформы Диоклещана... – С. 142-143; Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 15.

³ Гарнага. Концепция всесветной истории... – С. 97.

⁴ Див. особливо у звязку з розвитком антикознавства: Летяев В.А. Восприятие римского наследия... – С. 38.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 222-229.

а не самої ідеї його «ступенеподібності». Для Драгоманова про це свідчать успіхи у вивченні життя народів Стародавнього Сходу і «первісного стану арійських народів»¹. За Драгомановим ступені розвитку людства існують, проте народи в цілому їх створюють, а кожен народ по окремості проходить ці ступені розвитку². Драгоманов не відкидає і ідеї прогресивного розвитку, про що цілком справедливо говорять дослідники, які досліджують його теоретичні погляди і переконання. Показовим тут може бути оцінка таких поглядів В. Летяєвим, який (щоправда, переплутавши Г. Вебера, про якого йдеться у Драгоманова, з М. Вебером) справедливо говорить про критичне ставлення Драгоманова до ідеї безумовного прогресу³. Ще детальніше говорить про це Й. О. Богдашина⁴. І справді, для нього розвиток цей відбувається в середовищі кожного народу і залежить від дуже різних факторів: розміру території, зовнішніх відносин, етнографічного складу, впливу інших народів, які знаходяться на різних ступенях розвитку. При цьому, розмаїття впливів може спричиняти до того, що один і той же народ на різних історичних ступенях свого розвитку буде відрізнятися зовсім різними якостями. Таким чином, визнати якусь певну форму побуту за характерну ознаку його історії і його народності у більшості випадків означає погрішувати проти історичної істини («исторической верности», пише Драгоманов⁵). Система прогресивного розвитку в житті кожного народу, розвитку, який залежить від багатьох змінних умов, виявляється менш привабливо стрункою, аніж система безумовного прогресу, здійснюваного різними частинами єдиного організму – людства; але вона зате близьча до історичних фактів⁶.

Але повернемося до аналізу драгоманівського розуміння царської доби

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 226.

² Там само.

³ Летяев. Восприятие римского наследия ... – С. 37

⁴ Богдашина. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні... – С. 15.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 227.

⁶ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 224-226; пор.: Драгоманов. Император Тиберий... – С. 32-33; пор. також: Гарнага. Концепція всесвітньої історії... – С. 96.

у Стародавньому Римі. Виходячи з ідеї поступового і «ступенеподібного» розвитку кожного народу, вчений приходить до висновку, що «... епоха царства в Риме соответствует эпохе Марбодов, Гензерихов и т. п. у германцев, Киров у персов и т. д.»¹. Це та доба, коли здійснюється перехід до суспільства державного і міського, через період, який прийнято було в XIX ст. називати періодом «військової демократії», а зараз, здебільшого, періодом «вождівства».

Що ж Драгоманов вкладає у таке зближення царського Риму з «Кірами у персів» і т.д.? Деякі висновки ми можемо зробити, проаналізувавши його ідеї щодо виявлення прогресу в історичному житті іndoєвропейських народів. Так, на думку вченого, у житті іndoєвропейських племен можна знайти такі загальні ступені: а) побут кантональний – патріархальний із зародками монархії, аристократії і жрецтва; б) побут героїчний, коли монархія, аристократія і жрецтво висуваються ясніше, – відповідний епосі переселення, після якої аристократія і жрецтво групуються довкола монархії, причому, залежно від обставин, то один, то інший елемент отримує перевагу; с) прагнення до вироблення державних відносин на одній з названих основ – монархії чи аристократії. Найчастіше аристократія жрецька чи військова, чи обидві заразом, беруть de facto перевагу над монархією. Потім починається боротьба нижчих станів, демократії, проти вищих, яка доводить до д) тиранії і монархії чи до демократичної республіки. Якщо в той же час держава розширяється, якщо таким чином всі члени його виявляються як би аристократією по відношенню до переможених, то починається нова боротьба, яка повторює і ускладнює певним чином представлені вище коливання»².

Отже, в межах царської доби згадана вище «патріархальна монархія» у Римі характеризується, відповідно, «кантонально-патріархальним побутом», який передбачає, серед іншого, утворення зародків монархії, аристократії і жрецтва. Проте, на нашу думку, з царською добою у Драгоманова асоціюється і виділений ним у наведеній вище схемі «побут героїчний»,

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 227.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 227-228.

прагнення до утвердження держави на основі монархії чи аристократії і навіть, до певної міри, початок тієї боротьби станів, яка врешті-решт доводить до, як висловлюється Драгоманов, до «тиранії і монархії чи до демократичної республіки». Саме в царській добі, якщо слідувати логіці міркувань Драгоманова, закладається і розширення початкової держави за рахунок як включення елементів прийшлих (плебеїв), так і елементів зовнішніх по відношенню і до патриціїв, і до плебеїв – тобто за рахунок довколишніх сусідських общин, італійських племен і всіх тих народів, які врешті-решт підпадуть під владу римлян. У царському Римі, таким чином, римська історія починає набувати її основного смислу, який, як буде з'ясовано вище, полягав у постійній і поступовій інкорпорації переможених в середовищі переможців, в урівнянні прав усіх верств і станів.

Таким чином, М. Драгоманов був достатньо ознайомлений з римською історією царської та республіканської доби. Недосить обґрунтованими є звинувачення вченого в намаганні принизити Республіку і взагалі початковий етап в історії Риму задля звеличення Імперії. Драгоманівське бачення ранньої римської історії зумовлене його розумінням прогресу людства. Історик вважав, що кожний народ у своєму розвитку проходить певні ступені, які органічно змінюють одна одну. Основною проблемою історії царського та республіканського Риму у дослідженнях М. Драгоманова є виявлення їх внутрішнього змісту. Для нього Рим у ті часи – це держава міська, така що співпадає з римською общиною. В політичному відношенні цей етап представлений спочатку патріархальною монархією, потім – патриціанською республікою і на завершення – республікою «патриціансько-нобілітанскою». Історична роль Римської республіки, на думку вченого, полягала у військово-політичному об'єднанні країн Середземномор'я, поступовим інкорпоруванням переможених в середовищі переможців.

3. 3. Михайло Драгоманов про смисл історії Риму

Все дев'ятнадцяте століття у сфері гуманітаристики пройшло в пошуках нових смислів. Над цією проблемою задумувалися кращі європейські мислителі, із цих пошуків виростає позитивізм з його намаганням відкрити універсальні закони розвитку людства, подібно до того, як було відкрито і продовжували відкриватися закони природничих наук. До позитивізму певною мірою тяжіє і Михайло Драгоманов, про що вже неодноразово йшлося у вітчизняних дослідженнях, як наприклад у Стельмаха С.П.¹, Богдашина О.² та Ю. Куценко³. У руслі цих пошуків знаходяться, на нашу думку, і його роздуми над загальним смислом римської історії, про що зазначають у своїх працях Гарнага В. П⁴, Ігнатьєва А.⁵, Петречко О.⁶, Ставнюк В.В.⁷, Шиловцева В.С.⁸ Найповніше вони представлені у магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», що була видрукувана, як уже вказувалося, в університетській типографії в 1869 р.⁹.

В якості відправної точки для своїх пошуків Драгоманов аналізує загальноприйняті в тогочасній історичній науці думки про історію Риму. Найповніше вони, на думку, автора, представлені у багатотомному виданні Теодора Моммзена, що на той час ще не повністю вийшли з друку, та

¹ Стельмах С.П. Історична думка в Україні... - 175 с.; він же: Історична наука в Україні епохи класичного історизму ...

² Богдашина. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні ... — С. 13-20.

³ Див. особливо: Куценко. Образ Михайла Драгоманова в діаспорній історіографії... – С. 225-226.

⁴ Гарнага В. П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині ... – С. 319-326; він же. Творчість Корнелія Тацита... – С. 27-33; він же. Царський і республіканський Рим... – С. 86-102.

⁵ Ігнатьєва. Судження римських істориків про імперію ... – С. 185-193; вана ж. Проблема «римского мира»... – С. 119-121.

⁶ Петречко. Античні студії Михайла Драгоманова... – С. 433-441.

⁷ Ставнюк. Роль античних студій... – С. 46-54;

⁸ Шиловцева. Проблема кризиса и падения Римской республики ... – С. 12, 13; вона ж: Дворянські та буржуазні історики Росії ... – С. 42-43.

⁹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении Римской империи ...

«Allgemeine Weltgeschichte» Георга Вебера, третій і четвертий томи якої були присвячені саме римській історії.

Починає Драгоманов з того, що визначає логіку розгортання історії Риму у Моммзена, погоджуючись із тим, що римська історія це поступова інкорпорація переможців в середовище переможених¹. Він загалом солідарний з такою оцінкою німецького дослідника. Але погоджується він з Моммзеном не в усьому. Перш за все, вважає Драгоманов, Моммзен, подібно до Монтеск'є, дивиться на римську історію очами древніх римських письменників². Німецькому історику притаманна надзвичайна влучність у роз'ясненні окремих питань, винесенні щодо них своїх суджень, і водночас несміливість у прийнятті загального висновку, який би відрізнявся від загальноприйнятого³.

Найповніше така залежність Моммзена від оцінок древніх письменників проявляється, як це випливає із праці Драгоманова, в його судженнях щодо зміни Римської республіки Імперією. Німецький історик, на думку Драгоманова, дуже вірно називає епоху від Гракхів до Октавіана революцією, тоді як для багатьох істориків – це тільки час безладу і смут. Проте в подальших своїх висновках щодо цієї революції Драгоманов полемізує з Моммзеном. На його думку, саме слово революція «предполагает более или менее сознательное стремление к осуществлению известного идеала гражданского строя, которому не соответствовал старый строй. А эта сознательность предполагает, что если революцией уничтожен старый строй, то хоть сколько-нибудь организован новый, который хоть в чем-нибудь удовлетворяет возникшим потребностям»⁴. Моммзен же, натомість, вважає, що революція в римській державі зруйнувала старе і не створила нічого

¹ Повна цитата наведена у примітках німецькою мовою: Die Geschichte einer jeden Nation, der italischen aber vor allen, ist ein großer Synkismus: schon das älteste Rom, von dem wir Kunde haben, ist ein dreieiniges, und erst mit der völligen Erstarrung des Raumes endigen die ähnlichen Inkorporationen.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 8.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 9.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 13.

нового і що новий порядок був не більше ніж розкладом старого порядку. Такий висновок Драгоманов робить із заключного абзацу третього тому «Історії Риму» Моммзена, який на час написання Драгомановим своєї дисертації був і останнім. Зауважимо собі, що перекладу російською мовою цієї праці ще не було, дисертант сам читає по-німецьки і перекладає з німецької: «Мы стоим теперь ... при конце Римской республики. В мире (даже в мире, а не в одном Риме), каким его застал Цезарь, было много благородного наследства прошедших столетий и бесконечное количество великолепия и величия, но мало духа, еще менее привязанности и наименее радостного отношения к жизни. Это был очень старый мир, и даже гениальный патриотизм Цезаря не мог сделать его молодым. Утренняя заря не возвращается прежде, чем ночь не пройдет совершенно»¹. Неточність у перекладі останньої фрази (точніше буде: «Заря не наступит, пока не установится полная ночная мгла»²) спонукала Драгоманова іронічно зауважити: «Можно предполагать, что, по мнению Моммсена, ночь прошла только с разрушением старого римского мира вторжением молодых сил, т. е. германцев»³.

Головний смисл цього «органічного цілого» є, на думку Драгоманова, поширення на якомога більший простір *громадянської рівності* (ці останні слова дослідник виділяє курсивом), і тільки в значно меншій мірі у тому, який *політичний устрій* мала римська держава, республіканський чи монархічний⁴. При цьому, автор усвідомлює, що для самих римлян подібний висновок не був таким вже однозначним. Політичний устрій, а вірніше його поступове псування, є постійним об'єктом для моралізувань і ремствувань в античних авторів, що Драгоманов визначає у своїх працях дуже часто як їхнє «стародумство»⁵.

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 13-14.

² Моммзен. История Рима. – Т. 3.– Кн. 5. – С. 625.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 14.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 7.

⁵ Ставнюк. Роль античных студій... – С. 50, 53.

Розвиваючи далі свою тезу про період громадянських війн від реформ братів Гракхів до встановлення принципату Октавіаном Августом як про революцію, Драгоманов висловлює свою думку щодо загальної характеристики самої революції, чи, як він пише у даному випадку, «історичного перевороту»: «Революции не делаются на розовой воде». ... Смотря спокойно исторически на ход переворота, придется признаться, что количество пролитой крови и степень утраты при новом порядке хороших сторон старого зависит прямо от степени эгоистического, безрассудного упорства старого порядка уступить вновь возникшим потребностям¹». В публікаціях щодо Драгоманова можна зустріти твердження, що в цих словах видатного українського мислителя відбито скептичне, чи навіть негативне ставлення до революційних перетворень². На нашу ж думку, це не випливає з попередніх оцінок Драгомановим періоду громадянських війн як революції, про що вже йшлося вище, ні наступних його роздумів. Для нього є очевидним: для періоду громадянських воєн і імператорської доби цей переворот позначився тим, що у цей час було досягнуто загальне урівняння у правах світу, який був завойованим сенатом, і неодноразово полегшувалось становище міського пролетаріату від якого Рим за існування рабства так і не зміг позбавитись³. Звідси Драгоманов робить свій основний висновок, ці дві обставини демонструють, що не дивлячись на усі недоліки та темні сторони римського державного устрою, римський світ недаремно прожив ці 300 років від «Гракхів до Антонінів»⁴.

Деякі додаткові акценти в оцінках смислу римської історії Драгоманов розставляє при аналізі загальноприйнятих поглядів на розгортання історичного процесу, які він визначає у «Всесвітній історії» ще одного відомого німецького історика, Георга Вебера, чиї книги активно

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 12.

² Ясь А. Украинский атташе в Европе...

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 13.

⁴ Там само; пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 145.

перекладалися іноземними мовами, у тому числі й російською¹. Для Драгоманова це – елементарний підручник, який в стислому, але характерному вигляді представляє загальноприйняті поняття щодо римської історії². Драгоманов спирається у своєму аналізі на цю працю Вебера ще й тому, що Моммзен у своїй згаданих вище творах не розглядає спеціально добу Римської імперії.

Таким чином, аналізуючи погляди Вебера на історію Риму Драгоманов іронізує, що в історії держави, яка існувала з 753 р. до Р. Х. по 476 р. по Р. Х., тобто понад 1200 років, квітучий і власне історичний в житті народу період займав лише трішки більше 200 років, десь близько 400 років було витрачено на підготовку до цього квітучого періоду, і, нарешті, на падіння народу від морального занепаду пішло понад 600 років³.

Ясно, що така оцінка римської історії є неприйнятною, чи навіть дивною, як зауважує Драгоманов⁴. «Историк, – пише він про Георга Вебера, – рассматривает ход развития римского государства. Ясно, что за исходную точку разделения его истории нужно взять развитие или изменение государственных учреждений»⁵. Поміж тим, зауважує Драгоманов, у Вебера державницька точка зору прикладена лише до першого і останнього періоду історії римської держави, а позаміське населення не взяте до уваги⁶. І ось тут український дослідник і представляє своє бачення смислу римської історії, яке при уважному розгляді полягає знову ж таки в уже визначеній вище інкорпорації та поширенні рівності в правах⁷. Логіка історичного процесу в Римі впродовж усіх 1200 років його існування, за Драгомановим, наступна.

¹ Драгоманов використовує видання: *Georg Weber. Allgemeine Weltgeschichte*, III Bd., I-II Abtheil; IV Bd., I-II Abth[eil] Römische Geschichte. – 1861-1864.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 14.

³ Тамс само.

⁴ Тамс само.

⁵ Тамс само.

⁶ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 15.

⁷ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 144.

Перший період, виділений Вебером, з огляду на державний устрій, являє собою *місто Рим, що під владою царів та патриціїв намагається завоювати довколишні землі*. Другий період цієї періодизації представляє знову ж таки *місто Рим*, що також з успіхом завойовує *сусідні землі*, але вже отримує *демократичну конституцію*. Обидва ці періоди являють собою водночас державу *міську і героїчну* – погоджується з Вебером Драгоманов¹. Але далі він представляє своє бачення історичного процесу. Наведемо цитату повністю: «Допустим, что в третьем периоде совершается нравственный упадок Рима, но под конец второго периода перед нами является уже не один город Рим, но Рим, владеющий почти всем побережьем Средиземного моря². Что же становится в течение третьего периода с государственным строем как города Рима так и подвластных ему племен? Мы видим, что эти последние, начиная с латинцев и итальянцев, требуют себе участия в государственной жизни на равных правах с жителями города Рима и что многие получают эти права. *Гражданская борьба* за права группирует все более и более силы борющихся около отдельных лиц, и таким образом устанавливается система единоличного правления — *империя*. Эта последняя, как видим, продолжает процесс, которому обязана своим происхождением, распространяет права римского гражданства на все свободное население государства и таким образом объединяет его единством прав³».

Саме такою бачить історію Риму Михайло Драгоманов з точки зору дослідження історії держави в цілому, тобто історії політичних установ і всього населення країн, які знаходились у контакті із Римом⁴. А не з висоти Палатинського пагорба, – додамо ми.

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 14-15.

² Пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 149.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 15.

⁴ Тамс само.

РОЗДІЛ 4.

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

4.1. Оцінка Михайлом Драгомановим принципу Августа

Стосовно оцінок Римської імперії Михайлом Драгомановим існує чимало суджень як його сучасників-рецензентів, так і в подальшій історіографії. Проте вони головним чином зосереджуються на оцінках дослідником або Імперії як такої, або принципату як першої періоду імператорської доби, або ж тих імператорів, які головним чином представлені у Таціта та відповідних розшуках Драгоманова. Що ж до фактичного засновника принципату, постаті внучатого племінника Юлія Цезаря Октавіана, в історичній думці спеціальних пошуків не здійснювалося. Поміж тим, саме з Августа розпочинається сам «вік Августа», розквіт римського суспільства і всього римського світу. Саме тому і виникає необхідність спеціального дослідження цього питання в нашій дисертації.

Для Драгоманова Римська імперія часів Октавіана Августа і Тиберія є часом розкладу ладу, заснованого «Римською аристократично-завойовницькою Республікою»¹. Самі римські письменники, на його думку, були набагато більше задоволені, аніж незадоволені цією добою, оскільки зі всіх римських письменників лише Лукан цілком послідовно незадоволений навіть миром, котрий було встановлено Октавіаном із втратою політичної свободи². Він навіть підкреслює, що оцінка цього часу римськими письменниками (особливо Вергліем і Сенекою) дала привід новим дослідникам робити висновок про початок усвідомлення ідеї історичного прогресу: «В истории римской цивилизации был один момент, когда целый ряд писателей высказывался довольно прямо в том смысле, что настоящее имеет много хороших

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 33.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 56.

сторон, которых недоставало прошедшему, по крайней мере недавно прошедшему – это время при начале империи, так называемый век Августа.... В это время многими римскими писателями высказано было несколько мыслей, которые иными принимались за начало сознания идеи прогресса, а иными даже за предчувствие язычниками рождения Христа и наступления царствия Божия. Особенно выдающиеся из подобных мест римских писателей мы находим у Вергилия и Сенеки. Посмотрим же на эти мысли у названных писателей, и мы наглядно увидим, и как несовершенны и произвольны были исторические понятия римских писателей, и как утопична мерка, с которой относились к жизни»¹.

Щоправда, з такими оцінками сам Драгоманов згодний не вповні. Після детального аналізу відповідних місць із Вергілія і Сенеки він робить висновок про викладення ними теорії про обертання життя людства по колу, від щастя до беззаконня і знову до щастя, а не теорії історичного прогресу². Проте загальне позитивне ставлення до «віку Августа» розділяє і він: «За незначительными перерывами время от Оклавиана до Коммода и многие эпохи после, напр. эпоха Диоклетиана, принадлежат к числу редких в истории до самых последних времен по спокойствию, уму и просвещенному управлению и благосостоянию обширнейшей страны, которая никогда в древнем мире не была до того времени спокойна»³.

Позитивне ставлення до часу Августа та його наступників підкреслює Драгоманов і в письменників християнських, відслідковуючи шляхи рецепції досягнень античної цивілізації пізнішими поколіннями європейських народів. Так, для Орозія, цитує Драгоманов працю християнського історика V ст. «Історія проти язичників», римська держава була необхідною для поширення християнства: «При том императоре, которого почти все народы почитали чувством страха, смешанного с любовью, родился Христос, среди всеобщего

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 44.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 49.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 216; пор.: с. 7-8.

мира и тишины, после того, как Август затворил ворота храма Януса. Римское государство было нужно для того, чтобы ученики Христа могли разойтись и проповедовать по всем странам, потому что *римские граждане везде имели обезопасенную свободу среди римлян*. ... Империя Октаавиана ... была освящена рождением в ней Христа и тем, что Христос согласился записаться в ревизию, приказанную Октаавианом, и таким образом стал римским гражданином»¹.

І далі, коментуючи католицьку, галікансько-протестантську і, побіжно, французьку романо-кельтофільську теорії переходу влади від римлян до франків, а також історію Константинового дарунку, Драгоманов згадує і працю Радульфа з Колумни (*De translatione imperii liber Radulphi Carnotensis, sive (at alii) Randulphi de Columna*), який продовжує лінію Орозія, стверджуючи: «Бог почтил Римську імперію, родившись при Октаавиане»².

Загалом же, констатує Драгоманов, заспокоєння світу Августом і Тиберієм вважалося церковними письменниками за приготування до пришестя Христа і як полегшення діяльності апостолів³.

Пізніше, уже за часів Пізнього Середньовіччя, Драгоманов знайде подібні ж підходи до сприйняття античності за часів Августа і в Данте – останнього поета Середньовіччя і першого поета Нового часу. В трактаті «*De Monarchia*» цей «ворог папства і феодалізму», «старий Гібелін»⁴ звернув свою увагу на величне минуле римського світу, і там шукав зразки для світу, у якому він жив, присвятивши всю другу книгу Римській імперії⁵.

Тут можна було б детальніше аналізувати характеристику цього трактату великого італійського гуманіста. Ми ж обмежимося тільки тим, що Драгоманов наближає його до ідей християнських авторів і тим самим відкриває широкі перспективи для дослідження шляхів і механізмів рецепції античної

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 113.

² Див.: Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 167 прим. 2.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 170 прим. 2.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 267.

⁵ Там само.

цивілізаційної спадщини видатними мислителями доби Відродження. Для Данте, який мріяв про всезагальний мир та єдність роду людського, вважає Драгоманов, цей ідеал став «реакцією на середньовічний військово-ієрархічний устрій¹», і знаходився цей ідеал тільки в Римській імперії під управлінням божественного Августа. Ця імперія виникла за божеською волею і освячена Богом. «Данте, – пише Драгоманов, – приводит не только доказательства, каких не чужд был и Орозий, напр., что Христос родился в Римской империи и записался в граждане римские, – он даже видит заслугу в том, что в Римской империи был судим Христос: для полноты искупления всего рода человеческого суд над Христом должен был произойти от имени власти, представляющей весь род человеческий. Данте приводит в доказательство того, что римское государство было установлено высшей властью, не только свидетельства Орозия и христианских писателей, но и чудеса, рассказанные Ливием, напр. падение щита с неба при Нуме, свидетельства Ливия, Лукана и т. п. язычников²».

Мир (*alma pax, pax romana*) являється однією з найхарактерніших рис Римської імперії³, про що йдеться зазвичай і в сучасній, у тому числі й вітчизняній історіографії⁴. Драгоманов прослідковує на конкретних прикладах поступову зміну оцінок римських античних авторів, які вони дають війні і мірові. Так, письменники часів Цезарів ще сповнені військового патріотизму, вважають призначенням Риму управління світом, «милувати підкорених і приборкувати погордливих» – наводить знамениті слова Вергілія (*Verg. Aen. 848*) Драгоманов⁵.

Але перед епохою Августа римлянам вже самим довелося прагнути миру, а тому й прославляли за цей мир Октавіана як миротворця, як нового Са-

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 267.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 267-268.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 256.

⁴ Ігнатьєва. Проблема «римского мира»... – С. 119-121.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 256 прим. 1. Там же див. весь уривок з Вергілія, цитований Драгомановим мовою оригіналу, латинською мовою.

турна¹. Поступово це бажання миру для себе переросло в бажання миру взагалі: «Сначала римляне желали мира только для себя; но скоро логический ход мыслей и влияние греческого гуманизма, который давно уже неблагоприятно относился к войнам, вступление в среду римлян провинциалов, которые по собственному опыту знали, что значит слава римского оружия, — породили строй мыслей, неблагоприятный войнам вообще²».

Драгоманов ще і ще наголошує серед інших чинників, які визначали зміну поглядів римських письменників і самих римлян, вплив грецьких ідей: «Вместе с развитием учений о мире как о более приличной человеку форме быта, чем война, вместе с тем, как действительное пользование миром давало почву для этих идей, стали изменяться, хоть не последовательно и отрывочно, и понятия о старой Римской республике, гражданских войнах и империи. Лоран, — зауважує Драгоманов, — верно подметил, что в то время, как талантливейшие римские историки, напр. Саллюстий, Т. Ливий, Тацит, полны узкого римского патриотизма, историки второстепенные³ склоняются к более гуманному, более широкому взгляду на вещи. То же следует сказать и о греческих историках, напр. Полибии, Диодоре Сицилийском, Плутархе. Это греки вложили римлянам мысль, что подчинение света Риму должно иметь целью соединение света единством интересов, господством закона, общим миром, одним словом — человечностью»⁴.

В результаті, починаючи з «віку Августа», римська література відходить від вихваляння завойовників в дусі староримського ідеалу: «... на завоевателей начинают смотреть, как на убийц и разбойников»⁵, «как на, — цитує Драгоманов слова Ювенала стосовно Ганнібала, — безумцев, которые могут нра-

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 257; пор.: Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6-7.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 257.

³ Тут Драгоманов має на увазі Веллея Патеркула і Флора.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 260.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 257, 258.

виться только мальчикам и служат темами для пустых декламаций»¹. Для римського суспільства часів переходу від республіки до Імперії війни здаються справжнім злом, якому треба покласти край. Драгоманов, ще у своїй дисертації про Тиберія, наводить слова Горація – найзнаменитішого поета римського народу, пише дослідник, – про війни, «ненависні матерям», і про те, що Рим має кинутися в руки того, хто зумів би війни ці припинити². При цьому, вказує Драгоманов, Горацій прямо вказує на Октавіана, приписуючи йому відновлення миру і ставлячи його ледь не вище олімпійських богів³. Якщо ж римські письменники продовжують бажати збереження панування Риму над світом, то не заради однієї тільки слави Риму, а заради миру і спокою всього цього світу⁴.

Для Флора (Flor. IV, 3) основна заслуга Августа – розумне впорядкування життя імперії. Драгоманов зауважує у цьому зв'язку: ««Счастье, — говорит Флор, — что среди таких смятений власть перешла к Октавиану Цезарю Августу, который мудро и искусно устроил тело империи, со всех сторон разбитое и приведенное в беспорядок: без сомнения, никогда бы части этого тела не могли сжиться и устроиться правильно, иначе как волею одного правителя, как будто душою и мыслью⁵». Навіть у Таціта Драгоманов бачить подібну тенденцію. Особливо яскраво вона проступає у промові римського полководця Церіаліса перед тревірами та лінгонами, цитату з якої дослідник наводить у власному, як це можна зрозуміти, перекладі: «Если бы римляне были изгнаны из Галлии, — да сохранят нас боги от такого несчастья, — что может произойти от того, кроме войн между народами! В течение восьми веков счастье и труд сплотили эту массу (compages), которая не может быть

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 257.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 265-266. Тут Драгоманов посилається на Овідія (Ovid. Fast. 1, 596) та Горація (Horat. IV, 15).

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 269.

разрушена без того, чтобы не погубить самих разрушителей¹».

Подібну думку, висловлену ще сильніше, Драгоманов знаходить, слідом за відомим бельгійським істориком і юристом Франсуа Лораном², і в Тертуліана (*Apolog. 32*): «Мы имеем особенное основание молиться за императоров и за всю Римскую империю, ибо мы знаем, что конец мира, со всеми бедствиями, которые должны ему предшествовать, задерживается только Римской империей. Моля Бога, чтоб он пощадил нас от зрелища этой катастрофы, мы тем самым молим о продолжении империи³». Слід зауважити, що увага Драгоманова до поглядів Лорана послугує приводом для закидів його опонентів, особливо Більбасова, щодо буквальному слідуванню київського дослідника поглядам бельгійського історика. Закидів, на нашу думку, не цілком справедливих. При неупередженному аналізі розгортанню думки самого Драгоманова, його самостійність і головне оригінальність у висновках здається цілком очевидною⁴.

Погоджуючись з думками як Таціта, так і Тертуліана, Драгоманов підсумовує, що дійсно період від V до XI ст. яскраво продемонстрував, що ніколи стародавній світ не користувався таким спокоєм, як за часів імперії, а джерела свідчать, що майже стомільйонне населення на всій території імперії користувалось жило у спокої. Сенека, Пліній, Страбон, Плутарх, Эпіктет, Флавій Вопіск (біограф імператора Проба), оратор II ст. Арістід – знову посилається Драгоманов на Лорана, – прославляють «римский мир»⁵. «Видиши

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 258-259, 259 прим. 1 з посиланням на Tac. Hist. IV, 74.

² Драгоманов посилається тут на: Лоран, Rome, 314. Мається на увазі третій том дев'ятнадцятитомного видання Laurent, F. Étude sur l'*histoire de l'humanité*. Gent, 1850. – V. 3. – P. 314. «У Лорана вообще можно найти полный указатель мирных доктрин древнего и нового мира: по вопросу о развитии учений о мире и братстве между народами, равно как и учений об отношении церкви к государству и обществу, сочинение Лорана может быть названо специальным» – Зауважує у примітці Драгоманов.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 259.

⁴ Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 31.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 259.

ли, – цитує Епікета на підтвердження своєї думки Драгоманов, – мир, кото-
рый устроил нам Цезарь: нет войн, нет сражений, нет огромных банд разбой-
ников, нет пиратов. Во всякий час можно пускаться в дорогу, можно путеше-
ствовать с востока на запад¹».

Разом з тим, зауважує Драгоманов, за принципами конституції вряду-
вання Октавіана нічим не відрізнялося від врядування Нерона і Доміціана, на-
віть у другій половині їх правління². І тут дослідник вдається до історичних
паралелей, які можна трактувати і як модернізацію історії, і як застосування
порівняльно-історичного методу. Полемізуючи з Г. Вебером в його негатив-
них оцінках переходу від Республіки до Імперії, він зауважує, що держава Рі-
шельє та Генріха IV ближче до державного устрою Римської імперії, аніж до
до республіки. Чому ж тоді, дивується Драгоманов, нові державні відносини,
встановлені на засадах рівності всіх верств населення перед державною вла-
дою, монархічна централізація, що розвинулася в новій Європі XVI і XVII
століття, оцінюються позитивно, а Римська імперія – негативно³?

Із наведених фактів можна було б зробити висновок про високу оцінку
Октавіана і самим Драгомановим. Проте в дійсності ставлення українського
історика до Августа було складнішим. З одного боку, він оцінює час Октавіа-
на як цілком логічний і історично обумовлений. Для нього, як і для Моммзе-
на, Август підводить риску під тривалим періодом революції, що тривав у
Римі від часів Гракхів⁴. Як уже зазначалося вище, з усіх римських авторів
тільки Лукан, на думку Драгоманова, виступає рішуче проти імперії в цілому,
включно з часами Октавіана. Для всіх же інших, – навіть для Таціта, – Август
скоріше благо, аніж зло⁵. Він відновлює старі добрі нрави і мораль⁶, що за-

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 259-260. Тут Драго-
манов використовує французький переклад Епікета, здійснений V.
Courdeveaux.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 13.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 33.

⁴ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 13.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 56.

⁶ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 57.

непали в останні століття Римської республіки, установлює мир як новий Сатурн¹ і навіть заповідає не розширювати межі імперії («невідомо через страх чи заздрощі» – цитує Драгомагнов слова Таціта²).

У своїх оцінках Августа науковець полемізує з поширеним у тогочасній історіографії та полемічній літературі зближенням постатей Юлія Цезаря та Наполеона I, і Октавіана та Наполеона III: «Сходство есть, но есть и разница, и, надо сказать, к невыгоде бонапартизма и Бонапартов³», – зауважує він. Політика Октавіана була прямішою і більш плідною для держави⁴. «Главная же разница бонапартизма и цезаризма, – констатує Драгоманов, – заключается в том, что бонапартизм есть узурпация после демократической республики, хоть и сильно дискредитированной во время великой революции террором, а в последнюю революцию лишенной доверия у городского населения июньскими днями и ненужной сельскому населению; цезаризм же есть тоже узурпация, но после аристократической республики и при том поддержанная массами городского и провинциального населения»⁵.

З іншого ж боку Драгоманов відзначає непослідовність, навіть боягузвіво першого римського принцепса – консерватора і революціонера, реставратора і новатора, принцепса сенату і трибуна народу, аристократа і демагога, римського патріота і космополіта водночас⁶. Особливо ці оцінки Драгоманова проявляється в його дисертації, присвяченій Тиберію. Засновник принципату для дослідника скромний і без значних талантів, розсудливий і обережний, не користувався ні симпатією, ні великою повагою в Римі: «Этот миротворец довольно повоевал на своем веку, довольно истребил и пограбил народа проскрипциями, столкнул многих соперников, но вовремя остановился, и

---

¹ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 257, пор.: с. 261 з посиланням на Флора.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 259.

³ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 288.

⁴ Пор., однаке: Драгоманов. Император Тиберий... – С. 7.

⁵ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 288.

⁶ Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 405.

притом тогда, когда это было и нетрудно»¹.

Та й інші характеристики, які Драгоманов дає Августу, зіткані із протиріччю: Октавіан вдавався до проскрипцій лише на догоду іншим тріумвірам; він не був «артистом в жорстокостях», на відміну від Марія чи Сулли, проте не зупинявся ні перед чим, коли хтось заступав йому дорогу². Він користувався найбільш антисоціальними елементами – солдатами, військом, якому дозволив проголосити себе розпорядником республіки і для задоволення потреб якого не зупинявся перед вбивствами і конфіскаціями майна і римських громадян, і італіків: «Но когда пали Брут и Кассий, Фульвия и Секст Помпей и наконец Антоний, – Октавиан явился миролюбивым», – констатує Драгоманов³.

Ставши принципом, він дбає про відродження староримської моралі, про підтримку різних верств римського громадянства, намагається приборкати свавілля війська, зберегти зовнішні атрибути Республіки, маскуючи ними своє єдиновластя: «Так искусный демагог Октавиан сохранял декорум староримского устройства и аристократизма, держась на остатках всех партий и симпатий, завещанных бурным временем Римской республики» – резюмує Драгоманов⁴.

Таким чином, Октавіан став заручником свого, за термінологією Драгоманова, стародумства, консерватизму, орієнтації на «консервативну партію», намаганням виправдати своє звання відновника старого Риму. Август не відповів у повній мірі на виклики епохи, хоча і заслужив собі ім'я відновника Риму, проте завдяки такій його політиці основна ідея революції зникла і розвиток її призупинився. Він та його наступник більше уваги приділяли належному управлінню провінціями, а не розширенню їхніх прав. Тому й слава Августа, його авторитет здається Драгоманову надмірними. Він зазначає, що

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 6-7, 96 прим. 5 з посиланням на біографію Августа у Светонія.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 7.

⁴ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 10.

римська література вустами Горація, Вергілія, Овідія занадто ідеалізувала Октавіана. При більш глибокому вивченні питання стає зрозумілим, що основна заслуга, яку постійно наголошують його симпатики – відновлення старого Риму та встановлення миру – затмрює для них все, що передувало цим подіям, в особливості – криваві і драматичні громадянських війни.

4.2. Дослідження Михайлом Драгомановим давньоримського суспільства за часів правління імператорів династії Юлій-Клавдій.

Із власне історичних досліджень Михайла Драгоманова на античну тематику особливо виділяються дві його дисертації: «Император Тиберий (Рассуждение pro *venia legendi* M. Драгоманова)» та магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Обидві вони, як уже було сказано вище, викликали полеміку і заперечення в тодішній вітчизняній історичній науці, обидві вони були настільки новаторськими для цієї науки, що ще й сьогодні викликають співчутливі відгуки і високу оцінку в наукових колах антикознавців.

Можна погодитися з висновком Е.Д. Фролова, що «Магистерская диссертация Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (Киев, 1869) – ценное историографическое исследование, содержащее обстоятельный разбор взглядов на Римскую империю, высказывавшихся в древности и в новое время. Драгоманов связывает эти взгляды с общими присущими той или иной эпохе историко-философскими воззрениями, в русле которых складывалось мировоззрение соответствующих писателей и ученых. Критическую линию, идущую от Тацита, Драгоманов обвиняет в антиисторизме, в неумении взглянуть на историческое развитие иначе, чем с абстрактно-морализирующей точки зрения. Со своей стороны, он высоко оценивает историческую роль Римской империи, сумевшей, при всем несовершенстве своей конституции, объединить различные народы древности в рамках одного государственного единства, на основе единой античной цивилизации»¹.

Але такий висновок, особливо щодо оцінки Драгомановим Римської імперії, можна поширити й на інші праці київського вченого, присвячені античній проблематиці. Окрім питання в них висвітлюються глибоко і оригіналь-

---

¹ Историография античной истории... – С. 137-138. Пор.: Петречко. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії... – С. 5, 7-8; Ігнатьєва. Судження римських істориків про імперію ... – С. 186.

но. Ми вже розглядали його визначення сенсу римської історії, оцінки Республіки та імперії, дослідження окремих аспектів античної історії взагалі і римського її розділу в особливості. Тут же розглянемо оцінки Драгомановим принципату Тиберія і домінату часів реформ Діоклетіана та Константина¹.

Перш за все, важливо підкреслити, що молодий київський вчений при написанні своєї основної праці з першого позначеного питання, тобто своєї дисертації *pro venia legendi*, був достатньо самостійним. При тому, що рецензенти В.О. Більбасов і В.І. Модестов вказували на його несамостійність, залежність від праць зарубіжних дослідників і навіть, хоча й без спеціальної аргументації, говорили про цілком plagiativний характер дисертації². Сам дисертант під час захисту погоджувався, що в його праці є окремі запозичення з досліджень Ф. Лорана, Ч. Мерівела, А. Тьєррі, які не супроводжувались необхідними посиланням³. Проте, як уже було показано нами вище, глибина осмислення проблем, сміливість у висновках, широта узагальнень дозволяють зробити висновок про самостійність дослідника. На користь висновку про самостійність дослідження свідчить і широке використання ним свідчень античних джерел, і цілком сучасної йому історіографії.

В оцінках принципів із династії Юліїв-Клавдіїв Драгоманов також виходить як із джерельної бази, так і з попередньої історіографії. Стосовно Октавіана Августа, який, власне кажучи, і започаткував принципат, ми вже сказали спеціально у попередньому параграфі даного розділу. Як було показано, у цьому питанні Драгоманов стоїть на позиціях тих дослідників, які намага-

¹ У вітчизняній історіографії найповніше питання принципату взагалі і принципату Тиберія досліджено О. М. Петречком в його кандидатській та докторській дисертаціях, див.: Петречко О. М. Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н. е. Автореф. дис.... канд. іст. наук. Львів, 1998; Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії... – С. 38, у фахових статтях та монографії: Петречко. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н. е. Львів, 2009. – 396 с.; Петречко. Оцінка Тиберія... – С. 103-107.

² Диспут приват-доцента Драгоманова... – С. 3-20; Бильбасов. [Рец.:] Вопрос об историческом значении ... – С. 1-5; Він же. Рим и Византия... – С. 293-308.

³ Див. про це: Гарнага В. Царський і республіканський Рим ... – С. 95.

ються об'єктивно і різnobічно характеризувати і особистість першого принцепса, і його справи, і роль у створенні новоримського суспільства. Але разом з тим (особливо чітко це проступає в дисертації *pro venia legendi*) для Драгоманова Октавіан у повному розумінні «золота посередність»¹. Він міг би, – вважає Драгоманов, – зацікавити дослідників як винахідливий суспільний діяч чи розумний консерватор, якби не був таким дріб'язковим, розважливим егоїстом². При цьому він умів здаватись законним та бути сильним, не ганяючись за титулами, умів не здаватись демагогом та солдатським диктатором в очах сенату³. В усіх цих характеристиках, які надає Драгоманов Августу, є певна поверховість, навіть белетристика. Але, по-перше, це характеристики лише попередні і не знаходять, як ми бачили в попередньому параграфі, свого розвитку в подальших його дослідженнях. Сам Драгоманов вважає за необхідне про це сказати наприкінці свого короткого нарису про Августа: «Считаем не лишним оговориться насчет тона, каким говорим об Октавиане. Тон этот может показаться не историческим, особенно если сравнить его с оправданием Тиберия, которое встретит читатель дальше. Но мы хотели только указать существенные черты характера Октавиана, чтобы оттенить Тиберия, человека по натуре далеко высшего, но не успевшего так мудро поставить себя и даже попавшего в злодеи. Если бы мы писали исследование об Октавиане, мы, разумеется, постарались бы найти в обстоятельствах жизни Октавиана возможное оправдание его, как ни трудно совладать с антипатией, внушаемой подобными натурями»⁴.

По-друге – вони вжиті Драгомановим лише для того, щоб підійти до його основної теми, до принципату Тиберія: «В семье такого-то практически мудрого человека возмужал и почти состарился герой нашего очерка – Тиберий Нерон Клавдий, его наследник»⁵. І дійсно, далі все дослідження рясніє

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 11.

² Там само.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 9.

⁴ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 97. прим. 14.

⁵ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 10.

посиланнями на античні джерела, на висновки нових авторів, висновками власними – хоча й не позбавляється белетристичного стилю. Дуже характерний зразок цього стилю наведено в якості підтвердження наших слів: «Знаменательная драма скрыта в коротком, почти целиком приведенном нами рассказе Светония о жизни отца нашего героя. Сколько горечи и боли душевной должно было накипеть в сердце этого гордого, честолюбивого аристократа, бросавшегося ко всем партиям, обращавшегося и к Цезарю, и к рабам, и к сброду Секста Помпея, принижающегося из честолюбия, но которого гордость прорывалась при случае и который кончил тем, что пристал к гуляке М. Антонию и уступил жену мещанскому императору! В существенных чертах характер сына его похож на отцовский, но сыну выпала другая судьба, доставившая ему еще больше горечи, – случай свел его с домом Цезарей»¹.

У такому стилі Драгоманов змальовує, а вірніше – переповідає життя Тиберія до набуття ним найвищих повноважень: «Вот жизнь нашего героя до тех пор, пока он сделался, как обыкновенно (хотя неточно) говорится, императором. Жизнь эта далеко не может называться счастливою и должна была бросить мрачные тени на его гордый характер»². І тільки після цього автор виявляє певну самостійність в оцінках. Він говорить про упередженість римських письменників, які називають Тиберія тираном, проте не бачать взаємозв'язку його характеру з обставинами життя³. Нагадує про необхідність психологічного аналізу історичних особистостей, що почало практикуватися лише під впливом новітніх поглядів на історію: «Только иногда гениальный Тацит, – зауважує Драгоманов, – останавливается в раздумье над своим загадочным и мрачным героем и иногда, то в виде толков народа о нем, то в виде приведенного уже недоумения – почему Тиберий, зная, как хорошо быть великодушным, был мрачным тираном – заглядывает в душу Тибера и угады-

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 12.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 19.

³ Там само.

ваєт ее инстинктом художника, а в большей части случаев сам Тацит смотрит обвинительно на своих героев»¹.

У відповідності з цими новітніми поглядами Драгоманов змальовує психологічний портрет свого героя. При цьому дуже показовою нам здається ремарка, якою супроводжує цей свій намір Драгоманов, що лише художнику під силу поєднати прямо протилежні риси характеру та дій людини, і лише художник в змозі відійти від будь-яких упереджених поглядів. Як про зразок Драгоманов говорить про Пушкіна, який, ознайомившись із твором Таціта, дійшов висновку, що Тиберія було обмовлено, а насправді він був людиною з величною душою². Слід сказати, що такий погляд, погляд художника, зберігається у Драгоманова практично до кінця його дисертації. Справедливими, отже, хоча й не цілком, можуть здаватися вже згадані зауваження рецензентів.

Але спробуємо з'ясувати психологічний портрет Тиберія. Драгоманов нагороджує його цілим рядом характеристик. Тиберій гордий і честолюбний і разом з тим обтяжений залежністю від Августа, усвідомленням своєї вторинності по відношенню до власних нащадків останнього: «Тиберий мрачно смотрел на них и Октавиана; они и Октавиан не доверяли ему»³. У Тиберія пристрасна натура, яку обурює практичність Октавіана. Звідси – роздвоєність його особистості, яка й була головною причиною викривлення його натури⁴. Драгоманов наводить численні приклади такої роздвоєності Тиберія, з неї він виводить підозрілість імператора, відлюдькуватість і замкнутість у собі, відсутність друзів і уподобань, презирливість до людей⁵. Особливо Драгоманов, базуючись на свідченнях Таціта і Діона Касія, наголошує на потаємності Тиберія: «Очевидна аффектация в такой скрытности; это уже не практически мудрая скрытость Октавиана, это какая-то игра с самим собою и с окружаю-

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 19.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 99 прим. 45.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 20.

⁴ Там само.

⁵ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 23.

щим, игра, наклонность к которой вызывается тесными обстоятельствами у страстной, артистической натуры, от природы, может быть, прямой»¹.

Ці риси характеру Тиберія, – особливо потаємливість, – повинні були допомогти йому приховати якості, які могли викликати підозру спочатку Октавіана та його нащадків, а потім і всіх, хто міг становити загрозу – погорду й марнославство: «По реакции своему унижению, из зависти, он должен был пренебрежительно смотреть на почести и отличия, не переставая в то же время желать их, скрывая это желание и, быть может, пренебрегая и собственное унижение, и тщеславие. А когда наконец Тиберий занял опять действительно высокое положение, он слишком долго был унижаем и сам унижался, чтобы принимать прямо, без горькой мысли и с непосредственно наивным удовольствием показываемое ему уважение»².

На завершення ж психологічного аналізу особистості Тиберія Драгоманов констатує: «Надеемся, мы показали, что угрюмая недоверчивость, аффектированное притворство и таинственность, скрываемая гордость и не выдерживаемое смирение и пренебрежительная ирония в обращении с людьми должны были необходимо развиться в душе Тибера. Душа эта от природы была способна к привязанностям, жаждала их и страдала от их отсутствия, но, гордая и честолюбивая, легко была способна озлобиться в той среде, в какой прожил Тиберий целых 50 лет. Смеем надеяться, что после нашего анализа читатель не удивится, сказав с Тацитом: «В девятый год правления своего Тиберий *вдруг* стал жесток» и не свернет всего зла на Сеяна, как Тацит. Читатель, если и назовет Тибера *злодеем* вместе с древними и новыми резонерами, то по крайней мере поймет, почему он стал таким, увидит также, что *злодеяния* должны были прежде всего доставлять страдания самому Тиберию»³. У цьому, серед іншого, й проявляється самостійність здійсненого дисертацій-

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 22.

² Там само.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 25.

ного дослідження Драгоманова. Самостійність, яку не розгледіли його рецензенти.

Ще одне виявлення такої самостійності в судженнях проступає в намаганнях молодого вченого підійти, як він любив говорити, історично до проблеми принципату Тиберія, в його теоретичних узагальненнях, в його відході і від присудів письменників римських, і від висновків нових дослідників.

Ці теоретичні узагальнення помітніші у його праці з історії жіночого питання в Римі. Проте і в дисертації, присвяченій принципату Тиберія, вони проявляються яскраво. Приступаючи до аналізу заявленої теми, він постійно уточнює психологічний портрет Тиберія, розмірковує над проблемами пізньої Римської Республіки, звертається до постатей Цезаря і Августа, апелює постійно при цьому до джерел – і все це він здійснює в уже згаданому стилі: де-що навіть белетристичному. Його картина сходження Тиберія до принципату динамічна, хоча може здатися і дещо ескізною. Так, змальовуючи ситуацію в Римі після смерті Октавіана, Драгоманов пише: «Погиб один соперник, другий, Германік, був далеко – Тиберию открывалось наконец давно желанное *первенство* (*principatus*). Что привлекательного представляло оно для Тиберия почти на старости лет? – на это вряд ли он сам мог отвечать. Он был слишком стар и помят жизнью, чтоб его, как Юлия Цезаря, могло манить пылкое честолюбие; да и времена были не те: тогда еще не затих шум борьбы партий, и Рим еще не устал от завоеваний»¹.

Драгоманов постійно протиставляє Тиберія Августу в психологічному, особистісному відношенні: він не був холодний, як Октавіан – його не міг захоплювати механізм дріб'язкових інтриг та навіть ідея порядку, до якої, – припускає дослідник, – підносився Октавіан; на початку правління він хоч і працював для республіки, але він був правий, коли називав свою службу важким тягарем, він і збувся, зрештою, від нього, виїхавши на Капрі².

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 25.

² Там само.

Тиберій весь зітканий з сумнівів, він і зневажає владу й почесті, і прагне їх. «Да и как было не стремиться быть деспотом вся кому, имевшему случайное право на то в таком обществе, как тогдашнее римское? Никто не видел и не помнил республики, говорит Тацит. Это, положим, и не совсем справедливо: сенат помнил республику, он, может быть, и попытался бы восстановить ее, как попытался по убиении Калигулы. Но массы совершенно охладели к республике, сам сенат отвык от нее и не мог подумать о восстановлении ее, когда Октавиану был готовый наследник, человек недюжинный и властолюбивый»¹.

Октавіан усе життя, а особливо в якості принцепса, розігрував комедію. «Тиберию, – пише Драгоманов, – предстояла та же комедия, какую играл Октавиан; только разыграл он ее, сообразно своей натуре и прежнему положению, мрачно, с угрюмой подозрительностью, с меньшей ловкостью и в то же время, может быть, с большей искренностью»².

Обставини життя, особисті психологічні риси, риси характеру і стан римського суспільства обумовлюють його поведінку і його дії під час сходження до влади і в цій владі. «Ему самому как-то горько и странно должно было получать власть на закате дней, после всех жизненных невзгод и притом ту власть, которая гнала его когда-то, которой законности он не мог признавать. И в то же время гордость и раз принятное направление заставляли его подозрительно искать врагов, заставляли в каждом слове вельмож, в каждом движении лица видеть преступления – и затаивать их в душе своей. Если с такой точки зрения посмотреть на отказ Тиберия от власти при упрашивании его сенатом (т. е. если видеть в нем не одно только пошлое притворство), эти сцены, особенно в драматическом рассказе Тацита, представляют чрезвычайный психологический интерес»³.

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 25.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 26.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 29.

Рецензенти, як уже згадувалося, дорікають Драгоманову його несамостійністю, залежністю від зарубіжної, не-російської історіографії. Насправді ж Михайло Драгоманов дійсно добре обізнаний з історіографією Римської імперії, що особливо помітно в його магістерській дисертації. Але при цьому він просто враховує судження попередників, вільно орієнтуючись у розмаїтті наявних досліджень. Враховує, але не залежить від них у своїх висновках.

28 Висновки – ось що найважливіше в антикознавчих студіях Михайла Драгоманова. Так, оцінюючи перші роки принципату Тиберія, він пише: «Эта полууприворная умеренность перед республиканскими традициями выступает чрезвычайно характеристично в первые годы правления Тибера. Дион Кассий, Светоний, а за ними и Шампань говорят, что причиной тому был страх легионов и Германника, и называют эту умеренность просто притворством. Но она вытекает, по нашему мнению, из характера Тибера и даже его полуреспубликанского образа мыслей и не нуждается в объяснении внешними причинами. Тон, каким рассказывает Тацит об этой умеренности, нисколько не противоречит нашему мнению, хотя народ в Риме, сравнивая императорское положение Тибера с его умеренностью, прямо говорил, что Тиберий смеется над бессильными и безоружными патрициями и плебеями»¹.

Аналіз перших років принципату Тиберія дозволяє Драгоманову зробити ряд нетривіальних висновків. Тиберій в його зображені поміркований у почестях і ревний у справах. Навіть хворим він з'являється в сенат. Дбає про громадські споруди, і не було практично жодної громадської будівлі яку би він не відремонтував, або не прикрасив². Особливо пильно він стежить за судом: «Чуть слышал он, что может быть произнесен несправедливый приговор, он приходил в трибунал, где садился в углу, чтобы не согнать претора с курульских кресел, напоминал судьям о законе, религии и преступлении. Многое решалось в его присутствии наперекор проискам и желаниям сильных, го-

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 29-30.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 30.

ворит Тацит, – это поддерживало беспристрастие, зато исчезла свобода¹ ... К сожалению, Тацит и Светоний, рассказывая об этом, не представляют должных подробностей, по которым бы можно было судить о необходимости в то время монархической опеки»² – констатує Драгоманов і додає, що діючи таким чином силою монархічного впливу, Тиберій вмів зберігати республіканські форми і не користувався перевагами свого становища³.

Ця гра в республіку, яку започаткував ще Октавіан Август⁴, виявляється і в намаганні принцепса зберігати свободу слова, свободу думки: «Он говорил, – пише Драгоманов, посылаючись на біографію Тиберія у Светонія Транквіла⁵, – что в свободном государстве и язык, и мысль должны быть свободны. Он говорил в сенате, как бы желая самого себя успокоить: «Если кто-нибудь говорит обо мне дурно, я постараюсь ему дать отчет в моих словах и поступках; если он будет упорствовать в своем мнении, я буду ненавидеть его в свою очередь»; ... Предупредительные *patres conscripti* требовали, чтоб им доложено было о виновных пасквилистиах. Тиберий отвечал: «У нас не настолько свободного времени, чтоб мы могли брать на себя еще больше дела; если вы откроете это окошко, вы ничего другого и делать не будете: к нам принесут под этим предлогом все частные ненависти»⁶.

Навіть закон про образу величності, знаменитий, введений ще Августом *lex laesae majestatis*, не відразу застосував Тиберій, коли йшлося про образу його особисто. На перших порах він вимагав переслідування за цим законом тих, чиї слова чи дії стосувалися величності Октавіана, і навіть застерігав сенаторів про все майбутнє зло від цього закону⁷.

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 30.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 100 прим. 62.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 30.

⁴ Див. щодо цього з великого розмаїття досліджень особливо: Машкин. Принципат Августа.... – 688 с.

⁵ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 100 прим. 65.

⁶ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 32.

⁷ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 32.

Дуже точно Драгоманов підмічає конфлікт, що визріває в стосунках Тиберія і сенаторів. «... Для сенаторов было что-то зловещее в этом поведении Тибера, и, быть может, чем добросовестнее он исполнял должность *главы государства*, тем более. Самая умеренность Тибера и обращении с сенаторами была для них зловеща, по обычной тиберийской аффектации¹... Сенаторам неловко было от такого обращения Тибера: его скромность была возмутительна (как называет ее и Тацит), в ней слышалось пренебрежение. А между тем таково свойство рабских положений, что хотя бы деспот и показывал отвращение к раболепству, оно все растет. Сенаторы как бы сами отдавались в руки Тиберию²... Так резко рисуется угрюмая фигура Тибера, пренебрежительно играющего роль умеренного среди раболепства сената, подставляющего ему головы. Чем больше было личины свободы, говорит Тацит, тем унизительнейше грозило рабство. Тиберию еще не хотел пользоваться предупредительностью сената; но стоило захотеть ему, стоило только не останавливать доносов, – и сенат осудит на смерть одного за другим своих членов за оскорблечение величества»³.

І дійсно, дуже швидко розпочнеться той період принципату Тибера, який часто називають початком доби терористичного режиму⁴. Драгоманов у цьому зв'язку знову згадує Лорана, який вважав, що Тиберій відкриває собою ряд «імператорів-чудовиськ». Пристяючи до його думки, він разом з тим ставить питання: де ж причина того, що ці імператори-чудовиська могли лютувати, доходити до безтями? І сам же відповідає, спираючись на свідчення античних джерел та вияви рецепції античної спадщини в європейській науці і культурі подальших століть – з часів самих цих імператорів-чудовиськ такою причиною вважається розбещеність римського суспільства: «Этот ответ слышите от всех: от моралистов-сатириков, от писателей-богословов, от памфле-

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 30.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 31.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 32.

⁴ Див., напр.: Вержбицкий К.В. Римлянин эпохи террора ... – СПб., 2001.

тистов XVIII века, от поклонников теории безусловного прогресса и миссии народов. Что же такое это развращение и какие его причины?»¹.

У відповідях на це питання проступає ще одне свідчення на користь самостійності Драгоманова. Він багато, і при тому в усіх своїх працях з історії римського суспільства, розмірковує над своєрідністю тлумачення цього розбещення римського народу усіма, перерахованими ним у дисертації *pro venia legendi* моралістами-сатириками, письменниками-богословами, памфлетистами XVIII ст. А ми ще додамо до цього списку: взагалі античними авторами різних поглядів і жанрів, варварофілів і германофілів особливо, – аж до його сучасників, включно з Наполеоном III та Теодором Моммзеном, що особливо детально аналізується Драгомановим у його магістерській дисертації².

Вступає тут Драгоманов в полеміку, хоч і непряму, і з історико-матеріалістичним вченням, що саме в цей час активно поширювалося в Європі, в Російській імперії. Це випливає з розлого відступу теоретичного характеру, в якому молодий вчений декларує свої теоретичні уподобання. Цей відступ заслуговує на те, щоб його навести максимально повно. «Если историю, – пише Драгоманов, – строить искусственно логически, если видеть в ней диалектически и *a priori* выведенные ступени, или моменты общечеловеческого развития, – можно успокоиться таким объяснением, что известный народ, исполняя свою миссию, доходит до апогея своего развития и потом разворачивается. Видя в римской истории внешний факт – завоевание мира и потом разрушение Рима варварами, обыкновенно и говорят, что первое было миссией Римской республики, исполнив которую, она, несмотря на развитие цивилизации, впала в агонию, перешла в империю и стала добычей варваров. Такой взгляд, произнося суд над известным отделом истории, обыкновенно слишком возвышает одно время или народ за счет предыдущего и последующего, а это последнее слишком унижает в пользу сменившего его. Но историк должен

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 32-33.

² Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 27-28, 113 – з критикою оцінок Орозія, 12-125 – Сальвіана, 135-136 германофілів.

уловить жизненную преемственность явлений в жизни каждого *народа* в отдельности, не подчиняя их заранее никаким логическим и моральным определениям, не втискивая его в рамки так называемой общечеловеческой жизни. Всякое общество, во всякое время, стремится к возможному удовлетворению потребностей всякого члена. Такое или иное понятие о потребностях, такие или иные обстоятельства, завещанные прошедшим, дают такой или иной склад общественной жизни. У каждого народа в отдельности происходят колебания при стремлении к прогрессу. При этом если известный порядок держится, то потому только, что соответствует известным потребностям общества, хотя бы с некоторых сторон он был и хуже прошедшего и был односторонен, сравнительно с нормальным порядком. Историк должен определить, что считалось в данное время необходимым для счастья жизни (идеал времени), каким образом возможно было удовлетворение потребностей в данное время для отдельных личностей (с подавлением ли свободы других или без него) и для общества, причины такого или иного развития потребностей и соответственного им общественного устройства. Для того же, чтобы произнести суд над временем, историк должен брать во внимание, в какой мере способствует или препятствует понятие о потребностях и устройство общественное данного времени развитию их в будущем, т. е. достижению возможного счастья жизни для каждого лица»¹.

Виходячи з таких теоретичних позицій, Драгоманов і намагається відповісти в своїй дисертації на питання, яким чином утримувались при владі деспоти-імператори, чому римське суспільство розбестилось до того, що вважало життя при деспотизмі за норму, і яким потребам суспільства задовольняли імператори, а яким перешкоджали².

Перш за все він зауважує проблему джерел, їх неповноту, що значно утруднює з'ясування сутності принципату Тиберія, оскільки давні анналісти практично не заглиблювались у внутрішні причини явищ, які вони описували,

---

¹ Драгоманов. Імператор Тиберій... – С. 34.

² Драгоманов. Імператор Тиберій... – С. 35.

а мали свій особистий, не соціальний, погляд на події¹. Діон Касій і Светоній Транквіл у всьому готові звинувачувати винятково Тиберія. Навіть Тацит («СамТацит» – пише шанобливо Драгоманов²) бачить зовнішній бік подій, з риторичної точки зору, чому дослідник наводить відповідні приклади.

Тут, у зв'язку з характеристикою Таціта як історика, Драгоманов рішуче розходиться з попередньою історіографічною традицією, яка характеризувалася майже беззастережним пістетом перед дійсно видатним римським істориком. У цьому київський дослідник не був поодиноким. Як справедливо зауважує один з кращих російських фахівців у цьому питанні К. Вержбицький, він тут слідує у руслі тієї лінії, яка йшла від Моммзена-Зіверса і яку у Франції поділяв Ф. Фабіа, а в Англії У. Донне³. Драгоманов дозволяє собі у зовсім ще молодому віці, при написанні своєї першої дисертації піддати критиці авторитет Таціта: «Конечно, и поучительная и риторическая цель истории имели течение в свое время: она все-таки побуждала к сохранению следов прошлого, все-таки представляет известную степень обобщения, сортировки фактов. Но если всякое обобщение представляет прогресс в развитии теоретических способностей писателей, необходимом для разумения жизни – науки, то в тоже время оно значительно затемняет вопрос, давая последующим поколениям готовые термины и – еще хуже – отбрасывая факты, не подходящие под взгляд – теорию. Особенно это можно сказать о морально-риторических целях истории у древних. При своих взглядах на задачу историка, мог ли Тацит с сознанием и полно представить внутренние причины исторических явлений описываемого им времени? И то огромное значение, которое приобрел он в новейшее время, приобретено им как бы помимо его воли: как мыслитель-теоретик он древний ритор и моралист-резонер и только; как художник он историк в настоящем смысле слова. Только гениальный инстинкт Тацита, о котором мы не раз имели случай упоминать, заставляет его проговариваться, среди древнего

---

¹ Там само.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 35.

³ Вержбицкий. "Анналы" Тацита ... – С. 311.

резонерства и приписывания всех перемен личностям, такою фразою: а может быть, на все в мире есть периоды и нравы меняются, как времена»¹.

Проте неможна сказати, що Драгоманов, критикуючи, відкидає свідчення Таціта. Великий римлянин приковує до себе його увагу, і київський вчений визначає завданням для себе дослідити римське суспільство на основі його свідчень визнаючи, що все-таки серед римських істориків, кращого аніж Таціт немає, і тому завдання вченого полягає в тому, щоби саме на основі роботи Таціта вивчити особливості часу Тиберія і по можливості пояснити їх². І не тільки часу Тиберія, додамо ми. Майбутня магістерська дисертація Драгоманова, її тема і задачі вимальовуються в цих словах молодого вченого, який і захищає то дисертацію лише для допуску до читання курсу!

Від цього теоретичного відступу міняється навіть стиль дослідження. Воно стає менш белетристичним, більш науковим та ретельним. Він аналізує представлене Тацітом римське суспільство, не тільки для того, щоб з'ясувати погляди римського історика, а й для дослідження визначеної теми – принципату Тиберія.

Аналізуючи працю Таціта, Драгоманов зазначає, що на кожній сторінці відчувається слабкість суспільного духу того часу, або іншими словами, політична пасивність. Саме це і є суспільним розбещенням та головною причиною свавілля імператорів. Для деспотичного свавілля, при напів-республіканських формах правління, необхідні люди, які готові до виконання наказів деспота, а головне потрібно, щоби маса терпляче ставилась до виконання цих наказів³.

Драгоманов ставить питання: звідки в Римі взялися слуги деспотів, і як розвинулася політична пасивність в римському суспільстві⁴? В пошуках відповіді він звертається до аналізу самого перебігу римської історії. Ми вже наводили оцінки, які даються Драгомановим щодо цього. Тут, таким чином, ви-

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 35-36.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 36.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 36; пор. С. 47.

⁴ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 37.

значимо лише головні положення, які необхідні для з'ясування поставленого вище питання.

Драгоманов бачить в римській історії не стагнацію, а історичний розвиток, в якого є певні етапи. Перший етап – це, як він пише, епічний час, коли особистість не виділяється ні своїми бажаннями, ні інтересами, не розвинуті ані розумові, ані матеріальні потреби¹. Цей час припадає на царську добу. Тоді з'являються зародки аристократії і плебсу, з'являються військовополонені раби, а загалом люди живуть у патріархальній простоті та рівності. З часом влада царів підупадає і юридично оформлюється аристократична республіка – другий етап. Аристократію в цей час складають дійсно кращі люди: «Аристократизм дает развиться высшим потребностям, развивает известное благородство; в аристократии начинает развиваться личность. Аристократия дорожит республикой, политическая свобода для нее высшее благо, принесение себя в жертву государству – высшая добродетель. ... Это время Коклесов, Сцеволл, Курциев и т. п. В лице какого-нибудь Манлия Торквата принцип *гражданской нравственности* доходит до крайности, до некоторого помешательства»². По відношенню до іноземців та інших станів аристократія керується крайнім егоїзмом, «егоїзмом римського сенату» оскільки аристократія тяжіє над нижчими прошарками і при цьому не лише політично, але й громадянськи та економічно³.

Звідси Драгоманов виводить початок боротьби партій, яку він загалом оцінює високо. Прослідкуємо основну думку дослідника щодо цього. За його словами, боротьба партій призводить до індивідуальної діяльності, честолюбства, яке розкладає становий дух і доволі часто призводить до тиранії. При цьому плебс (тобто частина народу, яка добивається громадянської рівності) мало дорожить політичною свободою, добиваючись передовсім задоволення

---

¹ Там само. Пор.: Драгоманов. Вопрос об историческом значении... – С. 15 наст; Драгоманов. Государственные реформы Диоклесиана... С. 142.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 37.

³ Там само.

насущних потреб – яскравий доказ для Драгоманова того, що первісна свобода ґрунтуються головним чином на недорозвиненості побуту¹.

Політична боротьба в Римі республіканської доби призводить до зрівняння громадянських прав плебеїв з патриціями, і замість патриціїв та плебесу з'являються нобілі та плебеї. Рим прагне завоювати світ, у аристократії є вихід для самолюбства, для плебеїв війна – це зайнятість та хліб. Це призводить до пограбування провінцій і дискримінації союзників, збагачення нобілітету і зубожіння плебесу².

В той же час ускладнюється й суспільне життя. Громадські справи вимагають все більшого розвитку. В масах (услід за аристократією) розвиваються потреби, і видатні особистості отримують все більше засобів для їх задоволення; безодня між більшістю і меншістю стає все глибшою. Крім аграрного³ виникає ще й союзницький питання. Тут Драгоманов багато і цілком аргументовано говорить про найяскравіші прояви боротьби за розв'язання цих питань, в яких і здійснюється зрівняння в правах союзників та часткове послаблення земельної проблеми. Брати Гракхи і їх реформи, спрямовані на відродження могутності Риму, гинуть під схвальні вигуки навіть таких достойних громадян, яким був Сципіон Африканський⁴, навіть основної маси плебесу, незадоволеної його симпатіями до союзників⁵. Лівій Друз теж гине від руки невідомого вбивці за вирішення аграрного і союзницького питання водночас.

Зрозуміло, констатує Драгоманов, що зрівняння в правах не могло йти легальним, республіканським шляхом, що стара держава мала впасти серед громадянських війн⁶. Реформатори і просто честолюбці звертаються до підко-

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 38.

² Там само; пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 144.

³ Про аграрне законодавство в оцінках Драгоманова див.: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 12, 194, 197-198, 200-201, 299; пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 144.

⁴ Про Сципіона у Драгоманова див. також: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 140, 169, 217-218, 295.

⁵ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 145.

⁶ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 144-145.

рених народів – Друз, Сульріцій Руф, Марій, Сулла, Катіліна, Серторій і, нарешті, Юлій Цезар а за ним Октавіан Август. Проте не зустрівши в підкорених «аристократичної пружності», вони стають самовладними і з почуття самозбереження оточують себе військом.

Протидія особистому честолюбству в партіях, навіть у аристократії, стає все слабшою. Борці за партію непомітно перетворюються на борців за честолюбство, в агітаторів: «Время падения древних республик, – пише Драгоманов, – время агитаторов и *развращения* представляет такое богатство и разнообразие сильных личностей, какого не представляет *добродетельное* время и которое дает такой драматический интерес истории последних дней республик. Много нужно развития умственного и длинный путь цивилизации, чтобы массы не оказались пассивными перед такими людьми. А римский плебс, мы видели, никогда, собственно говоря, не был развит политически. Лишь только аристократы стали заискивать его, он продал ненужную ему республику за хлеб. В довершение, развитие цивилизации стало отвлекать от общественных дел много развитых и талантливых людей. В прежнее время занятие ими составляло высший интерес *гражданина*, не только его обязанность: иначе нечего было делать его голове. Теперь явились *личные* высокие наслаждения – науки и искусства. Цицерон похвалил гражданина Катона за то, что он не хотел пережить республиканской свободы, но сам утешал себя гуманными занятиями»¹.

На завершення ж Драгоманов підсумовує, що саме ця загальна перевага особистих цілей над суспільними, за потреби внутрішнього миру і висуває імператора Октавіана². Плебс залишається у виграші, пролетаріат отримує хліб (хліб і видовища, сказати б краще!). Аристократи опинилися в двозначному становищі, оскільки демагоги, а потім імператори із своїми помічниками, самі також в основі своїй аристократи, могли знущатись над ними скільки б того

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 38; пор.: Драгоманов. Государственные реформы... – С. 145. Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С.12, 302, особливо 304-306.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 39.

забажали: «До Каракаллы почти нет ни одного императора, который бы не стеснил политических прав аристократии ...», – зауважує Драгоманов¹.

Проте виникало питання, чи дійсно Рим імператорський у всіх відношеннях гірше за республіканський, а для цього Драгоманов пропонує розглянути, які прошарки виникли у римському суспільстві у порівнянні з республіканськими часами².

Ми не будемо в даному випадку аналізувати погляди Драгоманова на Римську республіку, на римське суспільство республіканської доби. Зауважимо тільки, що він і тут рішуче віходить від висновків і присудів Таціта, взагалі аристократів-моралістів та «стародумів» (як древніх, так і нових), зауважуючи, що, як стародавній ритор-мораліст, Таціт не міг надати необхідної кількості різноманітних подробиць, піддати аналізу душі раболіпних сенаторів та деспотичних імператорів і проникнути у їх спонукання, уявити в повній мірі чинники їх деспотизму та догідливості³.

Драгоманов багато і оригінально говорить з цього приводу. Логіка історичного розвитку неухильно підштовхувала римське суспільство до втрати політичної свободи, до виродження народоправства, до появи агітаторів і демагогів, політичних вождів тощо: «Развитие честолюбия, развитие личности при политической неразвитости масс всегда облекается в грязные формы. При политической неразвитости народа все, кто, или по рождению, или по энергии натуры, должен принимать участие в общественных делах, извращаются; инстинкты, прирожденные человеку, следовательно вполне законные, страх за свою личность и желание личного возвышения, принимают тогда грязные формы, Последует ли из этого, что такой порядок вещей, когда массы принимают участие в общественных делах, – представляет только падение? На это теперь вряд ли кто ответит положительно. Наконец всякий эгоист, демагог,

---

¹ Драгоманов. Государственные реформы... – С. 146.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 39.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 40.

требуя у маси почестей, должен же давать ей что-нибудь взамен такое, что удовлетворяет ее потребностям»¹.

З цього Драгоманов робить логічний, на його думку, висновок: «Если так неповерхностно посмотрим на агитаторов, этих *символов гниения Рима*, взгляд на них изменится. Должен измениться он и на Римскую империю»².

Не може не захоплювати небачений в тодішній російськомовній історіографії пафос, з яким Драгоманов вибудовує свою характеристику Римської імперії і першого її періоду, тобто періоду принципату, як спадкоємиці республіканської демагогії. Він робить висновок, що Римська імперія, являючись спадкоємицею республіки, має всі її вади та заслуги і, будучи егоїстичною особистою тиранією, тримається при цьому завдяки масам у той самий час, як республіка трималась на аристократії та придушенні плебесу і провінцій. Як тільки Рим припинив бути становим, міським і почав перетворюватись у державу, республіка впала. Це, на думку дослідника, свідчить про те, що на великих територіях республіка і політичні свободи можуть існувати лише за умови значного розвитку цивілізації³. Не дивно отже, що за радянської доби антико-знатні праці Михайла Драгоманова не перевидавалися жодного разу. Та й ім'я його в історіографії зустрічалося не часто. Для нього логіка історії часів Юлій-Клавдіїв, – та й практично всього періоду принципату, – підкорена справі урівняння в правах усіх вільних станів і народів в межах Римської імперії. Трагедія ж цього процесу полягала в тому, що давньоримська держава, яка утворилася в результаті завоювань, так відрізала жменьку людей від довколишнього світу, що з усіх боків відкрилася поряд з ним безодня – солдати, чернь, провінції, раби: «Дело уравнения, – пише Драгоманов, – сопровождалось кровью, потому что такие дела, при таких обстоятельствах без крови не производятся. Аристократия, старый Рим пал. С падением аристократии представилась возможность становиться во главе правления людям ничтожным,

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 41.

² Там само.

³ Там само.

исключительно дурным по натуре, становившимся дурными еще более вследствие исключительного положения. Они подымаются вверх посредством денег, легионов, наследства, чего не могло случиться в аристократической республике. Присутствие-то этих людей во главе правления и дает такой дурной тон Римской империи; но не надо забывать, что такие люди, как Калигула, Нерон и т. п., люди исключительные, что и при этом основа правления и их одинакова с основой правления и Веспасианов¹, и Константинов и т. п. добродетельных императоров»².

Драгоманов не робить винятку в цьому переліку і для «божественного Августа», заявляючи, що коли дивитися з точки зору юридичної, то нічого спільногого не знайдеш між ним та імператорами-деспотами, але все одно його слід до них зарахувати³. В нього є позитивні риси, але ж позитивні риси є в усіх, чи майже всіх – Тиберія, Клавдія, Доміціана; «сам сумасшедший Нерон – демократ … Мрачная сторона императорского Рима – политическая пассивность; она-то извратила Тиберию, довела до помешательства Калигулу»⁴.

Але в Імперії є й світлі для Драгоманова риси, оскільки і в імперії можна побачити демократизм, початки космополітизму та громадської рівності: так чи інакше, але деспоти були представниками цих ідей. Якщо імперія є загибеллю для політичної свободи, то вона перш за все є падінням староримського вузького аристократизму, від цього вона і впала на аристократію придушивши її, – констатує Драгоманов⁵.

Ось тому і потрібно критично ставитися до наших джерел, навіть до Таціта: «… надо смягчить тоны, какими рисует Тацит раболепство и доносы в империи, а особенно тот вывод, какой делают по Тациту поборники мнения о

¹ З приводу Веспасіана і його оцінок у Драгоманова див.: Драгоманов. Государственные реформы… – С. 144, 147.

² Драгоманов. Император Тиберий… – С. 41-42.

³ Драгоманов. Император Тиберий… – С. 42.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

радикальном гниении Римской империи, – если уже принимать кучку людей за империю. Если всмотреться вовнутрь явлений, то найдешь причину угодничеству и пассивности сената не в одном только низком духе рабства, но и в более достойных человека побуждениях, которые только приняли временную грязную форму. Сенаторы были аристократы, т. е., во-первых, люди более честолюбивые, а во вторых, особенно отделенные от народа, предоставленные в жертву деспотам и вообще всем социальным переворотам»¹.

Таким чином, для Драгоманова переход до Імперії обумовлений всім історичним розвитком Риму ще з давнини. В основі цього розвитку – війна зовнішня і боротьба громадянська за права. Логіка історичного розвитку неухильно підштовхувала римське суспільство до втрати політичної свободи, до виродження народоправства, до появи політичних вождів, агітаторів і демагогів – з ницями схильностями, з жадобою влади, здобутою підкупом, легіонами чи спадком. Римська імперія – спадкоємиця республіканської демагогії, з'являється спочатку як егоїстична особиста тиранія, що тримається на підтримці чи політичній пасивності мас. Падіння аристократизму, сили аристократії, а також політична пасивність в римському суспільстві, призводять до зміни поведінки римлян взагалі, а сенаторів, відділених від народу і відданих у жертву деспотам і всім соціальним переворотам, особливо.

Звідси Драгоманов виводить ті ниці сторони, які підмічають в Імперії античні і нові моралізатори, навіть «сам Тацт». Улесливість сенаторів – запорука кар’єри і особистої безпеки. І якщо раніше кар’єрний зрист в аристократичній республіці був повільним, але вірним, то за часів Імперії кар’єрізм посилився і не стримувався класовим духом і для честолюбних людей було два виходи – або заколот, або ж раболіпство².

Драгоманов, виходячи з свого бачення історичності переходу до Імперії, намагається в якійсь мірі виправдати тих аристократів, потенційних жертв «імператорів-чудовиськ», які не бачили сенсу чи не мали мужності влаштову-

¹ Драгоманов. Імператор Тиберий... – С. 42.

² Там само.

вати змови, а тому вибирали шлях ганьби, а не слави, улесливість і донос: «Тацит прав в своем негодовании на последнее; но мы, стараясь снять с сенаторов ярлык *развращения*, должны допустить в них еще одну человеческую черту – внутреннюю горечь при сознании своего падения. Загляни Тацит в души тех «хороших» погибших людей, представь, что чувствовали они, решившись на донос, быть может, он меньше бы дал повода к безусловно мрачному взгляду на империю. Раболепство стоило сенаторам и страданий. ... Не обратил Тацит также внимания и на то, что раболепствовать могли и люди, действительно служившие республике, что раболепство делалось уже как бы обрядом. По мере того как империя при личной тирании переходила в систему правительенной опеки, должны были при самом дворе явиться люди, которые, служа деспотам, так или иначе служили государству. Такие люди были и около Августа и около других»¹.

Основною ж причиною пасивності сенаторів перед імператорами і байдужості до загибелі колег Драгоманов вважає наповнення сенату «новими людьми» – вершникам, плебеями, навіть варварами: «Как в новое время централизаторы-монархи старались опереть мешавшую им знать поднятием людей *подлых*, более покорных, – и чем, действуя из эгоизма, служили также и демократизму, – так и императоры римские вводили и сенат и доносчиков, но вместе и людей, о которых говорил Тиберий, что «они сами от себя происходят». Жаль только, что по Тациту нельзя видеть, насколько сознание демократической миссии империи было развито у «новых людей», т. е. насколько то, что называют раболепством и пассивностью, было совершенно искренним и в данное время законным чувством»².

Підсумовуючи ці свої розміркування Драгоманов констатує: «Итак, если разобрать беспристрастное и гуманное даже тех людей римского общества, которых особенно клеймят историки, то и они являются не так безотрадными, как кажется при поверхностном взгляде. Если между этими людьми, изъяты-

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 42.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 43.

ми из общественного контроля и поставленными в исключительно невыгодные условия, мы находим чуть не злодеев, то зато тут же мы видим людей с сильным развитием личности, людей, которые, если и гнули шеи перед деспотами, то зато не без боли душевной. Поэтому, взяв во внимание, что развитие личности представляет необходимый прогресс, и видя страдания, происходившие от противоречия развитии личности с императорским деспотизмом, мы не решаемся назвать эту группу только развращеною, хотя она – двор и аристократия – и есть самая развращенная часть римского общества. Мало того, приняв во внимание, что все мрачные стороны империи обусловливаются падением аристократии, мы решаем видеть в империи Римской прогресс перед республикой; империя опирается на массы: тут ее и светлые и мрачные стороны»¹.

Зауважимо тут, що Драгоманов намагається зрозуміти суть режиму «імператорів-чудовиськ» і мотиви ницої поведінки їх оточення. Зрозуміти – не значить пристати до їхньої позиції. Весь життєвий шлях самого Драгоманова свідчить про її неприйняття. І тому зауважимо фразу, з якої він розпочинає ці розмірковування: «Тацит прав в своем негодовании...».

Орієнтація на тонкий психологізм, намагання зрозуміти людей, які служать Імперії – тільки на цій службі можлива особиста кар'єра, особистий успіх і особисте благополуччя. Ідеали Республіки були демократичними ідеалами лише для самих римлян, але не для провінціалів, які потерпали від свавілля республіканських посадовців і відкупщиків. Давні республіканці, чесні у Римі, дивляться на провінціалів, як на ворогів, по відношенню до котрих усе дозволено, і коли завоювання світу скінчилося, ці чесні хижаки поступово переродились у донощиків, – пише Драгоманов². Усе це й спонукає його бачити більше ніж розбещеність і ницість у Римській імперії за часів принципату Тиберія, усіх «імператорів-чудовиськ», аж до Діоклетіана та Константина включно.

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 44.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 44.

Цей висновок ще більше посилюється, якщо ми проаналізуємо погляди Драгоманова на інші категорії римського суспільства перших століть Імперії. Не всі були кар'єристами, державниками, не всі бажали успіху, здобутого шляхом догідливості та доносів. Чим же були вони: чимось зовнішнім до Імперії, докором їй, залишком давньої республіки, предтечею нового кращого часу? – Драгоманов називає: Германік, Тразея Пет, Сенека – стойки. Ці люди, – констатує він, – симпатизують давньому Римові, вони чужі надмірностям нового двору, чужі його хижацькому духові.

Тому-то, вважає Драгоманов, їх і сприймають як давніх римлян. Проте вони – явище нове і несуть на собі печать Імперії¹. Новизна їх полягає в тому, що ці люди водночас належать і Римові республіканському, з його орієнтацією на «звичаї предків», і Римові імператорському, з орієнтацією на весь римський світ. Вони, з одного боку, аристократи за переконаннями, патріоти Риму – але при цьому вони і демократи, і космополіти, і мирні філософи, і шанувальники мистецтв. Древньому Риму вони поклоняються, ідеалізують його, шукаючи в ньому політичні свободи і стриманість у звичаях – сувору римську простоту. Але вони – ці нові люди, філософи – виробили новий ідеал моральності, абстрагований від усякої общинності, національності і обставин, – моральності особистої: «Какое бы значение в будущем имели их полуаристократические симпатии к республике, – підsumовує свої роздуми Драгоманов, – мы же можем сказать, – история дала перевес демократическому гражданскому равенству и идеалу изолированной личности, развитым теоретически философами времен империи. Обыкновенно говорят, что, несмотря на развивающуюся цивилизацию, римская республика перешла в монархию; мы скажем: именно философия, выработав идеал изолированной личности, совпала с демократизмом, поднявшим людей, не имевших политического духа, и помогла падению республики². Из провинций, муниципий и колоний пришли

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 45.

² Пор. до цього: Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії... – С. 8.

новые люди, подходившие к идеалу философов; они заняли места в сенате и «внесли с собой дух бережливости; многие из них разбогатели, но не потеряли прежнего духа», – цитує Таціта Драгоманов. – Они сменили разорившуюся аристократию, еще сохранявшую республиканский дух, чуждый провинциалам»¹.

Таким чином, Драгоманов і тут стоїть на позиції, сформульованій Амедеєм Тьєрі: на історію Риму треба дивитися не з висоти Капітолійського пагорба, а з маленького пагорба десь у Галлії. Тут взагалі молодий історик розгортає цілу концепцію історичного розвитку римської імперії, за якою її встановлення дозволило отримати краще громадянське управління, внутрішній мир та громадянські права провінціалам² – народам, які за республіки розглядалися навіть кращими з римлян тільки як об'єкт для експлуатації. Що ж стосується політичної свободи республіканського Риму, то до неї вони або були нездатні, або ж ніколи нею не користувалися. Жорстокості Цезарів мало хвилювали маси, оскільки вони стосувалися безпосередньо лише аристократії і обмежувалися чужим для народу політичним середовищем. Якщо ж жорстокості стосувалися безпосередньо народу, він, за всієї своєї роз'єднаності, міг і повстати – щоправда, зауважує Драгоманов, «против личности более, чем против принципа»³.

З приводу народу за часів Імперії Драгоманов також висловлюється доволі прямо. Він не ідеалізує його, як це часто трапляється в історіографії, особливо ж – в історіографії радянської доби. Для нього народ цей був політично розбещеним, особливо, якщо дивитись на нього з точки зору давньоримського громадянства⁴. Але в цьому Драгоманов не вбачає чогось принципово відмінного від народу римського за республіканської доби, оскільки таким він був і

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 45-46. Пордо цього: Ігнатьєва А. Судження римських істориків... С. 187.

² Див. також: Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії... – С. 8

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 46.

⁴ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 46.

тоді, коли не міг захистити своїх друзів, Спурія Кассія та Гракхів¹. Притому ж, серед народу імператорської доби було достатньо особистостей моральних, поміркованих – таких, що трималися остононь суспільних справ, людей добрих і благодійних, які з часом прийняли християнство. Присутність таких людей навіть на сторінках істориків, які нехтували описом приватного життя, дозволяє назвати час існування Імперії часом розбещення тільки з давньоримської точки зору, – констатує Драгоманов².

Окремо говорить він і про рабів. Ці останні не мали здатності до самоорганізації, оскільки рабське становище її не розвиває. Тому й виступають вони час від часу то за аристократію, то за плебс, то за республіку, то проти неї – і кожний сам за свою своободу. Про емансипацію ж себе як суспільної корпорації вони й не думали. Пом'якшення їхнього становища – заслуга не їхня, а кращих з римлян, філософів, які розгледіли і в них людей³.

Таким чином, суспільне життя при Цезарях характеризується політичною пасивністю і слабкістю суспільних прагнень, падінням аристократії і її моральних цінностей, що й дає привід моралістам називати цей час часом розбещення у порівнянні з республіканською добою. Для Драгоманова тут є певне зерно істини. Він зауважує, що притаманний республіканському Римові аристократизм – при всій його однобокості – сприяє утвердженню політичної свободи⁴.

В свою чергу, часи Імперії, перехід до якої є для Драгоманова цілком історичним, вирізняються цілою низкою суттєвих якщо й не переваг, то принаймні самоцінних явищ: вищий розвиток особистих потреб і вища ступінь цивілізації, вищий розвиток ідей, більше визнання прав особистості у справах громадянських і більше рівності, зрештою – начатки особистої моральності.

Все це для дослідника здається особливо важливим. Для обґрунтування своїх думок він наводить достатньо розгорнуту аргументацію. Перш за все,

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 46.

² Там само.

³ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 47.

⁴ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 47-48.

зауважує Драгоманов, хоча імператорський Рим і поступається республіканському мірою політичної свободи, але цією свободою в Республіці користувалися лише римські громадяни, свідомо ж – лише невелика кількість аристократії. Її утрата, звичайно, унеможливило повне і при цьому без шкоди для суспільства задоволення особистих прагнень, розвиток ідей і «немертвої науки». Політична свобода забезпечує громадянську рівність і правильну адміністрацію – та й сама особиста моральність тільки в натурах виняткових, здатних до ізольованого партікуляризму, може зберігатися без нормального суспільного порядка. «Но для сознания всего этого, – констатує Драгоманов, – необходим был длинный путь цивилизации и высокое ее развитие, которого не было и Риме республиканском, но которое проявилось довольно сильно в конце республики и в начале империи»¹. Що ж до деспотизму принцепсів, то в суспільнстві «... начиная от раболепного сената до стоиков вроде Тразея Пета и до добродетельных Германиков, не было нигде сил, могущих противостоять деспотам. Массе не было дела до политики, да ее мало касались жестокости императоров, философы и поэты не тем были жизненно заняты, аристократия не имела ничего против деспотов, опиравшихся на народ»².

Ці всі міркування, на думку Драгоманова, дозволяють нам примиритися з Римською імперією. Чи, принаймні, не так швидко і беззастережно віддати перевагу давньому Римові над новим.

---

¹ Драгоманов. Император Тиберий... – С. 48.

² Драгоманов. Император Тиберий... – С. 49.

4.3. Дослідження Михайлом Драгомановим становища жінки в давньо-римському суспільстві.

Одним з питань, до якого постійно було прикута увага Михайла Драгоманова під час його антикознавчих студій, було питання становища жінки в античному суспільстві. Найповніше і найпослідовніше його думки з цього приводу були викладені в пробній лекції, читаній в університеті Св. Володимира для отримання звання приват-доцента, яка так і називалася: «О состоянии женщины в первый век Римской империи»¹.

Слід сказати, що Драгоманов ґрунтуються в своєму викладі проблеми на праці Кудрявцева «Римские женщины, по Тациту»², яку він загалом оцінює високо, зауважуючи: «При своем скромном заглавии, оно дает больше, чем обещает. Новейший автор входит в дух Тацита, дополняет частностями, психологическими соображениями то, на что Тацит, при слабости анализа у древних, дает только общий намек»³.

Проте ґрунтуються Драгоманов на праці Кудрявцева саме в своєму викладі. Що ж стосується аналізу, то тут він цілком самостійний від цієї роботи, про що й говорить на самому початку лекції: «Книга Кудрявцева поэтому имеет значение как бы источника первой руки. В этом ее необыкновенное достоинство, но в этом же и капитальный ее недостаток. Кудрявцев не подвергнул анализу самые взгляды, какие имели древние моралисты на состояние женской нравственности в Римской империи, он и посмотрел на нее так же

¹ Драгоманов. О состоянии женщины в первый век Римской империи // Университетские известия. – 1864. – № 3. – Отдел II. – С. 1-33. Ми тут використовуємо як вказане видання, так і видання нове: Михайло Драгоманов. О состоянии женщины в первый век Римской империи // Невідомий Драгоманов. Дослідження всесвітньої історії. К.: 2009. – С. 110-141. Посилання та цитати наводяться саме за цим останнім.

² Кудрявцев. Римские женщины. Исторические рассказы по Тациту. – Москва: Типография В. Готье, 1856. – VIII, 453 с. Драгоманов користувався другим виданням цієї праці: Кудрявцева П. Римские женщины: исторические рассказы по Тациту. 2-е издание. Москва: в типографии Каткова и Ко, 1860.

³ Драгоманов. О состоянии женщины ... – С. 110; пор.: він же. Римская империя... – С. 10 прим. 5.

безотрадно, как древние»¹, які, доходить висновку Драгоманов, дивилися на жінку з односторонньої точки зору патріархальної сім'ї². Особливо залежить Кудрявцев у своїй праці від суджень Таціта, у чому Драгоманов з ним радикально розходився³. Ми не можемо в межах нашого дослідження спеціально аналізувати полеміку Драгоманова з Кудрявцевим – це призвело б до значного збільшення обсягу цього розділу нашої роботи. Визначимо тільки основні пункти, з яких Драгоманов не погоджується зі своїм попередником.

Одним з перших зауважень Драгоманова – цілком штучний, на його думку, зв’язок жіночої деморалізації з переміною конституції в римській державі⁴. Натомість, він вважає це твердження не наукового, а «укорительнополітического характера: для древнеримської жінки не существовало государственной жизни»⁵. Драгоманов іронізує: що не можна думати, що будь-яке вигідне становище може не привести до вигідних наслідків, оскільки не можна пояснювати розбещення римської жінки такою апріорною думкою, що римська жінка була розбещена тому, що стародавній світ повинен був впасті⁶.

Драгоманов пропонує інший підхід до дослідження жіночого, чи, як зараз прийнято говорити, гендерного питання в Стародавньому Римі. Підхід цей ми визначимо тут як історичний, такий що слідує з історичної обумовленості явищ і подій, з принципу історизму. Так, він риторично запитує чи не полягає різниця між старою та новою римською жінкою у різниці між старим і новим її становищем, чи не має і те і інше чеснот і своїх вад⁷. І сам же й відповідає: «На эти вопросы, которых не задавал себе Кудрявцев, отвечать необходимо новейшему исследователю женского вопроса в Римской империи; когда мы

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... С. 110.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 137.

³ Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 3 прим. 1.

⁴ С. 111; пор.: Драгоманов. Вопрос о Римской империи... – С. 12; Драгоманов. Император Тиберий... – С. 100 прим. 67.

⁵ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 111.

⁶ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 111-112.

⁷ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 112.

ответим на эти вопросы, само собою определится, какое положение, какой идеал – староримский и новоримский – ближе к нормальному, или к тому, какой мы, при нашей степени цивилизации, считаем нормальным; мы определим, представляет ли женщина времен империи *прогресс общества или падение¹*».

Що кидається в вічі, це те, що Драгоманов намагається базувати своє дослідження на античних джерелах: «Чтоб ближе подойти к решению этих вопросов, обратимся к взглядам писателей времен империи на женщину вообще и женщину своего времени»². Крім того, зауважує він і іншому місці, що згідно його розуміння потрібно надати перевагу анатомічній критиці джерел перед доктричним викладом³. Ми не кажемо зараз, що в цьому він виступає позитивістом. Але слідування джерелам, визначення їх достовірності, ретельний аналіз – це вимоги цілком позитивістські. Та й зауваження, що в історичних науках не засвоєно ще реалізму наук природничих, що внаслідок удаваної сором'язливості і розбещеності уяви сучасного Драгоманову суспільства ледь не половина давніх сатиричних письменників практично не перекладено на нові мови⁴ Драгоманов згодом розвине в своїй праці «Положения и задачи науки древней истории»⁵. Тут же він залучає до свого аналізу жіночого питання сатири Ювенала. Висновок, до якого він приходить, свідчить про самостійність молодого дослідника: «Все ... женщины рисуются сатирически; впечатление, оставляемое сатирой, самое мрачное. Историк, который не подвергает критике мнения Ювенала и факты, им изображенные, вынесет из него представление о радикальном *развращении* женщины, а следовательно, и римского общества. Такое представление и господствует, его передают почти все монографии и учебники; его усваивает на школьной скамье учащееся

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 112.

² Там само. – С. 112.

³ Там само. – С. 116.

⁴ Там само. – С. 114.

⁵ Драгоманов. Положения и задачи... – С. 152-181.

юношество»¹; «Древний сатирик-моралист был в полном смысле *обличитель*, а не объективный живописец нравов, он пристрастный адвокат, его рукою водит злоба. Ювенал не любит женщин...»², а тому «несовершенство искусства его изображений заставляет нас быть осторожными при выборе из него фактов для внутренней истории римского общества»³.

Порівняння сатир Ювенала з іншими джерелами дозволяє Драгоманову зробити висновок щодо римського сатирика: «Он жил в то время, когда старый идеал женщины, старая патриархальная семья рушилась, когда новое, более свободное положение дало случай выявиться всей извращенности женской натуры в старом порядке, когда свобода вызвала необходимую от непривычки узурпацию. Перед ним были пороки старого и нового порядка, и он их не различил, а новые историки, которые на него положились без анализа, всю грязь римской семьи приписали новой римской женщине»⁴.

Несправедливість до жінки – типова риса, яку виділяє для моралістів древніх і нових Драгоманов.

Для Драгоманова у таких поглядах немає нічого дивного. Вони традиційні для стародавнього світу, світу патріархальних порядків, для яких погляд на жінку характеризується словами Перікла: ідеальна жінка – це та, про яку найменше говорять⁵.

Залучення матеріалу з давньої Греції дозволяє говорити про використання Драгомановим тут і порівняльно-історичного методу – для того, щоб «... общее представить консервативные взгляды Ювенала, нам бы следовало свести их выдержками из Аристофана»⁶. Хоча афінський комедіограф устами хору в одному місці в комедії «Мир» і висловлюється на захист жінки, але в цілому погляд Арістофана на жінку винятково патріархальний. З цього Дра-

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 112.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 114.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 115.

⁴ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 116.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

гоманов робить широке узагальнення щодо всієї античної греко-римської історії: «Это необходимо постоянно иметь в виду, пользуясь для характеристики нравов афинянских этим великим живописцем, как его называют некоторые. Тогда многие рассказы хоть бы из его «Тесмофорий» представляются просто бранью озлобленного человека. Недалеко ушли от него и римские мыслители»¹. Тут Драгоманов посилається на Катона Цензора, Таціта і знову ж таки Ювенала.

Для Ювенала, вважає дослідник, ідеальна жінка – *formosa, decens, dives*. Його ідеальний час – це час, коли дружини не сміли вийти на вулицю, боячись зустріти чоловіків, що стояли там на варті. Ювенал готовий приписати найрізноманітніші вади жінці, яка вийшла на сцену. Він жахається від того, що жінки ведуть процеси, самі складають ділові папери. Для нього ненависна жінка, що говорить про політику. а жінка, що розмірковує про літературу, гірша аніж та, що п’є вино. Він, – підсумовує Драгоманов, – незадоволений найменшими ухиленнями від патріархальності життя².

Аналізуючи розповідь Ювенала про Гіппію, – дружину сенатора, що втекла з актором від чоловіка, – він пропонує іншу оцінку наведеному факту. Щоб остаточно призвести суд над цією Гіппією, треба, на думку Драгоманова, знати її сімейне життя, про що, без сумніву, і не думав Ювенал. «А между тем, – зауважує дослідник, – факт этот рассказал под таким патриархальным и даже аристократическим углом зрения, так ловко опощлен, что трудно и представировать его типические черты, почти не решаясь смотреть на него оправдательно. Одно можно сказать, что, как бы ни была Гиппия виновата со светски-аристократической и матриархальной точки зрения, во всяком случае нельзя не видеть в ней искренности чувства, и, быть может, при более гуманном изображении Гиппия и не попала бы в сатири и укор римской женщины»³.

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 117.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 117-118.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 119.

Негативна оцінка жінки в античному суспільстві базується на ідеалі, ви-
сідній точці зору античних і нових моралістів.

Для них, вважає Драгоманов, цей ідеал полягає у старому патріархальному порядку, і саме з цієї точки зору зображають сучасну жінку сатирики¹. Ось тому сатирична література може слугувати матеріалом для виявлення патріархальних поглядів на сім'ю, а факти, що наводяться в них, повинні бути розташовані історично: «многие пороки … должны быть отнесены или к об-щечеловеческим, или к коренящимся в временно действующих на все общество причинах; многие пороки женщин были следствиями старого рабского порядка, того самого, за который стоят сатирики, или были только крайностями нового, крайностями, которые отнюдь еще не унижают самые его принципы и не дают никакого права в отчаянном тоне представлять римскую семью; наконец, иное, казавшееся сатирикам достойным порицания, покажется при внимательном взгляде на предмет именно знамениями прогресса и жизненности римского общества»².

Драгоманов, на відміну від такого погляду, дотримується іншої думки. Ця думка випливає з комплексного дослідження доступних йому джерел. Крім Ювенала він використовує і інші джерела – трактати Колумели, комедії Плавта і Теренція, листи Плінія Молодшого, творчість Овідія, Марціала, Сенеки тощо. Особливо ж треба відзначити залучення до аналізу праць, які в цей час активно публікуються в європейських виданнях і без яких не можна уявити дослідження античної історії ще й сьогодні. Наскільки оперативно використовує Драгоманов найновіші видання свідчить хоча б той факт, що він в момент написання своєї праці базується на зібранні праць «Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine»³ німецького філолога- класика і історика культури Людвіга Фрідлендера, яка вперше почала друкуватися саме в цей час (точніше з 1862 по 1871 рр.).

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины… – С. 119-120.

² Драгоманов. О состоянии женщины… – С. 120.

³ Драгоманов. О состоянии женщины… – С. 113.

Висновок, який робить Драгоманов на підставі вивчення комплексу джерел, здається цілком обґрунтованим: «Множество надписей ... показывают, что и во времена сатириков, по крайней мере между средним кругом римского общества, не перевелись старые женские добродетели¹ ... надписи послужат нам тоже для характеристики старых идеалов, равно как и некоторые женщины из Тацита; письма Плиния Младшего – для характеристики новых женщин»². Усе це, на думку Драгоманова, дозволяє з'ясувати становище римської жінки. Найбільше він говорить про це становище в першому столітті Імперії, «в век так называемого *развращения* римского общества»³. Але й інші епохи не тільки римської, а й грецької історії він залучає до свого аналізу.

Перш за все, якщо визначити погляди Драгоманова на це питання, для нього зрозуміло, що римська сім'я змінювалася разом із змінами всього римського суспільства. «В старые годы Римской республики, как в старые годы везде и как теперь у народов, близких к первобытной цивилизации, семья патриархальная»⁴. Для цієї доби римської історії, для, відповідно, патріархальної сім'ї, характерна практично необмежена влада чоловіка і батька, яка визначається словом *majestas*. Перебаючи під цією владою, жінки рано виходили заміж – середній вік заміжжя Драгоманов виводить у 12 років, посилаючись при цьому на авторит Фрідлендера і спираючись на один надгробний напис з його колекції⁵. При цьому, – констатує Драгоманов, – заміжжя було тільки переходом з одного безмовного становища в інше. Ця безмовність жінки створила особливі чесноти, сукупність яких у всіх народів називається жіночністю⁶. За одним з написів, який цитує Драгоманов, дружина має знати тільки одного чоловіка, бути ощадливою, покірною, люб'ячою матір'ю, незайманою, чистою, усім допомагати тощо.

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 113.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 120.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 121, 125.

⁶ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 121.

Тільки поодинокі римляни ремствуєть на такі порядки. Так, Сенека, при всій його симпатії до старовини («стародумство», як пізніше визначатиме подібні симпатії Драгоманов), скаржиться, що кінь, осел, бик і всякий дрібний товар – плаття і таз, дерев'яний стілець, чаша і глиняний глечик, і ті оглядаються перш, ніж отримуються; одну тільки дружину не показують, аби ще до весілля не перестала подобатися. Для більшості ж традиційно налаштованих римлян ідеал жінки і доньки – це становище покірної домашньої служниці, скромної господині, здорової матері, але аж ніяк не людської особистості. «Дома сидит – шерсть прядет», – фраза Октавиана о своєй дочери всем известна, – зауважує з цього приводу Драгоманов¹.

Так вважав не тільки Октавіан. Так вважала, на думку Драгоманова, і людина інших, християнських понять, якою був Тертуліан: «он поставляет целью брака – «управлять домом, семьею, беречь шкатулки, раздавать пряжу, готовить пищу и т. п. домашние заботы (curas domesticas)»².

Драгоманов наводить приклади такої жіночої доброчинності, яка виявляється в самопожертві жінок задля своїх чоловіків, синів. Старша Арія, дружина Пета («Дивися, Пет, зовсім не боляче!»), Агripіна, дружина Германіка, дружина Рами – все це приклади, якими захоплюються автори підручників і навіть монографій: «И до сих пор патриархальный идеал женщины остался у всех, даже европейских народов, несмотря на проповедь, впрочем, весьма незначительного меньшинства. Такой идеал провозгласил недавно один из лучших писателей Франции – Мишле. Критика, по крайней мере наша, выбрала относительно Мишле более легкое дело – полемику с ним, вместо разъяснения исторического значения его идеи. Критики- книжники не догадались, что Мишле только наивно выразил идеи, которыми жили тысячелетия и по которым еще будут жить люди немалое время. Вряд ли в каком другом вопросе

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 121.

² Там само.

история сделала так мало, как в женском, почему и возможны сближения таких имен, как Ману и Мишле»¹.

Драгоманов знадиться на іншій точці зору, на точці зору прогресистській, і приходить до іншого висновку. Він, звичайно, не засуджує цих благородних жінок, як не засуджує людське благородство усіх часів: «Умереть эффектно, как Ария, можно во всяком порядке; хорошая натура, как Агриппина Старшая, во всяком останется хорошей²». Він засуджує порядки патріархальної сім'ї, за яких самовідданість – це не тільки особистий порив, а й обов'язок: «Мы считаем и сожжение вдов у диких африканцев и логичных браминов вещью высокою и вполне законною при патриархальном идеале семьи. Но при всем этом, понимая прогресс как постепенное освобождение личности, мы не осмеливаемся оплакивать то время, когда Арии становятся анахронизмом, потому что самоотвержение высоко только как личный порыв, но противоестественно как обязанность. А между тем в патриархальной семье именно все добродетели женские основываются на убиении всякой личной жизни – для мужа, отца. Потому-то патриархальная семья производит, как всякий порядок, женские типы симпатичные, і на них же обличает свою односторонность»³. Для Драгоманова ж тільки такий порядок хороший, в якому життя людської особистості найбільше наповнюється і в якому природа найменше споторюється⁴. У прикладі з Агripіною він бачить не тільки добродинність жінки, а й обмеженість суспільного ладу, який обумовлює таку поведінку жінки: «Нельзя не симпатизировать ее любви к мужу, детям, ее целомудрию и стыдливости, нельзя исторически не уважить ее гордости своей и плодовитостью»⁵. Але в той же час, на думку Драгоманова, не можна не бачити всієї однобічності розуміння жінки тільки як матері, розуміння, яке видно з того, що на жінку, яка не мала дітей до двадцяти років, накладався введе-

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 139 прим. 5.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 124.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 123.

⁴ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 124.

⁵ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 123-124.

ний Октавіаном штраф за безшлюбність і бездітність. Для дослідника здається характерним прохання Анрипіни до Тиберія надати їй чоловіка: у цьому, вважає Драгоманов, проступає не лише пасивність жінки як особистості, створеної патріархальною сім'єю. а й ненормальності порядку, де жінка мислиться тільки як дружина свого чоловіка: «... на вопрос, представляют ли идеальные личности патриархальной семьи римской, Арии и Агриппины Старшие, полного человека, теперь, в XIX в., вряд ли какой образованный человек ответит утвердительно», – констатує Драгоманов¹. Для розвинутого гуманного почуття, продовжує свій хід логічних розмірковувань дослідник, звучить образливою безособистістю напис з надгробку римської матрони, який він цитує за Фрідлендером: «Я була Анція Глікера; про моє життя доволі сказати: мій добрий муж був мною задоволений»², а ще більше – наступний. що звучить майже як кодекс нехитрих патріархальних жіночих чеснот: «Похвала всякой добродетели, вложенные в них природою и ими сохраненные, не нуждаются ни в каком разнообразии; поэтому и достаточно, чтоб каждая показала себя достойною одной и той же добродетели; и так как трудно женщине сделаться памятной чем-нибудь особенным, ибо их жизнь мало имеет разнообразия, тем большей похвалы достойна моя милая мать, что в скромности, правдивости, целомудрии, послушании, в домашнем хозяйстве, заботливости и верности она была равна и похожа на прочих почтенных женщин и ни одной не уступала»³.

Таким чином, нерозвинутість людської особистості в умовах патріархальної сім'ї, її несвобода, розуміння жінки лише як дружини, матері («родительницы») і при цьому лише домогосподарки («хозяйки») – ось одна з характеристик, яка, на думку Драгоманова, визначає «однобокість» цієї сім'ї: коли дружина тільки хазяйка, її моральні інтереси мізерні; рабство огидне людській натурі, і патріархальна сім'я робить жінку хитрою, дріб'язковою, впертою,

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 123.

² Там само.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 123-124.

озлоблює її¹. Домашнє виховання жінки (Драгоманов пише «то, что было в древности воспитанием»²) орієнтувалося на виконання обов'язків дружини, матері та господині і зближувало її становище в сім'ї та в суспільстві зі становищем рабині. Моральний зв'язок між чоловіком і дружиною був відсутнім: «Патриархальная семья не дала ей никакой нравственной связи с мужем, выдав ее, без ее спроса, замуж в 12 л[ет] от рода, средним числом»³. Таким чином, робить прикінцевий висновок Драгоманов з цього питання, «староримская патриархальная семья сложила женские типы, которым не может отказать в сочувствии никакой человек с мыслью и чувством (Агриппины Старшой, Арии), но она же принесла много извращения женской натуре, потому что основывалась на противоестественном начале — убиении личности»⁴.

В дослідженнях з цього приводу такі розмірковування Драгоманова щодо патріархальних порядків не привертають уваги. Поміж тим, у них багато цікавого, багато оригінального. Тут Драгоманов не тільки виявляє свою глибоку ерудицію. Тут і виявлення ним свободи творчого пошуку, в якому він робить широкі узагальнення, проводить найрізноманітніші аналогії, активно використовує порівняльно-історичний метод. Так, коментуючи відсутність у писемних джерелах свідчень про моральну зіпсованість римської жінки на противагу прикладом зіпсованості у Ювенала та в інших римських авторів, Драгоманов говорить: «... справедливо говорит Овидий: *casta est, quam nemo rogavit: aut si rusticitas non vetat, ipsa rogat.* Быть может, древняя семья и казалась потому нравственнее, что этой *rusticitatis* было больше. То множество приговоров за дурное поведение, какое было во время империи, только вывело зло наружу⁵». Посилання на римську комедію – підтвердження таких висновків. Драгоманов сміливо полемізує з усталеним поглядом, згідно з яким римські комедіографи переробляли грецьких авторів на римський лад, що в

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 124.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 125.

³ Там само.

⁴ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 137.

⁵ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 126.

них тільки грецьке життя в римських лаштунках, що їх неможна використовувати як джерело до римської історії. він на це зауважує: «Некоторые ... памятники позволяют нам не воображать себе в слишком идиллическом тоне староримской семейной жизни. Комик Цецилий любил часто изображать ссоры супругов; в одной комедии его муж говорит: теперь-то, я думаю, жена моя точит язык на мой счет с подругами и родными: ну кто из вас, молодых, добился того от мужа, что я старая и т. д. у Плавта матери продают дочерей. Говорят, эти комики заимствовали сюжеты из греческих, но будто уже римская жизнь не проглядывала у них?¹».

Для Драгоманова саме такий патріархальний порядок і був характерним для республіканського Риму. Він тримався на простоті життя, яке визначалося постійною працею його громадян, біdnістю побуту, страхом перед ворогами² – про все це Драгоманов говорить постійно в усіх своїх працях, в яких так чи інакше підіймаються питання патріархального ладу, патріархальних пережитків, патріархальної сім'ї і її членів – чоловіка і дружини, батька і дітей, спеціально жінки тощо. Усе це для нього служить головним чином фоном, який відтінює розгортання процесу переходу від патріархального ладу до ладу нового, від сенатської республіки, через революційну добу громадянських війн, до Імперії.

Із руйнуванням патріархального ладу, із збагаченням римського суспільства, із вивільненням громадян, особливо заможних і знатних, від повсякденної фізичної праці змінилася і повсякденна мораль, повсякденна практика: «Домашние работы прежде были необходимостью; когда явилась бездна рабов, – они стали обрядом, который никак удержать было нельзя³. ... Октавиан мог, пожалуй, засадить свою дочь, знаменитую Юлию, за прялку, но могла ли она так смотреть уважительно на свою работу, как смотрели древние Пенелопы?

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 139 прим. 7.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 124-125.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 125.

пы, на вырождение которых жалуются поэты времен империи?»¹. Це проявляється в усіх сферах суспільно-політичного, економічного, релігійного, повсякденного життя римлянина. Це проявилося і в сфері сімейній. Драгоманов зауважує, що тоді, при найменшій свободі жінки, й випили на поверхню приховані вади². Місце господарства для жінки повинно було зайняти світське життя, з усіма його спокусами: «... тут она встречалась с мужчинами, которые к старому неуважению к женщине прибавили новый артистический взгляд на нее. Да другого она и не заслуживала, потому что мужчины были все-таки выше ее и по развитию и интересам. В свете она попала на соблазнительные балеты, представления, которыми развлекали себя в часы досуга мужчины, ей попадались греческие книжки, которыми тешили свою чувственность аристократы. На все это жадно бросилась женщина, все это у нее приняло односторонний чувственный оттенок, потому что на чувственности и основывались к ней отношения мужчин. В свете женщина натолкнулась на сети римских любезников, которых представляет Овидий в своей «Книге любви», где он прописывает рецепты вздохов, взглядов, сигналов на кубках и т. п.»³. І тут, як і в випадку, коли він говорить про патріархальні порядки, Драгоманов вдається до історичних аналогій, використовує порівняльно-історичний метод: «Произошло нечто аналогическое с положением русской женщины-аристократки в XVIII в., когда она вышла из семьи по Кошихину и Сильвестру в европейский салон, где встретилась с самодурами, одетыми в петиметры, и где заменила приворотные зелья мушками. Серьезные историки русских нравов показывают необходимость извращения русской женщины в семье XVII в. и объясняют огромную долю разврата XVIII-го старым порядком; хотя и лучшие люди того века становилась *стародумами*, но новейшие историки не отчаиваются в будущности русской семьи XVIII в., и это очень понятно: слава Богу, мы здравствуем, тогда как Рим был завоеван варварами».

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 125.

² Там само.

³ Там само.

ми¹. А ще яскравіше таке застосування порівняльно-історичного методу, застосування знань з історії одного суспільства до іншого, типологічно подібного йому, проступає у висновку, який робить Драгоманов, тоді ще зовсім молодий вчений: «Прячась под защиту авторитета известных наших ученых, и мы осмеливаемся утверждать, что едва ли не половина пороков, в которых упрекают женщину новых римских времен сатирики-моралисты, – наследие того именно порядка, который поддерживался страхом Ганнибала»².

Таким чином, основний висновок Драгоманова щодо становища жінок впродовж першого століття Римської імперії полягає в тому, що свідчення про розбещеність жінки за цієї доби некоректні і такі, які обумовлені моралістичним поглядом на це питання як античними, так і новими письменниками. Для Драгоманова неприйнятна ідеалізація патріархальних порядків. Він не вбачає в жінках подібних Арії чи Агripіні типовий портрет жінки староримського ідеалу. Для нього – це приклади людської доблесті, яка може виявлятися за будь-яких часів, в умовах будь-якого суспільного ладу. І навпаки: для нього всі негативні риси, які приписуються жінці новоримського суспільства усіма, як пише Драгоманов, стародумами, мають свою історичну основу в приниженному, рабському становищі жінки за часів «добрих батьківських звичаїв», римської старовини.

Але Драгоманов не обмежується висновком про те, що вади новоримської сім'ї характерні не тільки винятково для неї. Він бачить головне в тому, що в новоримській сім'ї, яку так часто викривають давні і нові моралісти помітно прямий прогрес перед старою: «Во время империи стала падать в римской аристократии патриархальная семья юридически и нравственно»³. Цей прогрес випливає з загального історичного прогресу, установленим вигідніших умов: «Более выгодные условия ... не могут не повести выгодных по-

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 126.

² Там само.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 137.

следствий, – иначе какие же они выгодные условия?»¹. Подальші розмірковування Драгоманова цілком діалектичні. Він бачить історичний процес у всіх його виявах, у всій його суперечливості. Багатство підриває римські ідеали і відповідні їм норми поведінки. Але воно й спричиняє покращення становища жінки: «Пока богатство колебало идеал жены-хозяйки, то же богатство привело некоторую долю уравнения юридических прав женщины с мужчиной. Богатые родители давали за дочкой приданое и, конечно, не были расположены отдавать его в безусловное распоряжение ее мужу: отсюда недалеко до юридического предоставления женщинам права собственности»².

Саме право власності для жінки Драгоманов також оцінює цілком у дусі історичного прогресу. Він рішуче стає на захист жіночої свободи, навіть коли ця свобода загрожувала загальноприйнятій моралі, підривала сімейні і устої. В цьому – виявлення того, що жінка теж людина! Відзначимо тут ще раз, що розмірковує над цими проблемами Михайло Драгоманов на початку шістдесятих років XIX ст., коли навіть європейці з великими труднощами і обмовками погоджувалися вважати жінку теж людиною, в усьому рівною з чоловіком. Наведемо це місце з Драгоманова повністю. Хоча воно й завелике, проте дуже красномовне, дуже яскраво характеризують суспільні погляди молодого вченого (а Драгоманову, коли він писав ці слова, ледь виповнилося 22 роки!): «Пусть собственность для иной женщины, только что вырвавшейся из патриархальной семьи, была иногда ножом в руках, особенно если муж не был ей мил; пусть собственность была причиной так рассказываемых Ювеналом фактов: жена дала мужу миллион сестерциев, и он объявляет ее невинной; она может в присутствии мужа читать и получать любовные письма. Богатая женщина замужем за скучным все равно что вдова, говорит Ювенал; сатирик жалуется, что богатые женщины делали с мужьями условия не вмешиваться во взаимные любовные интриги; мы давно условились с тобою, говорит у Ювенала жена, пойманная, к великой обиде сатирика, с *рабом*, что ты будешь

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 126.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 126-127.

делать, что хочешь, мне тоже все прощается; кричи, сколько хочешь, переверни небо и землю – я тоже человек (*homo sum*). Пусть, говорим, все это было и даже в таком мрачном тоне – и пусть независимое состояние обусловливало возможность всего этого, – но независимость должна была повести и известную долю самоуважения и нравственности; признание за женщиной права собственности не могло оставаться изолированным, оно должно было повести за собой некоторую долю признания за женщиной права выбора мужа – мы видим это хоть бы из і цитированной выше фразы Сенеки. А неужто более интимные связи с мужем не оказали благотворного влияния на женскую нравственность? Более свободный взгляд на женщину повел за собою предоставление ей права развода. Пусть это право вело за собой, что некоторые женщины, по Ювеналу, в 5 осеней переменяли 8 мужей, по Сенеке, считали годы не по именам консулов, а по именам мужей. Пусть неправы те, кто сказал бы о таких женщинах, что такие неспособные к серьезной привязанности личности все равно будут ли и *univirae*, а нравственнее того не станут. Но во всяком случае о праве развода римских женщин уже давно сказано, что оно подготовило возможность христианских жен, у которых церковь спрашивает перед замужеством о личном согласии на брак»¹.

Ознаки виявлення історичного прогресу в становищі жінки дуже різні. Це і вказана вже юридична і майнова самостійність жінки. Це і прагнення жінки зрівнятися з чоловіком у зовнішності і суспільній поведінці. Драгоманов ілюструє останнє прикладом пияцтва жінок на бенкетах – «как тепер куренье папіросок у некоторых считается признаком эмансипации»², зауважує він, актуалізуючи питання.

Але історичний прогрес у справі жіночої емансидації в новоримському суспільстві виявляється і в інших прикладах. Зрівняння жінки в правах з чоловіками у сімейному житті супроводжується, вважає Драгоманов, «більшої

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 127.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 128.

широтой интересов, гуманых и общественных»¹. Знову зауважимо свободу і широту узагальнень, сміливість висновків молодого київського вченого, коли він говорить про «тон синіх панчіх Римської імперії»: «Пусть это было так смешно, но жизнь женщины все-таки наполнялась интересом. «Есть немного и ученых девушек, – говорит Овидий, – больше неученых, но хотят казаться ими». И то хорошо! «Я желал бы, – говорит уже Квинтилиан, – как можно большее образования между моими родными. Я не говорю об одних только отцах». Большая серьезность интересов должна была оказать благотворительное влияние и на падение пустоты светской жизни и дать более серьезный взгляд на цель жизни: из Плутарха мы узнаем, что женщины, занимавшиеся науками, стыдились танцевать (черта тоже, положим, комическая, но необходимая как реакция), а читавшие Платона и Ксенофonta презирали суеверие»². Драгоманов множить і множить приклади освіченості жінки, широти її інтересів. Навіть сатирики, зауважує він, повинні були зробити поступку на користь жіночої освіти, завершуючи розповідь про дружину Плінія Молодшого резюмує: «Вот где осуществление идеалов моралистов, а не в старом Риме; они бы сами соскучились с древними Пенелопами»³.

Ще одним виявленням історичного прогресу щодо жіночої емансирації, поряд з новим становищем у суспільстві і сім'ї, поряд з освіченістю, стає участь жінок у суспільних справах – зрозуміло, настільки і такого характеру, як це можливо було в імперії⁴. І тут Драгоманов ще раз виявляє самостійність від суджень своїх попередників у розгляді цього питання. «Кудрявцев вместе с Тацитом приходит в ужас от властолюбия некоторых женщин, вроде Агриппины Младшей ...»⁵, зауважує він. І хоча Драгоманов погоджується з моральною оцінкою подібних жінок, висновок його зовсім інший. Нехай і справді, –вважає він, – жіноча емансирація збільшила число предметів балачок,

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 128.

² Там само.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 130.

⁴ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 129.

⁵ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 130.

nehай навіть збільшила число злодіянь, але вона збільшила також і число обдарованих діячів на терені суспільних інтересів. Навіть древні моралісти не можуть відмовити у співчутті деяким жінкам, коли ті беруть участь у громадських справах, яким вони самі симпатизували¹: «При большой свободе женщин в связи с богатством, – підсумовує свої роздуми Драгоманов, – обнаружилась вся извращенность их натуры, самая свобода создала некоторые несимпатичные их стороны; может быть, большинство аристократических женщин стало временно хуже, но у них вообще стало больше серьезных интересов (политика, наука, искусство, религия), в меньшинстве явились новые идеальные женские личности, которые уж во всяком случае не ниже старых; намеки на новые личности, а иногда и довольно полные очерки попадаются и у древних моралистов при всей односторонности их воззрений»².

Ця самостійність ще більше проступає в його оцінках Епіхарсіс, жінки, яка брала участь у змові проти Нерона. Вона була, іронізує Драгоманов над моралізаторами римськими і новими, «по общественному положению близкая к лоретке – значит, рассматриваемая исключительно с точки зрения патриархально-семейной нравственности, личность безнравственная»³. Для нього вже сам тон, яким передається ця історія Тацитом, видає упередженість останнього: «неизвестно, что побуждало ее к тому (заметим эту характеристики неуважительную фразу)»⁴, зауважує він. І робить свій висновок, який суперечить оцінкам не тільки Таціта, а й Кудрявцева: «Эпихарис – новая римская женщина, та же осмеянная Ювеналом собирательница новостей, та же Агриппина, Ливия, Планцина, только республиканка. И жаль, что Кудрявцев выразился так неуважительно об Эпихарис: женщины тогда вмешивались во все. Он явился логичнее Тацита как ставший на древнюю точку зрения, но зато он забыл в себе нового мыслителя, проводники идеи женской эмансипации в

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 130.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 137.

³ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 131.

⁴ Там само.

русской литературе; оттого-то при всем своем таланте и учености он не пошел дальше Тацита в разрешении вопроса о римской женщине»¹.

Участь жінки в релігійних справах – сфері сакральній, а отже такій, у якій всякі зміни сприймаються особливо гостро, – для Драгоманова особливо важлива у зв’язку з його розумінням історичного прогресу в Давньому Римі, жіночої емансипації в римському суспільстві. Він, ще зовсім молодий викладач Університету Святого Володимира, у свої публічній лекції дозволяє собі йти відрізь від наявною традицією, коли заявляє: «... особенно несправедливы новые историки, когда, вместе с древними, укоряют римских женщин в участии в религиозных делаах, в *суевериях*, как неисторически позволяют они себе выражаться, не знаем уже с древней или новой точки зрения»².

Михайло Драгоманов бачить причину активного залучення римської жінки до релігійного життя у загальному, знову ж таки, історичному прогесі, який у Римі проступає також і в релігійній сфері³. Глибокі, хоча й побіжні зауваження Драгоманова щодо сутності язичництва, закономірностей сходження до монотеїзму, щодо різності релігійних вченъ Сходу античного світу і сьогодні вражаютъ своєю чіткістю, відкритістю до всього нового, розумінням справжніх причин фактів і явищ: «... у мыслителей Востока мировой дух проявляется таинственно и грозно в различных явлениях природы, и деизм их явился с мистическим и символическим оттенком. Массам не по плечу логические идеи, а между тем деизм и спиритуализм есть необходимая ступень в развитии – тут-то и великое значение Востока в истории европейской цивилизации. Восточные религии наводнили римское общество, остатки национального культа природы смешались с восточным и освятились проникающим в последний монотеизмом. Женщины не могли не сочувствовать восточным ре-

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 131.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 131.

³ Про роль жінки в релігійном житті римського суспільства цієї доби у вітчизняній історіографії див. особливо: 27. Петречко. Релігійна політика римського уряду в добу принципату... – С. 13-38, особливо: с. 16, з посиланням на дослідження участі жінки в римських релігійних практиках Аріадни Стаплс.

лигиям, и образованные и необразованные, потому что восточные религии говорили и их уму, и сердцу, и воображению. Восточные проповедники имели много прозелиток между римскими женщинами – в этом великое историческое значение последних»¹.

І знову таки, відзначимо самостійність Драгоманова у висвітленні питання становища жінки в стародавньому Римі. У кращих традиціях сучасної йому європейської науки, серед якої особливо виділяються вже згадані праці Л. Фрідлендера, він критично налаштований до свідчень моралістів античних і їх нових послідовників. Говорячи про Лукіана, зауважує, що на показання таких упереджених людей годі покладатися, коли йдеться про ставлення жінок до східних проповідників. Не потрібно вірити на його думку й Тертуліану, коли він говорить про різні неподобства у східних храмах: «вспомним, что рассказывалось в первые века нашей эры о собраниях христиан, а в средние века о еврейских»².

Проте Драгоманов не відкидає цих важливих джерел. Він тільки розуміє їх глибше, аніж більшість з його сучасників. Для нього беззаперечним є те, що в джерелах міститься інформація щодо ревної участі жінок у релігійних питаннях. Нехай навіть участь ця часто супроводжувалася комічними пригодами, але ж, риторично запитує Драгоманов, «... какое дело человеческое лишено комических сторон»³? А крім того, нагадує він далі, «не забудем, что, скипаясь по восточным религиям, женщины римские натолкнулись на христианство⁴ ... Наша церковь чтит в числе своих главных деятелей несколько женских имен. Некоторые из них, не удовлетворенные мелочною жизнью древней семьи, бросались в разгул, пока не нашли всепоглощающего интереса в новой вере. А вообще все чтимые церковью женщины, по древним понятиям, будут развращенные, потому что интересы личной веры и блага человечества предпочтуют семейным, потому что *оставляют мертвым хоронить мертвых*.

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 132.

² Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 133.

³ Там само.

⁴ Там само.

Так, по крайней мере мы, выводящие нашу цивилизацию из христианства, не можем не признать исторической заслуги за римскими женщинами, принимавшими участие в религиозных вопросах и за то осмеянными древними сатириками-моралистами»¹.

---

¹ Драгоманов. О состоянии женщины... – С. 113-134.

ВИСНОВКИ

Здійснений огляд джерел дозволяє зробити висновок про те, що найважливішими для заявленого дослідження є праці з антикознавчої проблематики. Саме в них найповніше проявляються погляди Михайла Драгоманова щодо античної греко-римської історії, античної цивілізації загалом, її рецепції та впливу на розвиток європейського суспільства за доби Середньовіччя та в нові часи. Інші ж залучені джерела дозволяють з'ясувати основні обставини становлення його як антикознавця, особливості сприйняття ним античної історії. В цілому ж джерельна база дозволяє визначити коло проблем греко-римської історії, науково-професійні аспекти діяльності Михайла Драгоманова в якості дослідника і викладача історії античної греко-римської цивілізації.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що антикознавчі студії Михайла Драгоманова вивчалися, головним чином, в руслі критичної, нейтральної і позитивної оцінки його поглядів на Римську імперію та творчість Таціта, рецепції ним рецепції ним греко-римської цивілізаційної спадщини, а також у зв'язку з вивченням окремих обставин життя Драгоманова, його історико-філософських та суспільно-політичних уподобань, мето-дів і методології наукових досліджень. Напрацьований матеріал потребує узагальнення, а цілий ряд аспектів проблеми — додаткового дослідження, що й здійснено в межах нашої дисертації.

Виключення Драгоманова з гімназії стало водночас і початком університетського періоду в процесі становлення Драгоманова як особистості і науковця. Саме в університеті Святого Володимира у повній мірі розкриється і схильність юнака до занять всесвітньою історією та її стародавнім, античним розділом в особливості. Там, виконуючи свої дисертації і перебуваючи на викладацьких посадах, він здійснить свої основні антикознавчі дослідження, напрацює і узагальнить значний джерельний та історіографічний матеріал з античної греко-римської проблематики. Проте уможливила такі заняття, як це випливає з проведеного дослідження, загальна інтелектуальна атмосфера тієї

доби, його виховання у родинному колі, а особливо ж – навчання у Полтавській гімназії. Вивчення історії та іноземних мов, а особливо латини, під керівництвом К. Полевича і О. Сtronіна в Полтавській гімназії не тільки уможливили в подальшому становлення Драгоманова як антикознавця, а й значно вплинули на формування його світогляду, суспільно-політичних переконань, науково-історичних поглядів.

Історія античної Еллади представлена в антикознавчих студіях М.П. Драгоманова нарисами з історіографії, конспектами лекцій, нотатками і начерками майбутніх праць (у т. ч. й праці, присвяченій сіракузьким тиранам), а також численними відступами і зауваженнями на сторінках досліджень іншої тематики. Як це випливає із здійсненого аналізу, під давньогрецькою історіографією дослідник має на увазі водночас і сам процес історіописання в Стародавній Греції, і розвиток історичної науки та поглядів на грецьку давнину в сучасній йому історичній науці. На його думку, існує загальна залежність розвитку історіографії від розвитку суспільства: як би манера викладу не залежала від особистих смаків та особливостей, уважний погляд у всіх цих обставинах знайде необхідні сліди впливу часу і суспільства, в якому жив історіограф. Михайло Драгоманов досить ґрунтовно аргументує свої методологічні позиції. Він переконаний, що все сказане не важко підтвердити прикладами розвитку історіографічного процесу у сучасних йому європейських народів. До них він і звертається, обґрунтуючи свою тезу. Вже у самому цьому зверненні до найавторитетніших представників європейської історичної науки, своїх сучасників і попередників, Михайло Драгоманов демонструє широку обізнаність з їхньою творчістю, визначає їх роль у розвитку історичної науки – роль, яка цілком підтверджується і сьогоднішніми вченими.

Михайло Драгоманов у своїй творчості досить часто звертається до широких узагальнень щодо ролі, яку зіграла і продовжує відігравати антична спадщина в історичному і культурному розвитку європейських країн і народів. Він визначає багато античних чинників, які впливали на розвиток нової Європи після вторгнення варварів. Він високо оцінює у цьому процесі роль

науки, літератури, а також свободи, греко-римської цивілізації у всій сукупності її політико-юридичних інститутів, ідеології і різноманітних практик.

Оцінки Драгомановим античних і в особливості римських авторів характеризуються самостійністю, що значно вирізняє його праці з поміж як сучасної йому історіографії, так і поглядів наступних поколінь антикознавців. Для Драгоманова очевидна схожість поглядів письменників грецьких і римських. Для них характерна неувага до питань соціально-політичних, усе зводиться до морально-педагогічних причин, до майже дитячої наївності. Антична філософія історії визначається вірою у залежність долі людей, а отже і перебіг людської історії від волі божества, відсутністю ідеї прогресу, іdealізацією минулого та віддалених країн чи народів, пошуками етичного ідеалу в минулому – «стародумством», за влучним висловом Драгоманова.

Михайло Драгоманов був достатньо ознайомлений з римською історією царської та республіканської доби. Не обґрутованими є звинувачення вченого в намаганні принизити Республіку і взагалі початковий етап в історії Риму задля звеличення Імперії. Драгоманівське бачення ранньої римської історії зумовлене його розумінням прогресу людства. Історик вважав, що кожний народ у своєму розвитку проходить певні ступені, які органічно змінюють одна одну. Основною проблемою історії царського та республіканського Риму у дослідженнях М. Драгоманова є виявлення їх внутрішнього змісту. Для нього Рим у ті часи – це держава міська, така що співпадає з римською общиною. В політичному відношенні цей етап представлений спочатку патріархальною монархією, потім – патриціанською республікою і на завершення – республікою «патриціансько-нобілітанською». Історична роль Римської республіки, на думку вченого, полягала у військово-політичному об'єднанні країн Середземномор'я, поступовим інкорпоруванням переможених в середовищі переможців.

Основна увага у дослідженнях Драгомановим Римської імперії зосереджена на добі принципату за Октавіана Августа і Тиберія. Для нього це час розкладу ладу, заснованого «Римською аристократично-завойовницькою Рес-

публікою». При цьому, особливе значення мають оцінки Драгомановим засновника принципату, Октавіана Августа. Октавіан став заручником свого, за термінологією Драгоманова, стародумства, консерватизму, орієнтації на «консервативну партію», намаганням виправдати своє звання відновника старого Риму. Август не відповів у повній мірі на виклики епохи, хоча і заслужив собі ім'я відновника Риму, проте завдяки такій його політиці основна ідея революції зникла і розвиток її призупинився. Він та його наступник більше уваги приділяли належному управлінню провінціями, а не розширенню їхніх прав. Тому й слава Августа, його авторитет здається Драгоманову надмірними. Він зазначає, що римська література вустами Горація, Вергілія, Овідія за надто ідеалізувала Октавіана. При більш глибокому вивчені питання стає зрозумілим, що основна заслуга, яку постійно наголошують його симпатики – відновлення старого Риму та встановлення миру – затмарює для них все, що передувало цим подіям, в особливості – криваві і драматичні громадянських війни.

Продовжують лінію Августа у дослідженнях Драгоманова принципси із династії Юліїв – Клавдіїв загалом, і наступник Октавіана, Тиберій – в особливості. Їм присвячені значною мірою основні праці Драгоманова з античної історії – дві його дисертації. Попри всі закиди опонентів Драгоманова щодо залежності його від праць тогочасних світил європейського антикознавства, глибина осмислення проблем, сміливість у висновках, широта узагальнень дозволяють зробити висновок про самостійність дослідника. Виявлення такої самостійності проступає в намаганнях вченого підійти, як він любив говорити, історично до проблеми принципату Тиберія, в його теоретичних узагальненнях, в його відході і від присудів письменників римських, і від висновків нових дослідників. В оцінках принципсів Драгоманов виходить як із джерельної бази, так і з попередньої історіографії. Можна погодитися у закидах тоді ще зовсім молодому історикові щодо певної поверховості і навіть белетристичності цих оцінок. Але така поверховість характерна лише для попередніх, підготовчих його начерках і зрештою переходить в глибокі, оригінальні спо-

стереження щодо упередженості римських авторов і залежних від них новітніх моралізаторів у їхніх осудах імперії взагалі і принципату в особливості. На думку Драгоманова, в оцінках Тиберія необхідно враховувати взаємозв'язок між характером та обставинами його життя, вдаватися до психологічного аналізу історичних особистостей, як це, зрештою, і почало практикуватися під впливом новітніх поглядів на історію.

Виявлення самостійності Михайла Драгоманова проступає в намаганнях вченого підійти, як він любив говорити, історично до проблеми принципату Тиберія, в його теоретичних узагальненнях, в його відході і від присудів письменників римських, і від висновків нових дослідників. Ці теоретичні узагальнення найпомітніші у його судженнях щодо жіночого питання в Римі, цілком співзвучних з гендерним пошукам у нашому сьогоденні. Найповніше і найпослідовніше його думки з цього приводу були викладені в пробній лекції, читаній в університеті Св. Володимира для отримання звання приват-доцента, яка так і називалася: «О состоянии женщины в первый век Римской империи». Проте гендерна проблематика постійно вплітається Михайлом Драгомановим в канву його досліджень римської історії взагалі, практично в усіх його працях антикознавчого характеру.

Аналіз проглядів Драгоманова на цю проблему дозволяє дійти висновку, що витоки переважно негативної оцінки жінки в античному суспільстві базуються на ідеалі «стародумства» – висхідній точці зору античних авторів і моралістів. Нерозвинутість людської особистості в умовах патріархальної сім'ї, її несвобода, розуміння жінки лише як дружини, матері і при цьому лише домогосподарки – ось одна з характеристик, яка, на думку Михайла Драгоманова, визначає «однобокість» римської сім'ї. Основний же його висновок щодо становища жінок впродовж перших століття Римської імперії полягає в тому, що свідчення про розбещеність жінки за цієї доби некоректні і є такими, що обумовлені моралістичним поглядом на це питання як античними, так і новими письменниками.

Для Михайла Драгоманова неприйнятна ідеалізація патріархальних по-

рядків. Він не вбачає в жінках подібних Арії чи Агripіні типовий портрет жінки староримського ідеалу. Для нього – це приклади людської доблесті, яка може виявлятися за будь-яких часів, в умовах будь-якого суспільного ладу. І навпаки: для нього всі негативні риси, які приписуються жінці новоримського суспільства усіма, як пише Михайло Драгоманов, стародумами, мають свою історичну основу в приниженному, рабському становищі жінки за часів «добрих батьківських звичаїв», римської старовини.

Загалом же аналіз наукової спадщини Михайла Драгоманова свідчить про його самостійність у висновках, які спираються на грунтовну обізнаність з антикознавчою проблематикою, цілком задовільним володінням мовами джерел і європейської історіографії, сучасними йому методологічним інструментарієм тощо. Повернення «невідомого Драгоманова», Драгоманова-антикознавця в сучасну вітчизняну історіографію сприятиме не тільки більш об'єктивній оцінці творчості самого вченого, а й сприятиме розвитку антикознавчих студій в сучасній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

1. Джерела.

1. [Інформація про примірник «Гомерової Одиссеї» і новелу І.Франка «В поті чола» з передмовою М. Драгоманова] // Правда. – Львів, 1890. – Т.3. – Вип.10. – С. 296-304.
2. [Рецензія] //СПбВ. – 1874. – 14 нояб. (№ 315). – С. 2. – Рец.: Storia dell’Italia Antica, scritta da Atto Vannucci, illustrate con monumenti. Vol. I –III? Dispeuse 1-53. Milano, 1872-1874.
3. Автобіографія М. П. Драгоманова // Былое. – 1906. – № 6. – С. 182-183.
4. Атестат № 342 М. Драгоманова про закінчення університету Св. Володимира за правом одержання ступеня кандидата після подання дисертації. – Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп. 303. Сп р.41. – Арк. 29.
5. Атестат про службу М. Драгоманова, виданий університетом Св. Володимира. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 131. – Арк. 8-10зв.
6. Атестат про службу М. Драгоманова. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 452. – Арк. 65-76.
7. Белинский В. Г. Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. – СПб.: Тип. 3-го департамента Министерства государственных имуществ. – 1840. – 497 с., VII и VIII с. // Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 3. Статьи, рецензии и заметки. Февраль 1840 – февраль 1841. Подготовка текста В. Э. Бограда. – М.: Художественная литература, 1976.
8. Бильбасов В. / В.А. Бильбасов // Голос. – Санкт-Петербург, 1870. – № 76-77.
9. Бильбасов В. / В.А. Бильбасов // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1870. – № 4. – С. 3-20.
10. Бильбасов В. // Универитетские Известия. – Киев. – 1870. – № 10. – С. 1-5.
11. Бильбасов В. А. / В.А. Бильбасов // Исторические монографии. Т. 5 / В.А. Бильбасов. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 192-210.
12. Бильбасов В. А. Рим и Византия в трудах двух киевских историков / В. А. Бильбасов // Русский вестник. – Москва, 1870. – № 11. – С. 273-308.

- 13.Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии (Памятная книжка Полтавской губ. на 1865 и 1866 гг.).
- 14.Бібліографічний покажчик змісту «Архіви України» за 1947-1970 роки / Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: уклад. А.А.Батюк, М. І.Бутич. –Київ, 1999. – 209 с.
- 15.Витяг із списку викладачів і чиновників університету Св. Володимира. – ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 40. – Спр. 67. – Арк. 235зв.
- 16.Відгук ординарного професора кафедри загальної історії університету Св. Володимира Більбасова про наукові праці М. Драгоманова. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707.оп. 36. – Спр. 383. – Арк. 2-2зв.
- 17.Відношення ректора університета Св. Володимира М. Іванишева директорів Київської 2-ї гімназії з проханням надіслати формулярний список про службу М. Драгоманова, якщо немає заперечень проти дозволу читати лекції в університеті з загальної історії. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 13, 13зв.
- 18.Відомість про успішність учня V класу Полтавської губернської гімназії М. Драгоманова // М. Бужинський. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926.– № 2-3. – С.66-67.
- 19.Герен А. Г. Л. Руководство к истории политической системы европейских государств и колоний их от образования оной, по открытии обеих Индий, до восстановления оной, через низвержение престола Французской империи, и до освобождения Америки: в 3 ч. / А. Г. Л. Герен – Санкт-Петербург.: Типография Х. Гинце, 1832-1834.
- 20.Гиллис. История древней Греции, поселений и завоеваний оной, от первобытного состояния сей страны, до разделения Македонского государства, содержащая в себе историю словесных наук, философии, изящных художеств: в 8 ч. / Гиллис; пер. с англ. А. Огинского.– Санкт-Петербург, 1830-1831.
- 21.Диплом кандидата, виданий М. Драгоманову Радою університету Св. Володимира. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. Сп р.167. – Арк. 21.
- 22.Диспут в Университете Св. Владимира // СПБВ. – 1870. – 20 февр. (№51). – С.2.
- 23.Диспут приват-доцента Драгоманова в заседании историко-филологического факультета университета Св. Владимира / декан Селин, проф. Модестов, Бильбасов, Яроцкий, Гогоцкий // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1870. – Ч. CXLVIII. – № 3 (март). – Отд. 4. – С. 3-20.

- 24.Діонізій III Санкт-Петербургскій и Платонъ II Московскій. Сравнительно-историческая игра природы // Отдельный оттискъ изъ «Вольнаго Слова», № 27. – Женева, Типографія «Вольнаго Слова», 1882.
- 25.До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова. (Архівні доповнення до споминів О. Пчілки) // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – 1926. – Кн. 2-3. – С. 65-69.
- 26.Донесення попечителя Київського учбового округу О.Ширинського-Шихматова товаришеві Міністра народної освіти І.Дем'янову про те, що в нього немає достатніх юридичних підстав для перешкоди запрошеню М. Драгоманова на посаду приват-доцента університету Св. Володимира. – ЦДА України у Києві Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 35. – Арк. 5-6.
- 27.Драгоманів М. Заздрі боги (із серії популярних видань) / М. Драгоманів // Пам'яти Михайла Драгоманова: збірник / за ред. Я. Довбищенка. – Х.: ПОЮР, 1920. – С. 91-111.
- 28.Драгоманів М. Рай і поступ / М. Драгоманів. – Б. м., 1915.
- 29.Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. / М. П. Драгоманов; упоряд. І. С. Романченко; гол. ред. О. Є. Засенко. – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
- 30.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и П. К. Тацит / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2011. – Вип. 84. Невідомий Драгоманов. – С. 5-418.
- 31.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 2. – С. 1-64.
- 32.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 3. – С. 1-50.
- 33.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 4. – С. 1-37.
- 34.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 5. – С. 1-59
- 35.Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 6. – С.1-34

36. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – №7. - С.1-24
37. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 8. – С. 1-21
38. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 9. – С. 1-50.
39. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 10. – С. 1-41.
40. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1869 – № 11. – С. 1-31.
41. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – Киев.: Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 415 с.
42. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С.142-161.
43. Драгоманов М. Государственные реформы Диоклесиана и Константина Великого (Вторая пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира кандидатом М. Драгомановым, для получения звания приват-доцента) / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 2. – Отд. II. – С.1-21.
44. Драгоманов М. Два учителі // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 575-604.
45. Драгоманов М. Император Тиберий (рассуждение про *venia legendi* М. Драгоманова) / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 6-109.
46. Драгоманов М. Император Тиберий (рассуждение про *venia legendi* М. Драгоманова) / М. Драгоманов // Университетские Известия. – Киев, 1864. - № 1.- С. 1-55; № 2. – С. 1-58.
47. Драгоманов М. Император Тиберий. / М. Драгоманов. – К. : Университетская типография, 1864. – 112 с.
48. Драгоманов М. Логографы / М. Драгоманов // Университетские известия. –

К., 1867.

49. Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 110-141.
50. Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – № 5. – Отд. II. – С. 1-33.
51. Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи. (Пробная лекция, читанная в Университете Св. Владимира для получения звания приват-доцента М.Драгомановым). / М. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1864. – 33 с.
52. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 1. – Отд. II. – С. 1-27.
53. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 5. – Отд. II. – С. 1-13.
54. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 6. – Отд. II. – С. 1-12.
55. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. П. Драгоманов // Хроніка-2000. – К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. – Вип. 79. Невідомий Драгоманов. – С. 162-210.
56. Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по новейшим раскопкам (1847-1882): (посв. К.О. Полевичу) / М. Драгоманов // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1873. – Ч. 169, – № 10. – С. 221-259.
57. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории / Вибрані праці: у 3 т., 4 кн. Т. 1. Кн. 1. Історія. Педагогіка. Публіцистика / М. П. Драгоманов; ред. В. П. Андрушенко. – Київ: Знання України, 2006. – С. 15-52.
58. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М.П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 60-83.
59. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории / М. Драгоманов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1873. – Ч. CLXXV. – Отд. 2. – С. 154-181.
60. Драгоманов М. Письмо к редактору / М. Драгоманов // Санкт-Петербургские ведомости. – 1870. – № 73.
61. Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1865. – № 10. – С. 1-6.

62. Драгоманов М. Рай і поступ. / М. Драгоманов. – Б. м., 1915. – 75 с.
63. Драгоманов М. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф 1867] / М. Драгоманов // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф.1. – Спр. 44072. – Арк.1-25.
64. Драгоманов М. Франко І.Я. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / М. П. Драгоманов, І. Я. Франко; редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін. – Л., 2006.
65. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 461-558.
66. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876) / М. Драгоманов // Переяславська рада 1654 року: (історіографія та дослідження) / НАНУ, Ін-т українськ. археограф. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського. – К., 2003. – С. 221-236.
67. Драгоманов М.П. Два учителі / М. Драгоманов // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. («Пам'ятки історичної думки України»). – С.575-604.
68. З довідки до журналу про закінчення іспитів студентів історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 302. – Спр. 113. – Арк. 8.
69. З доповідної записки екстраординарного професора В.Шульгина на історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира про успіхи студента М. Драгоманова у вивченні загальної історії. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп.301. Спр.281. – Арк. 15-16.
70. З журналу для записів надходження на попередню цензуру рукописів ч. 2-ї книги «Исторические песни малорусского народа» В.Антоновича та М. Драгоманова. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 16.
71. З конкурсного списку претендентів на посаду вчителя в Київській 2-й гімназії. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 29. – Спр. 467.Арк. 2-3.
72. З протоколу засідання педагогічної ради Полтавської губернської гімназії присвяченого розгляду рапорту наглядача пансіону про поведінку учня VII класу М. Драгоманова. // М. Бужинський. До гімназіальних літ М.П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926.– № 2-3. – С.68.
73. З протоколу Ради університету Св. Володимира про надання М. Драгоманову посади доцента кафедри загальної історії. Державний архів м. Києва. – Ф.

16. – Оп. 309. – Спр. 167. – Арк. 8-8зв.
74. Запит ректора Університету Св. Володимира матеріально-відповідальним особам, чи немає з їхнього боку перешкод щодо видачі М. Драгоманову атестату про службу. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 131. – Арк. 7.
75. Зі списку про осіб поданих на затвердження в черговому чині за вислугу років. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 30. – Спр. 130. – Арк. 94зв. – 97.
76. Зобов'язання М. Драгоманова прослужити у відомстві Міністерства народної освіти не менше двох років. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 29. – Спр. 467. Арк. 6.
77. Лист директора Полтавських училищ О. Данилевського до попечителя київського учебного округу про ставлення учителя Строніна до справи М. Драгоманова. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. Оп. 261. – Спр. 6. – Арк. 29-5.
78. Лист директора училищ Київської губернії до попечителя Київського учебного округу про затвердження М. Драгоманова молодшим учителем 2-ї Київської гімназії. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 30. – Спр. 130. Арк. 91.
79. Лист директора училищ Київської губернії до Ради університету Св. Володимира про надіслання документів М. Драгоманова. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 30-30зв.
80. Лист директора училищ Київської губернії Раді університеті Св. Володимира про звільнення М. Драгоманова від обов'язків молодшого вчителя і надіслання формуллярного списку про службу та атестату на звання дійсного студента. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 25.
81. Лист до Міністра Народної освіти Д. Толстого про висвітлення в «Санкт-Петербурзьких відомостях» диспуту під час захисту М. Драгомановим дисертації на ступінь магістра. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 4. – Арк. 3-4.
82. Лист Міністерства народної освіти до попечителя Київського учебного округу про можливість затвердження М. Драгоманова доцентом університету Св. Володимира при умові, що учебний округ візьме на себе відповідальність за наслідки. – ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 383. – Арк. 12-13.
83. Лист Міністерства народної освіти попечителеві Київського учебного округу з висловленням негативного ставлення до запрошення приват-доцента М. Драгоманова для читання лекцій з загальної історії в університеті Св. Володимира. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 261. – Спр. 35. – Арк. 3-3зв.

- 84.Лист попечителя Київського учебового округу М. Пирогова до директора училищ Полтавської губернії О.Данилевського з зауваженнями педагогічній раді з приводу виключення М. Драгоманова з гімназії. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 25. – Спр. 83. – Арк. 29-30.
- 85.Лист Ради університету до попечителя Київського учебового округу з проханням дозволити доцентові М. Драгоманову читати публічні лекції з загальної історії. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 313. – Спр. 173. – Арк. 3.
- 86.Лист Ради університету Св. Володимира до попечителя Київського учебового округу про надання відпусток В.Караваєву, О.Вальтеру, М. Драгоманову і В.Сокальському для відрядження за кордон. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 40. – Спр. 9. – Арк. 68-68зв.
- 87.Лист Ради університету Св. Володимира до попечителя Київського учебового округу з проханням затвердити обрання М. Драгоманова доцентом кафедри загальної історії. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. Оп. 36. – Спр. 383. – Арк. 1-1зв.
- 88.Лист Ради університету Св. Володимира керуючому Київським учебним округом з проханням дозволити доручити М. Драгоманову читання лекції з історії Риму. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 32. – Спр. 22. – Арк. 10-11.
- 89.Лист ректора університету Св. Володимира до попечителя Київського учебного округу про відрядження М. Драгоманова за кордон з науковою метою на два роки. – ЦДІА України у Києві. – Ф.707. – Оп. 36. – Спр. 4. – Арк. 69-70.
- 90.Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861 - 2011) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук. б-ка ім. М. Максимовича; [упоряд.: Короткий В. А. (кер. авт. кол.) та ін.; редкол.: Гриценко І. С. (голова) та ін.]. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.
- 91.Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1841 – 1994 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С.Грушевського; НТШ; Національний музей літератури України; ЦДІАУ у Львові; редколегія: І. Бутич та ін.; упорядник Г. Болотова. – Львів, 2001. – 731 с.
- 92.Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1841 – 1994 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С.Грушевського; Наук. Т-во ім. Шевченка; Нац. Музей л-ри України; ЦДІАУ у Львові; редкол.: І. Бутич, О. Купчинський, О. Романів та ін.; упоряд. Г Болотова, І. Бутич, Н. Г?*рабова. – Львів, 2001. – 731 с.
- 93.Міщук Р. С. Сторінки великого життя / Драгоманов М.П. Виbrane («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-

- біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
94. Модестов В. И. В Казани и в Киеве: (1867 – 1877) / В. И. Модестов // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 22. – № 11. – С. 321-343; № 12. – С. 588-617.
95. Модестов В. И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. / В. И. Модестов. – Санкт-Петербург: Тип-я Н. Тиблена и комп., 1864.
96. Моммзен Т. Рима. В 5 т. – Т. 3.– Кн. 5: От смерти Суллы до битвы при Тапсе. Пер с нем. / Т. Моммзен. – Москва: ООО «Издательство АСТ», Харьков: «Фолио», 2002. – 655с.
97. Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2-3. – С. 38-64.
98. Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914.
99. Павловский И.Ф., Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1914.
100. Перекати поле: наше образование (по поводу статьи г. Драгоманова) // Киевский Телеграф. – Киев, 1864. – 11 марта (№ 27). – С. 103.
101. Пирогов Н. И. Письма из Гейдельберга по поводу занятий русских за границей / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения Пирогова Н. И / Сост. проф. В. З. Смирнов. – Москва: Ак. пед. наук РСФСР, 1953. – 752 с.
102. По поводу заметки моей диссертации: личное дело и общий вопрос) // Киевский Телеграф. – Киев, 1864. – 6 марта (№ 25). – С. 95-96.
103. Повідомлення декана історико-філологічного факультету О. Селіна ректорові університету Св. Володимира М. Іванишеву про читання М. Драгомановичем першої пробної лекції на тему «Про стан жінок у першому сторіччі Римської імперії». Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 11. – Арк. 3.
104. Повідомлення декана історико-філологічного факультету О. Селіна ректорові університету Св. Володимира М. Іванишеву про другу пробну лекцію М. Драгоманова на тему: «Державна реформа Діоклетіана і Костянтина Великого». Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 8,8а-зв.
105. Повідомлення директора училищ Київської губ. В. Валуєва ректорові уні-

- верситету Св. Володимира М. Іванишеву про згоду на дозвіл учителеві Київської 2-ї гімназії М. Драгоманову читати лекції з загальної історії як приват-доцентові в університеті. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 14.
106. Повідомлення історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про дозвіл М. Драгоманову з наступного семестру читати лекції з історії давнього Сходу. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 11. – Арк. 18-19.
107. Повідомлення помічника попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про дозвіл М. Драгоманову читати лекції з загальної історії як приват-доцентові. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 16, 16 зв.
108. Повідомлення попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про дозвіл М. Драгоманову читати лекції в університеті з наступного півріччя. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 21-22.
109. Повідомлення попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про продовження М. Драгоманову наукового відрядження за кордон до 1 травня 1873 р. – ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 36. – Спр. 4. – Арк. 192.
110. Повідомлення попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про затвердження М. Драгоманова штатним доцентом університету. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. – Спр. 167. – Арк. 11-11зв.
111. Повідомлення попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 131. – Арк. 1.
112. Повідомлення попечителя Київського учебового округу Раді університету Св. Володимира про відмову зарахувати працю М. Драгоманова приват-доцентом у дійсну службу. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 168. – Арк. 3-4.
113. Повідомлення попечителя Київського учебового округу ректорові університету Св. Володимира, що позитивна відповідь про М. Драгоманова буде дана після його повернення з-за кордону. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. – Спр. 167. – Арк. 7.
114. Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира. Друг (Львів). – 1875. – 15 (27) жовтень. – С. 487-488.

115. Повідомлення про звільнення М. Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира. Правда (Львів). – 1875. – Ч. 19. – 15 (3) жовтня. – С. 784.
116. Повідомлення ректора університету Св. Володимира історико-філологічному факультетові про затвердження М. Драгоманова штатним доцентом кафедри загальної історії. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. – Спр. 167. – Арк. 12.
117. Повідомлення ректора університету Св. Володимира М. Драгоманову про звільнення його з посади доцента університету. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 131. – Арк. 2.
118. Повідомлення ректора університету Св. Володимира М. Іванишева. Професорам і викладачам про першу пробну лекцію М. Драгоманова. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 6-7.
119. Повідомлення ректора університету Св. Володимира попечителеві Київського учебного округу про захист М. Драгомановим дисертації на ступінь магістра загальної історії. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 36. – Спр. 1. – Арк. 46.
120. Повідомлення ректора університету Св. Володимира правлінню про рішення Ради університету виплатити М. Драгоманову винагороду за читання лекцій і виконання додаткових професорських обов'язків у другому півріччі 1868\9 навчального року. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 308. – Спр. 81. – Арк. 2-2зв.
121. Повідомлення шефа жандармів генерала Потапова Київському генерал-губернаторові про звільнення Драгоманова з посади доцента університету Св. Володимира. Архів М. Драгоманова. Т.І. Листування київської старої громади з М. Драгомановим (1870 – 1895р р.). – Варшава, 1937. – С. 345.
122. Подання директора училищ Київської губернії попечителеві Київського учебного округу про видачу М. Драгоманову третинної не в залік платні. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 29. – Спр. 467. Арк. 5-5зв. .
123. Подання директора училищ Полтавської губернії О. Данилевського попечителеві Київського учебного округу М. Пирогову про виключення М. Драгоманова з гімназії. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 25. – Спр. 83. – Арк. 9-10.
124. Подання історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про затвердження М. Драгоманова у званні приват-доцента і дозвіл йому читати лекції з загальної історії. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 11-12зв.

125. Подання історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про допуск до екзаменів на ступінь магістра російської історії Туманова та Владимирова-Буданова і доручення читати лекції «Загальної історії» О.Старовському та М. Драгоманову. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 32. – Спр. 22. – Арк. 3-4.
126. Подання історико-філологічного факультету Раді університету Св. Володимира про дозвіл приват-доцентові М. Драгоманову читати лекції із загальної історії у 1867/1868 навчальному році. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп. 306. – Спр. 130. – Арк. 1-2зв.
127. Про виділення М. Драгоманову відбитків перекладу твору Ф. Ленормана: витяг з протоколу Ради Університету Св. Володимира, від 21 берез. 1875 р. // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 7. – С. 21.
128. Програма публічних лекцій з загальної історії М. Драгоманова на 1-у половину 1875 р. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 40. – Спр. 6. – Арк. 49.
129. Программа по истории Древнего Востока, представленная Историко-филологическому факультету приват-доцентом М. Драгомановым // Университетские Известия. – Киев. – 1865. – № 10. – С.1-6.
130. Пропозиції правління університету Св. Володимира Раді університету про фінансування наукового відрядження М. Драгоманова за кордон. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. – Спр. 224. – Арк. 5-6зв.
131. Протокол засідання педагогічної Ради Полтавської губернської гімназії про наслідки розслідування справи про поведінку учня VII класу М. Драгоманова. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп.25. – Спр. 83. – Арк. 23-24.
132. Прохання директора училищ Київської губернії до попечителя Київського учебного округа про призначення М. Драгоманова на посаду молодшого вчителя географії Київської 2-ї гімназії. – ЦДІА України у Києві. 707. – Оп. 29. – Спр. 467. – Арк. 1.
133. Прохання доцента М. Драгоманова до ректора університету Св .Володимира дозволити прочитати систематичний курс лекцій з загальної історії. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 313. – Спр. 173. – Арк. 1.
134. Прохання М. Драгоманова до Ради університету Св. Володимира зарахувати в термін дійсної служби час перебування на посаді приват-доцента і в науковому відрядженні за кордоном. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 168. – Арк. 1.
135. Прохання М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира видати атестат про його службу. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314.

- Спр. 131. – Арк. 3.
136. Прохання М. Драгоманова до ректора університету Св. Володимира дозволити подати дисертацію в історико-філологічний факультет. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 306. – Спр. 118. – Арк. 3.
137. Прохання М. Драгоманова, подане деканові історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, про дозвіл скласти іспит на ступінь магістра загальної історії або клопотатися перед Радою університету про відрядження з цією метою до Харкова на два місяці. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 315. – Спр. 290. – Арк. 3-3зв.
138. Прохання П. Драгоманова до директора училищ Полтавської губернії звільнити його сина Михайла з гімназії. // М. Бужинський. До гімназіальних літ М. П. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – № 2-3. – С. 69.
139. Рішення історико-філологічного факультету про виплату М. Драгоманову винагороди із спеціальних коштів за виконання додаткових професорських обов'язків у 2-му семестрі 1868/1869 навчального року. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 308. – Спр. 81. – Арк. 1-1зв.
140. Рішення історико-філологічного факультету про додаткову винагороду М. Драгоманову за читання ним у першій половині 1869/70 навчального року лекцій і за виконання інших обов'язків. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 308. – Спр. ___. – Арк. 3-3зв.
141. Руководство к познанию древней истории для средних учебных заведений, сочиненное С. Смарагдовым, учителем истории и географии при Сиротском институте императорского Гатчинского воспитательного дома. Напечатано иждивением С.-Петербургского воспитательного дома. – Санкт-Петербург: Тип. 3-го департамента Министерства государственных имуществ. – 1840. – 497 с., VII и VIII с.
142. Свідоцтва про звільнення М. Драгоманова з Полтавської губернської гімназії // М. Бужинський. До гімназіальних літ М. Драгоманова. – Україна (Київ). – 1926. – № 2-3. – С. 69.
143. Свідоцтво М. Драгоманова про закінчення Гадяцького повітового училища від 11 (23) червня 1853 р. – Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. – Кн. 4725. – А-907.
144. Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861 -1912 гг. / [под ред. В.С.Иконникова]. – Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира; Акц. Общ. печатн. и издат. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 201 с.
145. Супровідний лист попечителя Київського учебового округу до закордонних паспортів В.Томаса, В.Суботіна, В.Караваєва, О.Вальтера, М. Драгоманова,

- надісланих ректорові університету Св. Володимира. – ЦДІА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 40. – Спр. 9. – Арк. 164-164зв.
146. Супровідний лист Ради університету Св. Володимира до прохання М. Драгоманова зарахувати в дійсну службу час праці на посаді приватдоцента. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 314. – Спр. 168. – Арк. 2.
147. Супровідний лист ректора університету Св. Володимира про прохання М. Драгоманова дозволити скласти іспит на ступінь магістра загальної історії, надісланого історико-філологічному факультетові. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 118. – Арк. 2.
148. Схвалення членами історико-філологічного факультету університету Св. Володимира протоколів іспитів М. Драгоманова. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 306. – Спр. 118. – Арк. 7.
149. Ткаченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях. – Харків. – 1923. – № 6-7. – С.187.
150. Указ Урядуючого Сенату про затвердження М. Драгоманова молодшим учителем в чині колезького секретаря. – ЦДІА України у Києві ф. 707. – Оп. 30. – Спр. 130. – Арк. 135, 135 зв.
151. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 1798 – 1923: бібліографічний покажчик. / НАНУ, НБУ ім. В.І. Вернадського; авт.кол.: М. Д.Бойченко, С.А. Дзюбич, Т.Б. Корольова, Л.С. Новосьолова та ін. – Київ: НБУВ, 2003. – (Національна бібліографія України / редкол.: О.С. Онищенко, Л.В. Беляєва, А.Г. Бровкін, Л.А., Дубровіна, В.Ю. Омельчук, П.Т. Тронько).
152. Ухвала Ради університету Св. Володимира про виплату М. Драгоманову винагороди із спеціальних коштів за виконання додаткових професорських обов'язків у 1866-1867 навчальному році. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 306. – Спр. 130. – Арк. 4-5.
153. Ухвала Ради університету Св. Володимира про відкладення призначення М. Драгоманову додаткового утримання. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 309. – Спр. 224. – Арк. 7.
154. Ухвала Ради університету Св. Володимира про затвердження присвоєння М. Драгоманову ступеня магістра загальної історії і видачу йому диплому. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 118. – Арк.30.
155. Ухвала університету Св. Володимира відрядити М. Драгоманова в Харків для складання іспитів на ступінь магістра загальної історії. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 305. – Спр. 290. – Арк. 5-6зв.

156. Формулярний список М. Драгоманова. – Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 303. – Спр. 41. – Арк. 26-28.
157. Формулярний список про службу приват-доцента загальної історії університету Св. Володимира магістра загальної історії М. Драгоманова. – ЦДА України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 36. – Спр. 383. – Арк. 3-10. .
158. Центральный государственный архив УССР в Киеве: путеводитель / под. ред. А В. Бондаревского. – Киев, 1958. – 348 с.
159. Шандра В. С. Документи ЦДА УРСР у м. Києві про М.П. Драгоманова /В.С. Шандра // Архіви України. – Київ, 1991. – № 4. – С.9-20.
- . Література.
160. Айзеншток И. Поэтическая деятельность Я. А. Драгоманова / И. Айзеншток // Литературное наследство. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 60. – Кн. 1. – С. 561-570.
161. Айзеншток I. З юнацьких літ Драгоманова / I. Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 61-66.
162. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX вв) / И Алешинцев. – Санкт-Петербург: Издательство О. Богдановой, 1912. – 346 с.
163. Андреев Ю. В. Архаическая Спарта. Искусство и политика. / Ю. В. Андреев. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008.
164. Андрієнко Л. К. Історіософські засади наукової творчості М.П. Драгоманова / Л. К. Андрієнко // Інтелект. Особистість. Цивілізація.– Донецьк, 2006. – Вип. 4. – С. 294-300.
165. Андрущенко В. «Епохальна педагогіка» Михайла Драгоманова / В. Андрущенко // Пам'ять століть.– 2003. – № 5. – С. 6-14.
166. Балабанов О. Д. Систематичний покажчик до періодичних видань Київського університету (1861 – 1960) / упоряд. О.Д. Балабанов, Н.М. Недоступ. Вип. 5. – К.: Вид-во Київського університету. – 1963. – 376 с.
167. Бевз Т. А. Олександр Сtronіn та його роль у становленні політичної науки в Україні / Т. А. Бевз // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 96-109.
168. Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 13-20.

169. Борисенко В. Й. Михайло Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко // Перші Міжнародні драгоманівські читання, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.: матеріали: в 3-х вип. / МОiНУ; АПН України: НПУ ім. М.П. Драгоманова.– Київ. 2003. – Вип. 1. – С. 42-46.
170. Борисенко В. Й. Михайло Драгоманов як історик / В. Й. Борисенко // Пам'ять століття. – 2003. – № 5. – С. 15-18.
171. Борухович В. Г. Научное и литературное значение труда Геродота // Геродот. / В. Г. Борухович // История в девяти книгах. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972.
172. Бузескул В. П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. / В. П. Бузескул // Вступ. ст. и общ. ред. проф. Э. Д. Фролова.— СПб.: Издательский дом «Коло», 2005.
173. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века. / В. П. Бузескул. – Ленинград., 1931.
174. Бузескул В. П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века: В 2 т. / В. П. Бузескул – К.: ПЦ «Фолиант», 2004. – Т. 2.
175. Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок ХХ ст.): документи, епістолярій, матеріали. / М. Варварцев. – Київ, 2000. – 108 с.
176. Вержбицкий К. В. "Анналы" Тацита перед судом исторической критики (XIX-XX вв.) / К. В. Вержбицкий // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Под редакцией профессора Э. Д. Фролова. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 307-332.
177. Вержбицкий К. В. Проблема политических преследований при раннем принципате в зарубежной историографии XX века / К. В. Вержбицкий // <http://www.centant.pu.ru/aristeas/monogr/verzhbit/>.
178. Вержбицкий К. В. Римлянин эпохи террора / К. В. Вержбицкий // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ. – Санкт-Петербург, 2001.
179. Вержбицкий К. В. Римлянин эпохи террора / К. В. Вержбицкий // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5-7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ. – Санкт-Петербург, 2001.
180. Волинка Г. Драгоманов і Пирогов: зустріч через століття / Г. Волинка //

- Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Філософія / редкол.: В.Д. Бондаренко, М.Г. Братасюк, П.М. Залюбовський та ін. – Тернопіль, 2008. – Вип. 16. – С. 40-44.
181. Гарнага В. Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова / В. Гарнага // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. збірник наукових праць. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 259-264.
182. Гарнага В. П. «История Греции» Джорджа Грота и ее рецепция в российском антиковедении / В. П. Гарнага // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – 2010. – Вып. 2. – С. 66-73.
183. Гарнага В. П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині Михайла Драгоманова / В. П. Гарнага // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 319-326.
184. Гарнага В. П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова / В. П. Гарнага // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27-28.
185. Гарнага В. П. Формування наукових інтересів та методології М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя / В. П. Гарнага // Історичні етюди: зб. наук. праць. – 2010.– Вип. 2. – С. 146-149.
186. Гарнага В. П. Царський і республіканський Рим в антикознавчих дослідженнях М. П. Драгоманова / В. П. Гарнага // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 86-102.
187. Гарнага В. П. Концепція всесвітньої історії у творчій спадщині М.П. Драгоманова / В. П. Гарнага // Чорноморський літопис. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 93-98.
188. Грабовський В. Підручник, написаний Лесею / В. Грабовський // Радянська Житомирщина. – Житомир, 1965. – 23 черв.
189. Грэвс И. М. Тацит. / И. М. Грэвс. – Москва; Ленинград: АН СССР, 1946.
190. Гринишен А. Методологічні засади історичних студій Михайла Драгоманова / А. Гринишен // Михайло Драгоманов у контексті європейського просвітницького руху: матеріали першої міжвузівської науково-практичної конф. студ., асп. і молодих науковців; Київ, 27 лютого 2007 р. – Київ: Вид-во НПУ ім.. М.П. Драгоманова, 2007. – С. 11-15.
191. Губіцький Є. В. Драгоманов Михайло Петрович / Є. В. Губіцький // Історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка: минуле й сьогодення (1834-2004 pp.). – Київ, 2004. – С.199.

192. Гуревич П. Дело о распространении малороссийской пропаганды / П. Гуревич // Былое: Журнал, посвященный истории освободительного движения. – Петербург, 1907. – № 7 (19). – С. 169.
193. Гуторов В. А. Античная социальная утопия. / В. А. Гуторов – Ленинград: Наука, 1989.
194. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. / Л. П. Депенчук – К.: Український центр духовної культури, 1999. – 210 с.
195. Доватур А. И. Повествовательный и научный стиль Геродота. / А. И. Доватур – Ленинград, 1957.
196. Дюк Н. М. Драгоманов у Київському університеті / Н. М. Дюк // 125 років Київської української академічної традиції // Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С.121-132.
197. Еще о Драгоманове // Киевлянин. – 1885. – 15 дек. (№ 274). – С. 2-3.
198. Заславський Д. М. П. Драгоманов. Критико-біографічний очерк. / Д. Заславський – К.: Сорабкоп, 1924. – 172 с.
199. Заславський Д. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність [Текст] / Д. Заславський, І. Романченко. – К.: Дніпро, 1964. – 198 с.
200. Зеров М. Леся Українка: критико-біографічний нарис. / М. Зеров. – К.: Книгоспілка, 1924. – 64 с.
201. Зленко Г. Магістерські екзамени Михайла Драгоманова / Г. Зленко // 3 полону літ: Літературно-критичні нариси. – К.: Радян. письменник, 1989. – С. 54 – 57.
202. Историография античной истории / [В. И. Кузищин, А. И. Немировский, Э. Д. Фролов и др.] ; под ред. В. И. Кузищина. – Москва : Высшая школа, 1980. – 415 с.
203. Ігнатьєва А. Проблема «римского мира» в творчестве М. П. Драгоманова / А. Ігнатьєва // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119-121.
204. Ігнатьєва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М. П. Драгоманова / А. Ігнатьєва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185-193.
205. Ігнатьєва А. Філософія історії давніх (за працею М. П.Драгоманова «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит») / А. Ігнатьєва // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2007. – Вип. 21. –

С. 64-70.

206. Кістяківський Б. М. П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. Кістяківський. // Вибране. – К., 1996.
207. Кнабе Г. С. Русская античность. Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. / Г. С. Кнабе. – Москва: РГГУ, 2000. – 240 с.
208. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира / И. О. Князький. – СПб.: Алетейя, 2010. – 144 с.
209. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2010.
210. Козуб Л. В. М. П. Драгоманов у вітчизняній історіографії / Л. В. Козуб // Вісник КНУТШ. Історія. – К., 2001. Вип. 63/64. – С. 112-114.
211. Колесник Е. Бібліотека Київського університета Св. Владимира / Е. А. Колесник // Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. – С. 5-66.
212. Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – початок ХХ століття: навч. посібник / І. І. Колесник. – Київ: Генеза, 2000. – 254 с.
213. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – ХХ ст. / А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті літаври, 2000. – 424 с.
214. Кочерга С. О. Європейзм лесі Українки як світоглядна константа / С. О. Кочерга // Гуманітрані науки. – 2004. – № 1. – С. 16-28.
215. Круглашов А. Драгомановське бачення історизму / А. Круглашов // Наук. вісн. Чернів. ун-ту ім. Ю. Федьковича. Історія. Чернівці, 2000. – Вип. 96/97. – С. 234-243.
216. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. / А. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
217. Круглашов А. Наукова спадщина Михайла Драгоманова (1841 – 1885) / А. Круглашов // Трибуна. – Київ. 2001. – К., 2001. – № 9/10. – С. 32-34.
218. Кудрявцев. Римские женщины. Исторические рассказы по Тациту. / Кудрявцев. – Москва: Типография В. Готье, 1856. – VIII, 453 с.
219. Кудрявцева П. Римские женщины: исторические рассказы по Тациту. 2-е издание. / П. Кудрявцева. – Москва: в типографии Каткова и Ко, 1860.
220. Кулаковский Ю. А. Драгоманов Михаил Петрович / Ю. А. Кулаковский // Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834 – 1884) / под. ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884.

221. Кухар В. М. Основні чинники формування світогляду Михайла Драгоманова у дитячому та шкільному віці / В. М. Кухар // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія). – С. 141-148.
222. Кухар Р. В. До джерел драматургії Лесі Українки./ Р. В. Кухар. – Ніжин: Вікторія, 2000. – 413 с.
223. Куценко Ю. Ю. Відображення особистості Михайла Драгоманова в наративних джерелах / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2004. – Вип. 17. – С. 49-57.
224. Куценко Ю. Ю. Історіографічний образ Михайла Драгоманова в творчості І. Лисяка-Рудницького / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 8. – С. 54-59.
225. Куценко Ю. Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: ХДПУ, 2009. – Вип. 30. – С. 198-200.
226. Куценко Ю. Ю. Образ Михайла Драгоманова в діаспорній історіографії / Ю. Ю. Куценко // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДПУ, 2002. – Вип. 28-29. – С. 221-236.
227. Куценко Ю. Ю. Сучасне драгоманознавство: стан та перспективи розвитку / Ю. Ю. Куценко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. Вип. 63. Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – С. 162-185.
228. Лагодзінський В. В. Щодо початків підготовки Михайла Драгоманова як антикознавця / В. В. Лагодзінський // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. К., 2012. - № 1/2012 [61]. – С. 113 – 120.
229. Лагодзінський В. В. Елліністичні студії Михайла Драгоманова / В. В. Лагодзінський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 61. (№ 6) – С. 109 – 114.
230. Лагодзінський В. В. Михайло Драгоманов про сенс історії Риму / В. В. Лагодзінський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 62. (№ 7) – С. 90 – 94.
231. Лагодзінський В. В. Оцінка М. Драгомановим античних римських авторів / В. В. Лагодзінський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 69 (№ 2) – С. 194 – 199.

232. Лагодзінський В. В. Михайло Драгоманов про історію Риму за царської доби / В. В. Лагодзінський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 3) – С. 190 – 194.
233. Лагодзинский В. В. Истоки формирования интересов Михаила Драгоманова в сфере древней истории / В. В. Лагодзинский //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: журнал научных публикаций. М., 2014. № 02 (61). Ч.1. – С. 81 – 87
234. Лагодзінський В. В. Античні студії Михайла Драгоманова в історіографічних оцінках / В. В. Лагодзінський // День науки історичного факультету. Міжнародна науково-практична конференція молодих учених, присвяченої 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського(23 квітня 2008 року, м. Київ). – СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – С. 15.
235. Лагодзінський В. В. Античні витоки демократичних поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Лагодзінський // Круглий стіл «демократія антична і сучасна» (22 квітня 2009 року). – Київ 2009.
236. Лагодзінський В. В. Закони проти розкошу в трактовці Михайла Драгоманова / В. В. Лагодзінський // II Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (14 – 15 травня 2009 року). – Київ 2009. – С. 11.
237. Лагодзінський В. В. Праці Михайла Драгоманова як джерела до вивчення його антикознавчих студій / В. В. Лагодзінський // Тринадцяті джерелознавчі читання (присвячені 160-річчю Центрального державного історичного архіву України м Київ) кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Державна архівна служба України (20 листопада 2012 року). – Київ 2012.
238. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Франсуа Ленорман; под ред. М. Драгоманова; пер. с фр. И. Каманина // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 3. – С. 1-32.
239. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 4. – С. 33-56.
240. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 5. – С. 57-80.
241. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 6. – С. 81-96.
242. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн/ Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 7. – С. 97-128

243. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 8. – С. 129-144.
244. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 9. – С. 145-168.
245. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 10. – С. 169-209.
246. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 12. – С. 211-234.
247. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – 1876. - № 3. – С. 235-258.
248. Ленорман Ф. Руководство к древней истории Востока до персидских войн / Ф. Ленорман // Университетские известия. – Киев, 1875. – № 4. – С. 259-274.
249. Лисенко О. Я. М. Драгоманов про історичний прогрес / О. Я. Лисенко // Український історичний журнал. – Київ, 1968. – № 11. – С. 73-79.
250. Лисенко О. В. М. Драгоманов як історик / О. В. Лисенко // Перші Міжнародні драгоманівські читання, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р.: матеріали. – Київ. 2003. – Вип. 3. – С. 18-22.
251. Летяев В. А. Восприятие римского наследия российской наукой XIX – начала XX вв. / В. А. Летяев. – Волгоград, 2002.
252. Лисовченко І. Д. Драгоманов Михайло Петрович (1841 – 1895) / І. Д. Лисовченко // Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник. – К., 2002. – С. 154-155.
253. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основа, 1994.
254. Лосев А. Ф. Античная философия истории. / А. Ф. Лосев. – М.: Наука, 1977
255. Лотман Ю. М. Радищев и Мабли / Ю. М. Лотман // XVIII век. Сборник 3. М.-Л., 1958. – С. 277-308.
256. Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 3-17.

257. Лукеренко В. Л. Світогляд М.П. Драгоманова. / В. Л. Лукеренко. – К.: Нauкова думка, 1965. – 154 с.
258. Лукеренко В. Л. Філософські погляди М.П. Драгоманова : дис. ... кандидата філософських наук / В. Л. Лукеренко. – К., 1963. – 235 с.
259. Любовець Н. І. Олександр Олександрович Котляревський: матеріали до біобібліографії / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica ukrainica: зб. наук. праць. Вип. 6 / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол. Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2010. – С. 58-59.
260. Маркова А. В. Філософия политики А. И. Стронина : автореф. дис. ... кандидата філософських наук : спец. 09.00.03. «Історія філософії» / А. В. Маркова. – Москва, 1994. – 23 с.
261. Малинська Н. Історичний епос в науковій оцінці Михайла Драгоманова / Н. Малинська // Етнічна історія народів Європи. – Київ. 2001. – Вип. 12. – С. 8-10.
262. Матюшко Б. К. Уточнення окремих наукових положень магістерської дисертації М. Драгоманова В. Лесевичем / Б. К. Матюшко // Перші Міжнароді драгоманівські читання, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. : матеріали : в 3-х вип. / МОiНУ ; АПН України : НПУ ім.. М.П.Драгоманова ; редколегія : В.П. Андрущенко, Г.І. Волинка, П.В. Дмитренко та ін. – Київ. 2003. – Вип. 1. - С. 135-140.
263. Мацько В. П. Михайло Драгоманов і медієвістика / В.В. Мацько. – Хмельницький : Просвіта, 2000. – 80 с.
264. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н. А. Машкин. – Москва-Ленинград, 1949. – 688 с.
265. Машкин Н. А. Изучение истории Рима / Н. А. Машкин // Очерки истории исторической науки в СССР / Под ред. М.В. Нечкиной (отв. ред.) и др. – Москва: АН СССР, 1960. – Т. II. – С. 310-322.
266. Машкин Н. А. История Древнего Рима. / Н. А. Машкин. – Москва: Госполитиздат,. 1950. – 736 с.
267. Маяк И. Л. Жреческие документы и формулы: проблема достоверности источников в русской науке (XIX — начало XX в.) / И. Л. Маяк // IVS ANTIQVM. Древнее право. – 2 (5). – 1999 – С. 69-75.
268. Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова : автореф. дис... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави і права» / Роман Едуардович Метельський ; інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 16 с.
269. Михайло Драгоманов (1841 – 18950 // Сто великих українців / М. Гнатюк,

- Л. Громовенко, О. Ламонова и др. – 2-е изд. испр., доп. – Москва, Киев, 2002. – С. 268-275.
270. Мищенко Ф. Г. Геродот и место его в древнеэллинской образованности / Ф.Г. Мищенко // Геродот. История в девяти книгах / пер. с древнегреч., предисл. Ф. Г. Мищенка. – М., 1888. – Т. I. – С. I-CLXIX.
271. Міщук Р. С. Сторінки великого життя / Р. С. Міщук // Драгоманов М.П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
272. Модестов В. И. В Казани и в Киеве: (1867-1877) / В. И. Модестов // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1885. – Т.22. – № 11. – С. 321-343.
273. Модестов В. И. В Казани и в Киеве / В. И. Модестов // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1885. – Т.22. – № 12. – С. 588-617.
274. Модестов В. И. Тацит и его сочинения. Историко-литературное исследование. / В. И. Модестов. – Санкт-Петербург: Тип-я Н. Тиблена и комп., 1864. – 206 с.
275. Незнакомец. гг. Драгоманов, Бильбасов, Е. Сю и конверт / Незнакомец // СПбВ. – 1870. – № 51.
276. Незнакомец. Недельные очерки и картинки. Еще о гг. Драгоманове, Модестове и Благовещенском /Незнакомец // СПбВ. – 1870. – 5 апр. (№ 94). – С. 2.
277. Павлик М. П. М.П. Драгоманов. 1841-1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і опис творів. Зладив і видав М. Павлик. – Львів: Б.в., 1896. – 442 с.
278. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – 2-е вид. / С. Павличко. – К.: Основи, 2001. – 328 с.
279. Павлович В. По поводу книги Драгоманова / В. Павлович. – СПбВ. –1870. – 8 марта (№ 66). – С. 2.
280. Палієнко М. «Кievская старина» (1882-1906): систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко; КНУТШ. К.: Темпора, 2005. – 608 с.
281. Палієнко М. «Кievская старина» (1882-1906): хронологічний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко; КНУТШ. К.: Темпора, 2005. – 480 с.
282. Палієнко М. «Кievская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок ХХ ст.) / М. Палієнко; КНУТШ. – К.: Темпора, 2005. – 382 с.
283. Пельц Эдуард. Литература и литераторы (Перевод главы из книги Э. Пельца (Т. Вельпа) «Petersburger Skizzen», изданной в Лейпциге в 1842 г.) // Новое литературное обозрение. – М., 1999. – С. 58-86.
284. Петречко О. Античні студії Михайла Драгоманова / О. Петречко // Хроніка

- 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – С. 433-441.
285. Петречко О. М. Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н. е. : автореферат дисертації кандидата історичних наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Олег Михайлович Петречко ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка – Львів, 1998. – 24 с.
286. Петречко О. М. Династична політика Октавіана та перша зміна правителя у Римській імперії / О. М. Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2001. – Вип. 5. – С. 260–274.
287. Петречко О. М. Династична політика як складова системи принципату / О. М. Петречко // Проблеми гуманітарних наук : наукові записки ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2007. – Вип. ХХ, Історія. – С. 128–137.
288. Петречко О. М. Імператорський культ у Римі доби принципату / О. М. Петречко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Вип. 27. Серія : Історія та географія. – Х. : Майдан, 2007. – С. 5–15.
289. Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії / О.М. Петречко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 396 с.
290. Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н. е.: від “відновленої” республіки до сенатської монархії : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Ужгород, 2010. 38 с.
291. Петречко О. Оцінка Тиберія у творчості Михайла Драгоманова / О. Петречко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1997. – Вип.2. – С. 103-107.
292. Петречко О. Релігійна політика римського уряду в добу принципату (I–II століття н. е.): традиційні та чужоземні культури / О. Петречко // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2009. – Вип. 44. Серія іст. – С. 13-38.
293. Плеханов В. (Н. Бельтов). К вопросу о развитии монистического взгляда на историю / В. Плеханов. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1949.
294. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – XX століть. / В. А. Потульницький. – Київ: Либідь, 2002. – 480 с.

295. Пригородский Г. М. К истории возникновения утопии Эвгемера / Г. М. Пригородський // Труды РАНИОН. Вып. I. Памяти А. Н. Савина. – М., 1926. – С. 165-187.
296. Резанов В. Леся Українка, сучасність і античність : (до питання про літературні джерела творів Лесі Українки) / В. Резанов // Записки Ніжинського інституту народної освіти та наук.-дослід. Кафедри історії культури й мови при ін.-ті. – Ніжин, 1929. – Кн. 9. – С. 3-68.
297. Рейтблат А. И. Как Пушкин вышел в гении: Историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи / А. И. Рейтблат // Новое литературное обозрение. – Москва, 2001. – С. 30-35.
298. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902 гг. / С. В. Рождественский. – Санкт-Петербург: Изд-во МНП, 1902. – 785 с.
299. Сергеев И. Кризис III века и его место в истории Римской империи. Проблемы социально-политической истории. / И. Сергеев. – Харьков: «Майдан». – 224 с.
300. Симонова Е. В. Социологическая концепция А. И. Стронина : автореферат диссертации кандидата социологических наук: 22.00.01. / Е. В. Симонова. – Санкт-Петербург., 2006 – 22 с.
301. Сич О. І. Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М.П. Драгоманова : автореф. дис. ... кандидата історичних наук : спец. 07.00.01. «історія України» / Олексій Іванович Сич ; національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова – К., 2010. – 20 с.
302. Слюсаренко Хв. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С. 243-257 / Куценко Ю. Невідоме дослідження про Михайла Драгоманова // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон:ХДПУ, 2009. – Вип. 30. – С. 198-210.
303. Смирнова Г. Ю. Через художні образи – до філософського осмислення категорії бога. Релігійні сюжети у творчості Лесі Українки / Г. Ю. Смирнова // Вісник НАН України. – № 7. – 2001. – С. 48-54.
304. Соболевский С. И. Геродот / С. И. Соболевский // История греческой литературы. Т. II. М., 1955.
305. Ставнюк В. В. Роль античных студий у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46-54.
306. Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. / С. П. Стельмах. – К.: Академія, 1997. – 176 с.

307. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок ХХ століття). / С. П. Стельмах. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005.
308. Стельмах С. П. Михайло Драгоманов – історик і громадський діяч / С. П. Стельмах // Історичний календар 2001. – К., 2001. – Вип. 7. – С. 349-351.
309. Стельмах С. П. Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку ХХ століття: спроба створення колективного портрету / С. П. Стельмах // Вісник КНУТШ. Історія. – К., 2000. – Вип. 46. – С. 4-10.
310. Степанов С. Г. Евгемер и евгемеризм / С. Г. Степанов // С. В. Платонову – ученики, друзі, почитатели. – СПб., 1911. – С. 103-126.
311. Терентьєва Наталія. Греки в Україні: історія та сучасність. / Н. Терентьєва, К. Балабанов // Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – Ч. I.
312. Толстоухов А. З когорти творців суспільної думки / А. Толстоухов, В. Андрушенко // Хроніка – 2000: український культурологічний альманах. – Київ, 2009. – Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина. – С. 3-5.
313. Топоров В. Н. История и мифы / В. Н. Топоров // Миры народов мира. В 2-х т. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – Т. II. – С. 572-574.
314. Тронский И. М. Корнелий Тацит / И. М. Тронский // Тацит К. Сочинения: В 2 т. / Пер. с лат.; отв. ред. С.Л. Утченко. – Ленинград: Наука, 1969. – Т. 2.
315. Троян С. С. Сучасне історико-політологічне прочитання наукової спадщини Михайла Драгоманова / С. С. Троян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне, 2000. – Ч.2. – С. 307-310.
316. Ульяновський В. Петров Микола: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров Микола. Скрижалі пам'яті / Упоряд. В. Ульяновський, І. Карсим. – К.: Либідь, 2003.
317. Фролов Э. Д. Русская наука об античности: историографические очерки. / Э. Д. Фролов. – Санкт-Петербург.: Изд-во СПб. ун-та, 1999. – 544 с.
318. Фролов Э. Д. Факел Прометея. / Э. Д. Фролов // Очерки античной общественной мысли. 2-е изд. – Ленинград, 1991.
319. Цимбаев Н. И. Драгоманов Михаил Петрович / Н. И. Цимбаев // Федерализм: энциклопедия / отв. ред. К.С. Гаджиев, В.И. Коваленко, Э.Г. Соловьев и др. – Москва, 2000. – С. 166-167.
320. Шиловцева В. С. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі / В. С. Шиловцева // Вісник

- Харківського університету. – 1970. – № 45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42-43.
321. Шиловцева В. С. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально-крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII-XIX в.): автореферат докторской диссертации кандидата исторических наук. – Х., 1970.
322. Шиян А. І. Історичні дослідження М.П. Драгоманова в «Університетських ізвестіях» Університету Св. Володимира / А. І. Шиян // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 413-420.
323. Шульга В. Магістерська дисертація М. Драгоманова: (до історії життя та діяльності М. Драгоманова у Женеві) / В. Шульга // Хроніка – 2000: український культурологічний альманах. – Київ, 2011. – Вип. 2 (84). – С. 419-433.
324. Щербань Т. О. Сходознавство у Київському Університеті Св. Володимира: 1834 – 1918: початок / Т. О. Щербань // Східний світ / НАНУ, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. – Київ, 2006. – № 3. – С. 96-109.
325. Яковенко Н. Вступ до історії = An Introduction to History / Наталя Яковенко. – Київ : Критика, 2007. – 375 с.
326. Яснитский Н. А. Проблема падения Римской империи. Эдуард Гибbon. : автореф. докторской диссертации кандидата исторических наук : спец. 07.00.09. «историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Н. А. Яснитский. – Москва, 2002. – 31 с.
327. Ясь А. Украинский атташе в Европе: многогранные ответы Михаила Драгоманова / А. Ясь // День. – 2010. – № 167-168. – 17-18 сентября.
328. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип. 7. – С. 286-313.